

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**PSİKOLOJİK TEFSİR BAĞLAMINDA “EY İMAN EDENLER” HİTABIYLA
BAŞLAYAN ÂYETLERİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEDAT ÖZMEN

TEZ DANIŐMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ VEDAT YETKİN

BİLECİK, 2025

10708398

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**PSİKOLOJİK TEFSİR BAĞLAMINDA “EY İMAN EDENLER” HİTABIYLA
BAŞLAYAN ÂYETLERİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEDAT ÖZMEN

TEZ DANIŐMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ VEDAT YETKİN

BİLECİK, 2025

10708398

BEYAN

Psikolojik tefsir bağlamında “Ey iman edenler” hitabıyla başlayan âyetlerin incelenmesi adlı yüksek lisans tezi hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.		
DESTEK ALINMIŞTIR		DESTEK ALINMAMIŞTIR ☒
Destek alındise;		
Destekleyen kurum;		
Desteğin Türü		Proje Numarası
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)		
2- TÜBİTAK		
Diğer;.....		
ETİK KURUL onayı var ise;		
ETİK KURUL karar tarih/sayı:		...../..... .....

Öğrenci Adı ve Soyadı

SEDAT ÖZMEN

Tarih

.....

İmza

.....

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasında Psikolojik tefsir bağlamında “Ey iman edenler” hitabıyla başlayan âyetler incelenmiştir. Hedefimiz, tefsir araştırmaları alanına yeni, özgün bir bakış açısı sunmak ve psikolojik tefsir literatürüne bir nebze de olsa katkı sağlamaktır. Ayrıca ilgili ayetler özelinde Kur’ân mesajlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sunmak da çalışmanın temel hedeflerindedir.

Bu tez çalışmasının yazılmasında, çalışmamı sahiplenerek takip eden danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Vedat Yetkin’e değerli katkı ve emekleri için teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Ayrıca psikolojik tefsir çalışmalarında kullanılan yöntemlere dair görüşlerini ve kaleme aldığı birçok eseri benimle paylaşan Sayın Prof. Dr. Abdurrahman Kasapoğlu’na teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak bu günlere ulaşmamdaki emekleri adına değerli aileme ve tez yazım süreci boyunca desteklerini benden esirgemeyen kıymetli eşime çok teşekkür ederim.

Sedat Özmen

2025

ÖZET

PSİKOLOJİK TEFSİR BAĞLAMINDA “EY İMAN EDENLER” HİTABIYLA BAŞLAYAN ÂYETLERİN İNCELENMESİ

Pozitif bir bilim olan psikoloji bilişsel, duyuşsal ve davranışsal süreçleri inceler. Bu süreçler altında yatan temel sebepleri araştırır. İstenmeyen davranışları istendik yönde düzenlemeyi hedefler. Kur’ân’ın da bu süreçlerle ilgili oldukça önemli açıklamaları ve yönlendirmeleri vardır. İnsanın karakterine; duygu, düşünce, tutum ve davranışlarına; ruh hâline ve insanla ilgili psikolojinin de ele aldığı daha birçok konuya kendi anlatım üslubu içerisinde yer verir. Kısaca Kur’ân’ın da psikolojinin de merkezinde insan olduğu söylenebilir. Her ikisinin de nihai hedefi insan davranışlarını ideal biçimde düzenlemektir. Bu ortak noktadan hareketle Kur’ân’a psikolojik bir bakış açısıyla yaklaşma eğilimi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada da “‘Ey iman edenler!’ hitabıyla başlayan âyetlerdeki psikolojik unsurlar ve yönlendirmeler nelerdir?” sorusuna cevap aranmıştır. Bu doğrultuda ilgili ayetler psikolojik bir yaklaşımla incelenmiştir. Âyetlerde var olan psikolojik muhteva klasik tefsir literatürüne nazaran yeni, çağdaş bir perspektifle ele alınmıştır. Bilhassa psikoloji biliminin süratle geliştiği ve bu alana rağbetin günden güne arttığı modern dönemde, modern insanın yaşadığı kimlik karmaşası, anlam arayışları, ruhsal sorunları ve kişisel gelişimlerine dair psiko-sosyal ihtiyaçlara cevap verebilecek çözümleri, Kur’ân’daki psikolojik muhtevayı referans alarak insanlığın istifadesine sunmak, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Üstelik bu yaklaşım mevcut tefsir birikimine de yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Çalışmanın amacı, bu âyetlerde bulunan psikolojik unsurları psikoloji biliminin verilerinden de faydalanarak ortaya koymak ve bu unsurların, inananların mümin kişiliklerini inşa etme sürecindeki rehberliğine işaret etmektir. Nüzûl dönemi psikolojik arka planını da dikkate alarak hem ilk muhataplar hem de günümüz muhatapları üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bu sayede Kur’ân mesajlarına daha fazla açıklık kazandırmak hedeflenmektedir. Çalışmada psikolojik okuma yapılırken bilişsel davranışçı yaklaşım dikkate alınmıştır. İlgili âyetler sırasıyla inanç, biliş, duygu, davranış ve sosyal ilişkiler ana başlıkları altında temalara ayrılmıştır. Âyetlerdeki belâgatle ilişkili sanatsal ifadelerde, metin içi-metin dışı bağlamında ve anlatım üslubunda var olan psikolojik muhteva, Kur’ânî bakış açısı esas alınarak tahlili yöntemle ele alınmıştır. Özellikle “‘Ey iman edenler!’” hitabının psiko-eğitsel yönü öne çıkarılmıştır. İnsan ruhunda anlamlı ve duygusal etkiler bırakan bu nida üslubunun, her bir âyette iletilmek istenen mesajın bağlamına göre değişkenlik gösteren anlamlarının olduğu keşfedilmiştir. Ayrıca bu âyetlerin hem birey hem de toplum psikolojisi üzerinde oldukça önemli etkilerinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Psikolojik Tefsir, Hitap, Nidâ, Kişilik.

ABSTRACT

AN ANALYSIS OF THE VERSES BEGINNING WITH “O YOU WHO HAVE BELIEVED” IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGICAL TAFSIR

Psychology, as a positive science, examines the cognitive, emotional, and behavioral processes in human beings. It investigates the fundamental reasons behind these processes and aims to regulate undesirable behaviors in the desired direction. The Qur'an also presents important explanations and exhortations concerning these processes. Within its unique style, it addresses human character, emotions, thoughts, attitudes and behaviors, states of mind, and many other subjects psychology also studies. In short, both psychology and the Qur'an place the human being at the center, and both ultimately aim to regulate human behavior in an ideal way. From this common point, a tendency has emerged to approach the Qur'an from a psychological perspective. “What are the psychological elements and directions contained in the verses beginning with ‘O you who believe!’?” The relevant verses are examined from a psychological standpoint. The psychological content in these verses has been handled with a new and contemporary approach compared to classical tafsir. Especially in the modern period, when psychology has developed rapidly and interest in this field is steadily increasing, presenting solutions to identity crises, search for meaning, spiritual problems, and psycho-social needs of modern man, by referring to the Qur'an's psychological content, makes this study particularly valuable. At the same time, this approach provides a new perspective to existing tafsir literature. The aim of the study is to identify the psychological elements in these verses, benefiting also from psychology's findings, and to point out their role in guiding the process of building the believer's identity. Taking into account the psychological background of the period of revelation, it also seeks to reveal their effects on both the first audience and today's readers. In this way, the study aims to provide greater clarity to the Qur'anic messages. In its psychological reading, the cognitive-behavioral approach has been taken into consideration. The relevant verses have been classified thematically under belief, cognition, emotion, behavior, and social relations. The psychological content embedded in rhetorical expressions, in both internal and external contexts and in the style of address, has been analyzed with a method based on the Qur'anic perspective. Special emphasis has been placed on the psycho-educational aspect of the address “O you who believe!” It has been found that this style of address, which leaves meaningful and emotional effects on the human soul, carries different implications depending on the context of the message in each verse. Moreover, it has been concluded that these verses have significant effects on both individual and collective psychology.

Keywords: Tafsir, Psychological Tafsir, Address, Nida, Personality.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	3
1.4. Araştırmanın Kaynakları ve İlgili Literatür.....	4
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	7
2.1. Tefsir.....	7
2.1.1. Konusu.....	8
2.1.2. Önemi ve Amacı.....	8
2.1.3. Tarihine Genel Bir Bakış.....	10
2.2. Psikoloji.....	11
2.2.1. Konusu.....	12
2.2.2. Önemi ve Amacı.....	12
2.2.3. Araştırma Yöntemleri.....	13
2.2.4. Tarihine Genel Bir Bakış.....	14
2.2.5. İslâm Medeniyetinde Psikoloji.....	15
2.3. Psikolojik Tefsir.....	18
2.3.1. Konusu.....	19
2.3.2. Önemi ve Amacı.....	21
2.3.3. Araştırma Yöntemleri.....	24
2.3.4. Tarihine Genel Bir Bakış.....	26

2.3.5. Yöneltilen Eleştiriler	27
2.4. Hitap	30
2.4.1. Hitapta Üslûp	30
2.4.1.1. Kur'ân Hitabının Üslûbu.....	31
2.4.1.2. Nidâ Üslûbu	31
2.4.2. Kur'ân'da Nidâ	32
2.4.2.1. Belâgat Açısından	33
2.4.2.2. Psikolojik Açıdan.....	34
2.5. Kişilikle İlgili Temel Kavramlar ve Gelişim Süreci	34
2.5.1. Kişilik	35
2.5.2. Karakter.....	40
2.5.3. Mizaç	42
2.5.4. Kişilik Gelişimine Etki Eden Faktörler	44
2.5.5. Kişilik Gelişimine Dinin Katkısı	45
3. “EY İMAN EDENLER!” HİTABIYLA BAŞLAYAN ÂYETLERİN PSİKOLOJİK BİR YAKLAŞIMLA İNCELENMESİ.....	47
3.1. İlgili Âyetler.....	47
3.2. İlgili Âyetlerin Nüzûl Öncesi ve Nüzûl Dönemi Psiko-Sosyal Arka Planı.....	48
3.2.1. İnancı Konu Edinen Âyetler	55
3.2.1.1. İman Psikolojisi	55
3.2.1.1.1. Allah'a İman	61
3.2.1.1.2. Meleklerle İman	64
3.2.1.1.3. Kitaplara İman	67
3.2.1.1.4. Peygamberlere İman	70
3.2.1.1.5. Âhiret Gününe İman	73
3.2.1.2. Şirk Psikolojisi	77
3.2.2. İnançsızlığı Konu Edinen Âyetler.....	81

3.2.2.1. Küfür/İnkâr Psikolojisi.....	82
3.2.2.2. Nifak/İki Yüzlülük Psikolojisi	86
3.2.2.3. İrtidâd/Dinden Dönme Psikolojisi	89
3.2.3. Bilişsel Olgular ve Süreçleri Konu Edinen Âyetler	94
3.2.3.1. Sorgulama ve Soru sorma.....	95
3.2.3.2. Sorumluluk Bilinci	99
3.2.3.3. Zan	103
3.2.3.4. Hatırlama	107
3.2.4. Duyguları Konu Edinen Âyetler	111
3.2.4.1. Allah Sevgisi.....	111
3.2.4.2. Adalet Duygusu	116
3.2.4.3. Kin	121
3.2.4.4. Merhamet.....	125
3.2.5. Davranışları ve Dinî Pratikleri Konu Edinen Âyetler	130
3.2.5.1. Allah'a ve Resûlü'ne İtaat	130
3.2.5.2. Abdest.....	135
3.2.5.3. Namaz.....	140
3.2.5.4. Alay Etme ve Küçümseme	145
3.2.6. Sosyal Psikolojiyi Konu Edinen Âyetler	150
3.2.6.1. Dostluk.....	150
3.2.6.2. Savaş	155
3.2.6.3. Cuma Namazı	158
3.2.6.4. Âdâb-ı Muâşeret.....	163
4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER	169
4.1. Sonuç.....	169
4.2. Tartışma	171
4.3. Öneriler.....	173
KAYNAKÇA	175

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s. : Aleyhisselâm

bk. : Bakınız

b.y. : Basım yeri yok

çev. : Çeviren

ed.: Editör

H.z. : Hazreti

ö. : Ölüm

r.a.: Radıyallahu anh

r.anhâ :Radıyallahu anhâ

s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem

ts. : Tarihsiz

thk. :Tahkik eden

vd. :Ve devamı

vb. : Ve benzeri

y.y. : Yayıncı yok

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Kur'ân'ı Kerîm, indirildiği dönemdeki birtakım meseleleri içermekle beraber her çağa, her topluma hitap eden genel esasları barındırmaktadır. Bu esasları tüm zamanlarda doğru anlayabilmek ve Kur'ân'ın mesajlarını zamanın getirmiş olduğu farklı düşünce biçimleri ve değişen ihtiyaçlar karşısında daha fazla anlaşılır kılabilmek için Kur'ân'a farklı bakış açılarıyla yaklaşma zarureti doğmuştur. Zira her çağın insanı Kur'ân'a kendi bilgi birikimi ve ihtiyaçlarıyla yönelmektedir. Aslında mevcut tefsir birikiminin Kur'ân'ın mesajlarının anlaşılmasında önemli katkıları olmuştur. Fakat özellikle modern dönemin ürünü olan psikoloji ve sosyoloji gibi alanlar, beraberinde yeni problemleri ve yeni soruları getirmiştir. Bu durum karşısında, modern insanın anlam arayışlarına farklı yaklaşımlarla Kur'ân'dan cevaplar vermek bir mecburiyet hâlini almıştır. Bu minvalde teşekkül eden yaklaşımlardan biri de Kur'ân'ın psikolojik bir bakış açısıyla incelenmesidir.

Pozitif bir bilim olan psikoloji, insandaki bilişsel, duyuşsal ve davranışsal süreçleri inceler. Bu süreçler altında yatan temel sebepleri araştırır. İstenmeyen davranışları istendik yönde düzenlemeyi hedefler. Kur'ân'ın da bu süreçlerle ilgili oldukça önemli açıklamaları ve yönlendirmeleri vardır. İnsanın karakterine; duygu, düşünce, tutum ve davranışlarına; ruh hâline ve insanla ilgili psikolojinin de ele aldığı daha birçok konuya kendi anlatım üslûbu içerisinde yer verir. Kısaca, Kur'ân'ın da psikolojinin de merkezinde insan olduğu söylenebilir. Her ikisinin de nihai hedefi, insan davranışlarını ideal biçimde düzenlemektir. Bu ortak noktadan hareketle Kur'ân'a psikolojik bir bakış açısıyla yaklaşma eğilimi ortaya çıkmıştır.

Bu araştırmanın konusu da “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin psikolojik bir yaklaşımla incelenmesidir. Bu âyetlerdeki psikolojik unsurları tespit ederek hem modern psikoloji verileriyle hem de İslâm bilgi birikimi ışığında incelemektir. Tespit edilen psikolojik muhtevayı klasik tefsir literatürüne nazaran yeni, çağdaş bir perspektifle ele almaktır. Özellikle ilgili ayetlerdeki “Ey iman edenler!” hitabının psiko-eğitsel yönünü ortaya koymak araştırmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Zira bu hitabın, bireyin inanç, duygu, düşünce, davranış ve sosyal ilişkileri üzerindeki etkileri dikkate değerdir. Bu nedenle hitabın birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkileri çalışmanın konusu edilecektir. Böylelikle bu ayetlerin mümin kişiliğinin inşasındaki işlevi detaylandırılacaktır.

1.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Kur'ân-ı Kerîm müminler için dünya ve âhiret saadetine ulaşmada yol gösterici bir rehberdir. Bu rehberlikte Kur'ân, müminlere “Ey iman edenler!” hitabıyla doğrudan seslenmektedir. Kur'ân'ın mesajlarını anlamaya çalışan müminler için kendilerine yönelik yapılan bu hitaplar hiç şüphesiz oldukça önemlidir. Zira inananlar, duygu, düşünce tutum ve davranışlarını Kur'ân'ın mesajları doğrultusunda regüle ederler. Bu sayede dünya ve âhiret saadetini elde etmeyi umarlar. Bu itibarla iman edenleri doğrudan muhatap alan bu âyetlerin, çağın getirdiği ihtiyaçlar da göz önüne alınarak pragmatist bir bakış açısıyla yeniden yorumlanması ve doğru bir şekilde anlaşılması büyük önem arz etmektedir.

Bu çalışma, “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetleri psikolojik tefsir bağlamında ele alarak âyetlerin iletmek istediği mesajlara daha fazla açıklık getirmeyi amaçlamaktadır. Bu mesajları çağdaş bir perspektifle yorumlayarak insanlığın istifadesine sunmayı hedeflemektedir. Amacımız, bu âyetlerde bulunan psikolojik unsurları psikoloji biliminin verilerinden de faydalanarak ortaya koymak ve bu unsurların, inananların mümin kişiliklerini inşa etme sürecindeki rehberliğine işaret etmektir. Özellikle “Ey iman edenler!” hitabının psiko-eğitsel yönünü ortaya koymak hem ilk muhataplar hem de günümüz muhatapları üzerindeki etkilerine dikkat çekmektir.

Çalışmanın amacı, zamanla çürütülebilecek olan bilimsel veriler ile kıyamete kadar hükümleri baki olan Kur'ân bilgisini sınırlandırarak Kur'ân'ı bir psikoloji kitabı seviyesine indirmek değil; modern psikolojinin insan üzerine yaptığı tespitlerin, Kur'ân ile uyumlu olup olmadığını da ortaya koymak olacaktır. Bunun yanı sıra yeni yeni gelişen psikolojik tefsir ekolünün ortaya koyduğu yöntemlerden de faydalanarak Kur'ân'ın psikolojik yönden tefsirinin imkânını ortaya koymak olacaktır. Ancak çalışmanın nihai hedefi, modern çağda, “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin özelinde, Kur'ân'ın mesajlarının daha iyi anlaşılması ve iman edenlerin hayatlarını bu mesajlarla tanzim ederek Müslüman şahsiyetini oluşturabilmelerine, böylelikle âhiret saadetine ulaşabilmelerine katkı sağlamaktır.

Bilhassa psikoloji biliminin süratle geliştiği ve bu alana rağbetin günden güne arttığı modern dönemde, modern insanın yaşadığı kimlik karmaşası, anlam arayışları, ruhsal sorunları ve kişisel gelişimlerine dair psiko-sosyal ihtiyaçlara cevap verebilecek çözümleri, Kur'ân'daki psikolojik muhtevayı referans alarak insanlığın istifadesine sunmak, bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Üstelik bu yaklaşım, hem ilgili literatürde genel olarak hukukî, ahlâkî ve

fikhî çıkarımlar bağlamında ele alınan “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin incelenmesine hem de mevcut tefsir birikimine yeni bir perspektif kazandırmaktadır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler incelenirken nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Bu doğrultuda betimsel analiz yöntemi benimsenerek kaynak incelemesi ve doküman analizi yapılmıştır.

Çalışmada öncelikle ilgili âyetler bilişsel davranışçı yaklaşım¹ dikkate alınarak inanç, biliş, duygu, davranış ve sosyal psikolojiyi konu edinen ayetler ana başlıkları altında tematik yöntemle sınıflandırılmıştır. Betimsel analiz yöntemiyle elde edilen veriler, her bir başlık altında yorumlanarak sistematik bir biçimde sunulmuştur. Bütün âyetleri tek tek incelemek yerine, belirlenen konularla ilişkili âyetler incelenmiştir. Âyetlerin bağlamından kopmaması ve ana temanın tespit edilebilmesi için öncelikle sebep-i nüzûl bilgisi verilerek klasik tefsiri üzerinde durulmuştur. Daha sonra, âyetlerin içerdiği psikolojik unsurlar belirlenmiş ve psikolojik tefsir ekolünün ortaya koyduğu yöntemlerden de yararlanarak psikolojik tefsiri ele alınmıştır. Psikolojik yorumlama yapılırken metin içi-metin dışı bağlamında, hitap üslûbunda ve belâgatle ilişkili sanatsal ifadelerde var olan psikolojik muhteva, Kur’ânî bakış açısı esas alınarak tahlili yöntemle² fakat mesele anlaşılacak düzeyde ele alınmıştır. Konunun akışı, hacmi ve sınırları gözetilerek genel olarak başlıkla ilişkili unsurlar üzerinde yoğunlaşmıştır. İhtiyaç duyuldukça âyetlerdeki psikolojik unsur barındıran kavramların anlamları incelenmiştir.

Psikolojik okuma yapılırken psikoloji biliminin verilerinden faydalanılmıştır. Literatürde yapılmış olan deneylere ve araştırmalara atıflarda bulunarak psikoloji biliminin kullandığı deneysel ve istatistiksel yöntemlerden de dolaylı olarak faydalanılmıştır. Böylelikle çalışma, psikoloji biliminin nicel araştırma yöntemleriyle de desteklenmiştir. Bu aşamada,

---

¹ Bu yaklaşıma göre; davranışların ortaya çıkmasının temelinde bilişsel süreçler vardır. Bilişsel süreçler duygular üzerinde, duygular ise davranışlar üzerinde etkilidir. Bireylerin duygu ve davranışlarını anlayabilmek ve değiştirebilmek için zihinsel faaliyetlerini ve inanç sistemlerini tanımak ve bunlarda değişiklik yapmak gerekir. Bu çalışmada da bu yaklaşıma uygun olarak öncelikle, inançlı bireylerin inanç bağlamında geliştirdikleri zihinsel şemalara ve zihinsel faaliyetlere dikkat çekilmiştir. İman edenlerde hangi düşüncelerin ve zihinsel şemaların yapılandırılması gerektiği, Kur’ân merkeze alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha sonra davranışların ortaya çıkma süreciyle ilgili olarak bu yaklaşımın da dikkat çektiği üzere biliş, duygu, davranış ve sosyal ilişkiler sırasıyla çalışmaya yön verilmiştir. Bu konuda bk. Judith S. Beck, *Bilişsel davranışçı terapi: temelleri ve ötesi*, ed. Muzaffer Şahin, çev. İtir Tarı Cömert (Ankara: Nobel, 2018), 2-3.

² “Tahlili üslûpta âyetler ayrıntılı bir şekilde araştırılarak amaçları ortaya çıkartılır, bütün yönleriyle tahlil edilerek yorumlanır. Müfessir, gerekli Kur’ân’ı anlama ve tefsir usulü bilgileri yanında kendi birikim, beceri ve uzmanlık alanına da dayanarak, tefsirdeki yönelimine uygun şekilde âyet hakkındaki yorumunu yapar.” Bu konuda bk. Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsirde Yöntem Ve Problemler* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 5-6.

modern psikolojiye ait insan aklının ürettiği teorik kavramlara bütünüyle bağlı kalmak yerine, daha çok Kur'ânî kavramlara sadık kalınmaya çalışılmıştır.

Çalışma boyunca, Kur'ân'ı anlamada murâd-ı ilâhî ile birlikte birey ve toplum psikolojisi merkeze alınmıştır. Literatürden hareketle farklı yorumlara değinilmiş, dayanaksız, zorlama teviller yapmaktan kaçınılmıştır. Yeri geldikçe, ilgili âyetlerin, nüzûl dönemi muhatapları ile günümüz muhatapları üzerindeki mümin kişiliğinin inşasına yönelik etkilerine değinilmeye çalışılmıştır.

1.4. Araştırmanın Kaynakları ve İlgili Literatür

Yapılan taramalar neticesinde “Ey iman edenler! hitabıyla başlayan âyetlerin psikolojik tefsir bağlamında incelenmesi” başlığıyla ilgili herhangi bir çalışma yapılmadığı anlaşılmıştır. “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin incelendiği çalışmalar olsa da bu çalışmalar psikolojik tefsir bağlamında ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu araştırmaya konu olan başlık özgün bir başlıktır.

Araştırmanın temel kaynakları Kur'ân ve hadis kitaplarıdır. Bunların yanı sıra; din psikolojisi, din sosyolojisi, psikoloji, tasavvuf, kelam, tefsir ilimleri, İslâm tarihi, İslâm ahlâkı, İslâm felsefesi gibi psikolojik tefsir alanıyla doğrudan veya dolaylı ilişki içerisinde olan birçok disiplinden gerek görüldükçe istifade edilmiştir. Klasik tefsir birikiminde, muasır tefsirlerde ve İslâm düşünce âlimlerinin görüşlerinin yer aldığı muhtelif eserlerde yer alan psikolojik tahlillerden de faydalanılmıştır.

Psikolojik tefsir alanında Türkiye’de önemli çalışmalara imza atan ve bu alanın ekolleşmesine hatırı sayılır katkılar sunan Abdurrahman Kasapoğlu’nun *Psikolojik Tefsir-Kuram ve Uygulama*³ adlı 12 Ciltlik eserinden azami derecede faydalanılmıştır. Kasapoğlu, bu eserinde araştırmamıza konu olan bazı âyetleri farklı başlıklar altında ve farklı bakış açılarıyla ele almıştır. Kur'ân'ı sathî bir bakış açısıyla ele almak yerine birbiriyle ilişkili âyetler özelinde Kur'ân'ın psikolojik coğrafyasını çizen farklı temaları ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu araştırmada ise odak noktası, “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler olduğu için, araştırmanın sınırları ve kapsamı gözetilerek sadece ilgili âyetlerde işlenen konulara temas edilmiştir.

M. Osman Necati’nin *Kur'ân ve Psikoloji*,⁴*Hadis ve Psikoloji*⁵ adlı eserleri ile Muhammed Kutub’un *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*⁶ adlı eserinde modern psikoloji

³ Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir-Kuram ve Uygulama*- (Ankara: Gece Kitaplığı, 2024).

⁴ Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınları, 2021).

⁵ Osman Necati, *Hadis ve Psikoloji*, çev. Mustafa Işık (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

⁶ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1987).

verileri Kur'ân ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Her iki yazar da psikoloji bilimine bu araştırmada da dikkat çekilen bazı eleştiriler getirmiştir.

Bir diğer çalışma ise Emannullah Polat'ın *Kur'ân'a Göre Ruhî Hastalıklar*⁷ adlı eseridir. Polat, bu eserinde insanın manevî yönüne sirayet eden hastalıkları Kur'ân merkezli bir yaklaşımla ortaya çıkarmayı ve bu hastalıklara yine Kur'ân merkezli çözümler üretmeyi hedeflemiştir. Bu araştırmada da yeri geldikçe ruhî hastalıklara ve çözümlerine değinilmiştir.

Bu araştırmada kendilerine atıf yapılmamış olsa da psikolojik tefsir bağlamında yapılmış olan akademik çalışmalar şunlardır:

Doktora düzeyinde ortaya konulmuş çalışmalara Fikret Gedikli'nin *Sosyo Psikolojik Açından Kur'ân Kıssaları*⁸ adlı eseri, Hülya Alper'in *Bir Kelâm Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı*⁹ adlı eseri ve M. Erhan Gözden'in *Kur'ân'da Psikolojik Gerilim ve Yönetimi*¹⁰ adlı eseri örnek olarak gösterilebilir.

Yüksek lisans düzeyinde ortaya konulmuş çalışmalara ise Büşra Güler'in *Psikolojik Tefsir Bağlamında Muhammed Esed'in Kur'ân Mesajı İsimli Tefsirinin İncelenmesi*¹¹ adlı eseri, Mücahide Başkan Dünder'in *H. Yusuf Kıssasının Psikolojik Tahlili*¹² adlı eseri, Zühtü Akbayır'ın *Psikolojik Tefsir Bağlamında Yusuf Sûresi*¹³ adlı eseri, Safiyya Koyuncu'nun *Duhâ Suresinin Psikolojik Açından Analizi*¹⁴ adlı eseri ve Beyhan Alan'ın *Psikolojik Tefsire Hucurât Sûresi Örneği*¹⁵ adlı eseri örnek olarak gösterilebilir.

Ferruh Kahraman'ın psikolojik tefsirin usulünü ele almaya çalıştığı *Psikolojik Tefsir*¹⁶ adlı çalışması, Yasemin Düven'in *Seyyid Kutub'un Tefsire Psikolojik Yaklaşımı: Bakara*

---

⁷ Emannullah Polat, *Kur'ân'a Göre Ruhî Hastalıklar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2018).

⁸ Fikret Gedikli, *Sosyo Psikolojik Boyutları Açısından Kur'ân Kıssaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011).

⁹ Hülya Alper, *Bir Kelâm Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000).

¹⁰ Mustafa Erhan Gözden, *Kur'ân'da Psikolojik Gerilim ve Yönetimi* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

¹¹ Büşra Güler, *Psikolojik Tefsir Bağlamında Muhammed Esed'in Kur'ân Mesajı İsimli Tefsirinin İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹² Mücahide Başkan Dünder, *H. Yusuf Kıssasının Psikolojik Tahlili* (Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2024).

¹³ Zühtü Akbayır, *Psikolojik Tefsir Bağlamında Yusuf Sûresi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisan Tezi, 2021).

¹⁴ Safiyya Koyuncu, *Duhâ Suresinin Psikolojik Açından Analizi* (Gaziantep: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2025).

¹⁵ Beyhan Alan, *Psikolojik Tefsire Hucurât Sûresi Örneği* (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2022).

¹⁶ Ferruh Kahraman, "Psikolojik Tefsir", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/40 (2015), 103-138.

*Sûresi Örneği*¹⁷ adlı çalışması, bu alanda yapılmış makale düzeyindeki çalışmalara örnek gösterilebilir.

Son olarak Nihat Uzun'un psikolojik tefsir çalışmalarına eleştirel bir bakış açısı sunan *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi: Eleştirel Bir Yaklaşım*¹⁸ adlı makale çalışması, psikolojik tefsir çalışmalarının geliştirilmesi gereken zayıf yanlarına ışık tutar niteliktedir. Bu makaledeki psikolojik tefsir çalışmalarına yöneltilen “yapıcı ve anlamlı eleştiriler”, çalışma boyunca araştırmanın daha nitelikli bir hâl alması için dikkate alınmıştır.

---

¹⁷ Yasemin Düven, “Seyyid Kutub’un Tefsire Psikolojik Yaklaşımı: Bakara Sûresi Örneği”, *Tevilat* 1/2 (31 Aralık 2020), 383-407.

¹⁸ Nihat Uzun, “Kur'ân'da İnsan Psikolojisi: Eleştirel Bir Yaklaşım = Human Psychology the Qur'an: A Critical Approach”, *The Journal of Academic Social Science Studies* VI/1 (2013), 1511-1541.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Tefsir

Tefsir kelimesi, lügat manasına göre “فسر” veya taklib¹⁹ yoluyla “سفر” kökünden türemiştir. Her iki kök de sözlükte açmak mânasında birleşmektedir.²⁰ “فسر” açıklamak, ortaya koymak, beyan etmek gibi anlamlara gelmektedir.²¹ Bu köke göre tefsir, makul, akla uygun olan manayı açığa çıkarmak anlamındadır.²² “وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا”²³ Onlar ne zaman bir talep ileri sürseler, biz sana mutlaka kesin gerçeği ve en güzel açıklamayı bildiririz.”²³ âyetinden de anlaşıldığı üzere burada tefsir kelimesi makul, akla uygun olan manayı açıklama anlamında kullanılmıştır.

“سفر” kökü ise örtünün fiziki olarak açılması anlamındadır. Bu kelime fiziki olarak açmak, ortaya çıkarmak, örtüyü kaldırmak gibi anlamlara gelmektedir. Örneğin; “سَفَرَ الْعِمَامَةَ / Sarığı kafadan kaldırdı.”²⁴ cümlesinde “سفر” kelimesi fiziki olarak açmak, ortaya çıkarmak anlamında kullanılmıştır.

Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere “فسر” ve “سفر” kelimelerinin her ikisinde de açmak anlamı ortaktır. Ancak “فسر” kelimesi gizli, mânevî bir şeyi açmak anlamında kullanılmışken “سفر” görünen, maddî bir şeyi açmak anlamında kullanılmıştır.²⁵ Her iki kelimenin de birbirine yakın anlamlar ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Arap dilinde var olan taklîb uygulaması da dikkate alındığında, tefil vezninden mastar bir kelime olan “tefsir” kelimesinin her iki kökten de türemiş olabileceği düşünülebilir.²⁶

Istilahî manasına göre ise tefsir; kendisiyle, Allah’ın, nebisi Hz. Muhammed’e (s.a.v.) indirdiği kitabın mânalarının anlaşıldığı, içerdiği hükümlerin ve hikmetlerin, lügat ilmi, sarf, nahiv, beyan ilmi, usûlü fıkıh, kıraat ilmi gibi ilimlere dayandırılarak ortaya çıkarıldığı bir ilimdir. Bu yapılırken sebep-i nüzûl, nâsih-mensûh gibi Kur’ân ilimleri bilgisine de ihtiyaç

¹⁹ Taklîb, kelimedeki harflerin yerlerinin değiştirilmesiyle yeni bir kelimenin elde edilmesidir.

²⁰ İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Aḥmed 'Abdulğafûr 'Atṭâr (Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâiyîn, 1407/1987), 2/781; Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyfî 'î İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993), 4/367-370; Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 13/323; Emin el-Hulî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, çev. Mevlüt Güngör (İstanbul: Bayrak Matbaası, 1995), 13.

²¹ İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 5/55.

²² Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muḥammed er-Râğıb el-İşfehânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, thk. Şafvân 'Adnân ed-Dâvûdî (Dimaşk; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 636.

²³ Kur'ân Yolu (Erişim 08 Haziran 2024), el-Furkân 25/33.

²⁴ el-İşfehânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, 412.

²⁵ el-Hulî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 13.

²⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 240.

duyulur.²⁷ Zerkeşî'nin yapmış olduğu bu tanıma göre tefsir için özetle, kendisiyle Kur'ân'ın mânalarının, içerdiği hüküm ve hikmetlerinin ortaya çıkarıldığı ilimdir, denilebilir. Aslında bu cümle, tefsirin tanımı için yeterlidir. Zira lügat ilmi, sarf, nahiv, beyan ilmi, usûlü fıkıh, kıraat, sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh gibi ilimler, bu mânaları ortaya çıkarırken başvurulan olmazsa olmaz Kur'ân ilimleridir. Fakat başvurulan ilimler bunlarla da sınırlı değildir.

Başka bir tanıma göre ise tefsir; Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın kastettiği manayı yine Kur'ân ve sünnet çerçevesinde ortaya çıkarmaktır. O halde ortaya çıkarılan mâna, Kur'ân ve sünnete uygun olmalıdır. Başka bir deyimle yapılan tefsir, kesin delillere dayanmalıdır. Kur'ân ve sünnete dayanmayan, kesin olmayan delillerle yapılan tefsirlerin sıhhatinden bahsetmek mümkün olmayacaktır. Nitekim önceleri tefsir denilince, ilk olarak Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe ve tâbiünden aktarılan sahih rivâyetler anlaşılırdı.²⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahye direkt muhatap olması, sahâbelerin vahye şâhitlik etmeleri, tâbiînin ise vakaları ilk ağızdan dinleyebilmeleri, onların sonraki nesillerin bilmediği birçok bilgiye vakıf olmalarına vesile olmuştur. Çünkü olayları bizzat yaşamak, görüp şâhit olmak ya da ilk ağızdan dinlemek ile elde edilen birçok bilgi, kalemin aktarmasıyla eşdeğerde anlaşılabilir. Binaenaleyh, tefsirde öncelikle Kur'ân'a sonra Hz. Peygamber'e (s.a.v.) daha sonra ise sahâbe ve tâbiîne müracaat edilmektedir.

2.1.1. Konusu

Tefsir, Kur'ân'ın mânalarının, içerdiği hüküm ve hikmetlerinin ortaya çıkarıldığı ilimdir. Bu itibarla tefsirin konusu da "Kur'ân'ı Kerîm'dir."²⁹ Diğer bir ifadeyle Kur'ân'ın lafız ve mânalarıdır. Ayrıca Kur'ân'da işlenen konular da tefsirin konusudur denilebilir. Bu konular ise amaç ve araç konular şeklinde ikiye ayrılır. Amaç konular itikadî, amelî ve ahlâkî; araç konular ise yaratılış, varlık âlemi, kıssalar ve benzeri mevzulardır.³⁰

2.1.2. Önemi ve Amacı

Kur'ân, insanlığa kıyamete dek doğru yolu göstermek, şifa, rehber ve rahmet kaynağı olmak için gönderilmiş ilâhî bir kitaptır. İnsanlığa dünya ve âhiret mutluluğunu va'd eden Kur'ân, inanç, ahlâk ve hukuk gibi birçok alanda insanlığa yol göstericidir. Kur'ân'ı kendine rehber edinenler, hayatın anlam ve önemini, iyi ve kötüyü, yaratılışa dair birçok hakikati Kur'ân'dan öğrenirler. Böylelikle duygu ve düşüncelerini, söz ve fiillerini yaratanın rızası

²⁷ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Faql İbrâhîm (b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1376/1957), 1/13.

²⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2021), 20.

²⁹ Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *İlmü't-Tefsir* (Mısır: Dâru'l Ma'ârif, 1390), 9.

³⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: IFAV, 2021), 38.

doğrultusunda geliştirme imkânı elde ederler. Fakat Kur'ân'ı anlayabilmek için birtakım esas ve prensiplere vakıf olmak gerekir. Çünkü Kur'ân'da insanları hayretler içinde bırakan çeşitli edebî sanatlar, üslûp ve belâgat vardır. Bu nevi âyetler, ancak işin uzmanları tarafından açıklanmasıyla anlaşılabilir. Doğal olarak işin ehli olmayan insanlar Kur'ân'ı anlama noktasında birtakım zorluklar çekmektedir. Bu nedenle Kur'ân ile insan arasındaki tüm engeller ortadan kaldırılarak yaratıcının mesajları anlamına uygun bir şekilde insanlığın istifadesine sunulmalıdır. Bunun için de Kur'ân'ın mutlak sûrette tefsiri ve izahı gerekir.³¹

Kur'ân, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Arapça olarak indirilmiş en son ilâhî kitaptır. Allah Teâlâ, *"İstisnasız her Peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açık açık anlatsın."*³²âyetinde de ifade ettiği üzere, görevlendirdiği peygamberi mesajlarının daha iyi anlaşılabilmesi için ilk muhatap kitlenin diliyle göndermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve kavminin Arap olması Kur'ân'ın da Arapça gönderilmesine sebep olmuştur. Durum böyleyken farklı dilleri konuşan ve Arapçayı bilmeyen kimseler Kur'ân'ı okuyup anlama imkânı bulamamıştır. Kur'ân'ın, Arapçayı bilmeyen kimseler tarafından da okunup anlaşılabilmesi için birçok dile Kur'ân tercümelemi yapılmıştır. Fakat bu tercümelemeler de Kur'ân'da var olan mücmel, mübhem ve müşkil âyetleri ya da kinâye, istiâre ve teşbih gibi edebî sanatları ihtiva eden âyetleri açıklamada yetersiz kalmıştır. Esasen bu gibi âyetleri sadece Arapça diline vakıf olmakla ya da tercümelemelerden okuyarak anlayabilmek de mümkün olmamıştır. Çünkü Kur'ân'ın mesajlarını doğru anlayabilmek için sadece dilsel problemleri çözmek yeterli değildir. Kur'ân'ın mesajlarını doğru anlayabilmek için sebep-i nüzûl, siyer, nâsih-mensûh, siyak-sibak ilişkisi gibi Kur'ân ilimleri bilgisine de ihtiyaç duyulmaktadır. Bunların yanı sıra, Kur'ân aynı zamanda birçok bilimsel hakikati de konu edinmektedir. Bu da Kur'ân'ın bazı âyetlerinin bilimsel veriler ışığında açıklanmasını gerekli kılmaktadır. Netice olarak âyetlerin gaye ve maksadına uygun bir şekilde açıklanması, yani tefsir edilmesi oldukça önem arz etmektedir.³³Zaten literatürdeki tefsir tanımlarına bakıldığında, ortak vurgunun Kur'ân'daki kapalı olan mânaların açılması ve anlaşılması üzerine olduğu görülmektedir. O halde tefsir ilminde temel amaç, Kur'ân'ın kapalı olan mânalarını doğru bir şekilde açıklamak ve ilâhî mesajı insanlığa anlaşılır bir şekilde tanıtmaktır. Bu amaç tefsirin önemini ortaya koyar niteliktedir.

Kur'ân'daki insanlara mânaları kapalı gelen âyetlerin anlaşılması kişiden kişiye göre değişmektedir. Bu hususta İsfehânî şunları söylemektedir: "Kur'ân, aslında insanlığa hidâyet

³¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 236.

³² İbrâhîm 14/4.

³³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 39-43.

rehberi olsa bile, onu anlamada insanlar eşit değildir. İnsanlar derecelerine ve farklı hâllerine göre onu anlamaktadır. Zira belâgatçılar onun fesâhatını, fıkıhçılar hükümlerini, kelâmcılar aklî delillerini, hadis ehli ise kıssalarını, alanında uzman olmayanlardan daha iyi bilirler. İnsanın ilmi arttıkça, Kur'ân'ın mânalarının sırları hakkındaki bilgisi de artmaktadır.”³⁴

İsfahânî bu ifadeyle Kur'ân'ı anlama noktasında insanlar arasında farklar olduğuna dikkat çekmektedir. Durum böyleyken, ilimde yeterli olmayan kimselerin Kur'ân'dan hiçbir payı yoktur demek de elbette yanlış olacaktır. Zira Kur'ân, her akla, her seviyeye, her çağda tenezzül edebilen ilâhî bir kitaptır. Aksi takdirde, Kur'ân'ın insanlığa hidâyet hedefi gerçekleşmemiş olacaktır. Bu ise Kur'ân'ın gönderiliş gayesine aykırı bir durum olurdu. Bu sebeple, “Herkes ondan ilmi nispetince payını alır.” demek, daha isabetli olacaktır. O halde Kur'ân'ı tefsir etmedeki amaçlardan biri de bu farklılıkları en aza indirerek Kur'ân'ı herkesin belli bir seviyede ve doğru bir şekilde anlamasına aracılık etmektir. Bu yönüyle tefsir çalışmalarının önemli bir işlevinin olduğu ortadadır.

2.1.3. Tarihine Genel Bir Bakış

İnsan, Kur'ân'ı indirildiği andan itibaren anlamaya çalışmıştır. Kur'ân'ı anlamaya çalışanlar onu incelediklerinde Kur'ân'ın kendi kendini tefsir ettiğini müşahede etmişlerdir.³⁵ Kur'ân'da bir mesele bir yerde mücmel veya müphem olarak aktarılırken, aynı mesele başka bir ayette daha kapsamlı ve açık bir şekilde anlatılmıştır.³⁶ Buna göre Kur'ân'ın ilk tefsir kaynağı yine Kur'ân'ın kendisidir.

Hız. Peygamber (s.a.v.) asr-ı saâdetde Kur'ân'ı muhatap olduğu topluma ulaştırıyor, açıklıyor ve bizzat kendisi Kur'ân'ı yaşayarak temsil ediyordu. Tebliğ³⁷ tebyîn³⁸ ve temsil³⁹ gibi görevlerle sorumlu tutulan Hız. Peygamber (s.a.v.), doğal olarak Kur'ân'ı tefsir konusunda da en yetkili kişiydi. Çünkü Kur'ân'ı en iyi o anlıyordu. Onun tefsiri ilahi kaynaktan beslenmekteydi.⁴⁰ Dolayısıyla Kur'ân'ın kendi kendini tefsir etmesinden sonra ilk tefsir faaliyeti Hız. Peygamber (s.a.v.) tarafından yapılmıştır. O halde denilebilir ki tefsirin ortaya çıkışı da Hız. Peygamber (s.a.v.) ile başlamıştır. Ondan sonra sahâbe, tâbiîn ve daha sonraları ise İslâm âlimleri tarafından tefsir faaliyetleri devam etmiştir. Günümüze ulaşan en

³⁴ Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muḥammed er-Râğıb el-İşfehânî, *et-Tefsîr* (Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ, 1424/2003), 1/10.

³⁵ el-Fâtıha 1/5-6; en-Nisâ 4/69; Hûd 11/1.

³⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Kızılay/Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1/40.

³⁷ el-Mâide 5/67.

³⁸ en-Nahl 16/44.

³⁹ el-Ahzâb 33/21.

⁴⁰ Suleymân b. el-Eş'aş es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Delhi: el-Matba'atu'l-Enşâriyye, 1323), 4/328 (No. 4604).

eski ve tam Kur'ân tefsiri ise tebe-i tâbiinden kabul edilen Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *et-Tefsîru 'l-kebîr* adlı eseridir.⁴¹

Zaman ve mekânın değişmesiyle insanın düşünce şekilleri ve ihtiyaçları değişmiştir. Kur'ân'a kendi bilgi birikimi ve ihtiyaçlarıyla yönelen insan, Kur'ân'a yeni bakış açılarıyla bakmaya başlamıştır. Sahih rivâyetlerle Kur'ân'ı tefsir etme çalışmaları yanında, İslâm toplumunun coğrafi olarak genişlemesi ve farklı kültürlerle etkileşimi sonucu ortaya çıkan bazı meselelere çözüm bulma arayışı, doğal olarak rey ile tefsirin de önünü açmıştır. Özellikle tercüme yoluyla İslâm dünyasına giren felsefe, astronomi, matematik, tıp gibi ilimlerin etkisi ilmî tefsir hareketini doğurmuştur. Dinî, siyasî saiklerle ortaya çıkan itikadî mezhepler ise Kur'ân'ı kendi fikirlerini doğrulama anlayışıyla mezhebî tefsirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tüm bu sosyal değişim ikliminde takvâ, ibadet ve zühd anlayışıyla Kur'ân'ın bâtinî mânalarına yönelerek Kur'ân'ı anlama çabalarının bir sonucu olarak da işârî tefsirler ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Hz Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra meydana gelen yeni olaylara çözüm bulma arayışları Kur'ân'daki ahkâm âyetlerinin tespit edilmesine, böylelikle fikhî tefsirlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Lügatçiler ise Kur'ân'ı filolojik açıdan inceleyerek *I'rabu'l-Kur'ân*, *Ğarîbu'l-Kur'ân* ve *Meâni'l-Kur'ân* gibi eserleri meydana getirmişler.⁴²

Özetle Müslümanlar her dönemde Kur'ân'ı daha iyi anlama gayesiyle çağın getirmiş olduğu ihtiyaçları da göz önünde bulundurarak Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışmışlardır. Modern dönemde ise insan ihtiyaçları oldukça değişmiştir. Bu değişim karşısında ortaya çıkan yaklaşımlardan biri de ilmî tefsire konu olan bilim dallarından biri kabul edilen, psikoloji biliminden yararlanarak Kur'ân'ın incelenmesidir.⁴³

2.2. Psikoloji

Psikoloji, Latince “psyche” (ruh) ve “logos” (bilgi) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Ruh bilimi anlamındadır. Pozitif bir bilim olan psikoloji için “ruhbilimi” denilmesine rağmen, etimolojisinde var olan ruh gibi soyut olan metafizik kavramları ele alıp incelemeyiz. Bilişsel, duyuşsal ve davranışsal süreçleri ele alıp inceler. Bu süreçler altında yatan temel sebepleri araştıran bilimsel çabaya psikoloji denir.⁴⁴

⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/178-210.

⁴² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/39-252; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 57-229.

⁴³ Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 338-339.

⁴⁴ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000), 22; Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 1018; Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 302.

Bir bilim dalı olarak psikoloji; insan ve hayvan davranışları ile zihinsel süreçlerin sistematik ve bilimsel olarak ele alınıp incelenmesidir. Psikoloji bilimi, yemek yemek, konuşmak, uyumak gibi gözlenebilen davranışları ve düşünmek, hayal kurmak, karar vermek, hatırlamak gibi gözlenemeyen, zihnin örtük faaliyetlerini; ayrıca bunların altında yatan sebepleri bilimsel olarak ele alıp inceler.⁴⁵

2.2.1. Konusu

Sosyal bilimler bilim kategorisine girer mi? girmez mi? tartışmaları eskisi kadar olmasa da hâlâ sıcaklığını korumaktadır. Bu tartışmaların ortaya çıkış nedeni bilimin ne şekilde tanımlandığıyla ilişkilidir. Bir disiplinin bilim olarak kabul edilebilmesi için özgün bir konusu ve teknikleri olması gerekir. Psikolojinin de kendine özgü konusu ve yöntemlerinin olması onu bilimsel bir zemine taşımaktadır.

Psikoloji, “bireyin ruhsal yönünü ve davranışlarını” konu edinir. Buradaki ruhsal yön ile kastedilen, bireyin doğrudan gözlenemeyen sadece kendisinin farkında olduğu duygu ve düşünceleridir. Davranış ise insan ve hayvanlarda iç ve dış etkenlere karşı ortaya çıkan gözlenebilir, incelenebilir ve ölçülebilir tepkilerdir. Diğer bir ifadeyle davranış, dıştan gözlenebilir tepkileri ve içsel süreçleri ifade eder. Örneğin, gülümseme, ağlama, koşma, yürüme, yemek yeme, konuşma ve dokunma gözlenebilen fiziksel davranışlardır. Endişe, korku, sevgi, düşünme, utanma, hayal kurma gibi doğrudan gözlenemeyen tepkiler ise içsel süreçlerdir. Bunlar birtakım ölçekler ile dolaylı olarak gözlenebilmektedir.⁴⁶ Özetle psikoloji bilimi, insan davranışlarını ve bu davranışların altında yatan süreçleri sebep sonuç ilişkisi bağlamında konu edinir.

2.2.2. Önemi ve Amacı

Psikolojinin amacı, davranışları betimleme, açıklama, yordama/önceden kestirme ve kontrol etmedir. Bunlar psikolojinin temelini oluşturmaktadır.

Betimleme, bir şeyi anlamanın ilk aşamasıdır. Bu adımda davranışlar hakkında net gözlemler yapılır ve davranışlar objektif bir şekilde değerlendirilir. Ne, nerede, nasıl ve hangi koşullarda oluyor? sorularına cevap aranır. Örneğin, inşaat işçilerinin neden çoğunlukla erkek olduğunu anlamaya çalışan bir kimse bu işçilerin çalışma alanlarını gözlemler ve birçok erkeğin fiziki anlamda güç gerektiren ağır işleri çok da hijyenik olmayan ortamlarda yoğun iş

⁴⁵ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 30-31; Rod Plotnik vd., *Psikoloji'ye Giriş* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009), 4.

⁴⁶ Filiz Yaylacı vd., *Davranış bilimleri*, ed. Ali Şimşek - Ömer Eroğlu (Konya: Eğitim Kitabevi, 2013), 128-148; Richard J. Gerrig - Philip G. Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam: Psikolojiye Giriş*, çev. Gamze Sart (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), 2; Hayati Hökelekli, *Psikolojiye Giriş* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 1-2; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1018-1019.

temposuyla yapmak durumunda olduklarını görür. Gözlemci için bu betimleme inşaat işçilerinin neden çoğunlukla erkek olduğu sorusunu açıklamak için oldukça değerlidir.

Açıklama, davranışın nedenlerini ortaya koymaktır. Betimleme ve açıklama davranışı önceden kestirebilmeye yardımcı olur. Gözlemci, kadınların bu tür işlere yönelmemelerinin sebebini; “çünkü kadınlar kendilerini böylesine erkeksi görünen bir ortama ait hissetmezler.” şeklinde açıklayabilir. Zira gözlemci, kadın oranının bu alanda neden düşük olduğunu anlamaya ve bu duruma bir açıklık getirmeye çalışır.

Yordama, organizmaların belli şartlar altında ne şekilde davranacağını önceden kestirmektir. Bu aşamada aynı davranış tekrar ne zaman olacak? sorusuna cevap aranır. Aslında yapılan bu gözlemde yordama bellidir. Eğer daha fazla kadının bu alanda çalışması isteniyorsa bu çalışma alanıyla ilgili birtakım yapısal düzenlemelere gidilmelidir. Zira bu haliyle kadınların bu alanda kaçınma davranışları tekrar edecektir.

Kontrol etme, istenmeyen ya da değiştirilmesi istenen davranışları istenilen davranışlara dönüştürmektir. İnşaat sektörünün imajı ve algısı değiştirilir ve kadınların psiko-fizyolojik durumlarına uygun hale getirilirse bu alanda çalışmaktan kaçınan bayanların ilgisi bu alana yönlendirilebilir. Böylelikle davranışları düzenlenmiş olur. Nitekim psikolojinin de nihai hedefi davranışları düzeltmek veya değiştirmektir.⁴⁷

Verilen örnekten de anlaşıldığı üzere psikoloji, davranışları ve davranışlar altında yatan süreçleri sebep sonuç ilişkisi bağlamında inceleyerek davranışlara yön vermeyi hedefler. Bu çerçevede psikoloji, iş hayatından sosyal ilişkilere, eğitimden öğrenmeye, sağlıktan spora birçok alanda insan davranışlarını düzenlemeye rehberlik eder. Özellikle ruh sağlığının korunması bu vesileyle de fiziksel sağlığın korunması üzerinde önemli etkileri görülür. Zira ruh sağlığının fiziksel sağlık üzerinde etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Netice itibarıyla günlük hayatın önemli noktalarında psikolojinin uygulanabilir olduğu ortadadır. Belki de en önemli nokta, kişinin psikoloji bilimi sayesinde kendini tanımasıdır. Kişiliğini, duygu, düşünce, davranış ve sosyal ilişkilerini daha iyi anlaması ve bunları yönetme imkânı elde etmesidir. Bu sayede kişisel gelişimini sağlamasıdır. Özetle psikoloji kişinin kendisinin ve başkalarının neyi neden yaptığını anlamasına yardımcı olur. Bu açıardan bakıldığında psikolojinin önemi oldukça açıktır.

2.2.3. Araştırma Yöntemleri

Psikoloji bilimi, bilimsel yöntem ve teknikleri kullanır. Ayrıca sosyoloji, biyoloji, tıp,

---

⁴⁷ Saundra K. Ciccarelli - J. Noland White, *Psikoloji: Bir Keşif Gezintisi*, ed. Deniz Nafia Şahin (Ankara: Nobel, 2016), 4-5; Plotnik vd., *Psikoloji'ye Giriş*, 4; Gerrig - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 3-5.

fizyoloji gibi diğer disiplinlerin bilimsel yöntem ve tekniklerinden de faydalanır.⁴⁸ Bilimsel yöntem, psikolojinin geride bahsi geçen betimleme, açıklama, yordama/önceden kestirme ve kontrol etme hedeflerine ulaşmanın bir yoludur.

Psikolojinin kullandığı başlıca bilimsel yöntemler; betimleyici, deneysel ve istatistiksel yöntemler olarak özetle üç başlıkta ele alınabilir. Psikoloji biliminde betimsel yöntem ile var olan durum olduğu gibi resmedilir. Bu yöntemde tarama, gözlem, görüşme ve vaka incelemesi teknikleri kullanılarak durum ya da olay tanımlanır. Deneysel yöntemde, değişkenler arasındaki neden sonuç ilişkileri uygun laboratuvar ortamlarında ele alınarak incelenir. İstatistiksel yöntemde ise iki değişken arasındaki bir özelliğin, başka bir özellikle ilişkisinin olup olmadığı korelasyonel yöntemle belirlenir. Örneğin, kişide özgüvenin artmasıyla birlikte başarının da artması, özgüven ve başarı arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koyar.⁴⁹

Sonuç olarak psikolojinin nihai hedefinin istenmeyen davranışları istenilen şekilde düzenlemek olduğu anlaşılmaktadır. Kur'an'ın da aynı şekilde temel hedefi insan davranışlarını istenilen yönde düzenlemektir. O hâlde Kur'an'da insana dair var olan psikolojik içeriği psikoloji biliminden faydalanarak ortaya koyabilmek için psikoloji biliminin tanımına, konusuna, yöntemlerine ve hedeflerine değinmek gerekir. Bu, psikoloji biliminin alanına giren konuların tespit edilebilmesi ve psikoloji biliminin bu konulara yaklaşımını anlayabilmek için elzemdir. Zira bu çalışmada ilgili âyetlerdeki psikolojik unsurları tespit etmek, modern psikoloji yöntemleriyle incelemek ve psikoloji konularına yön, sınır ve çözüm tayin etmek gerekecektir. Bu amaç doğrultusunda geride bahsi geçen konulara değinildi. Böylelikle ikinci bölümde âyetleri ele alırken psikoloji biliminden faydalanma hedefi en üst düzeyde gerçekleşmiş olacaktır.

2.2.4. Tarihine Genel Bir Bakış

Psikolojinin zihinsel temelleri çok eskilere dayanır. İnsan davranışlarını anlamaya olan ilgi, zihinsel sorgulamaların en erken dönemlerine dek uzanır. “Ben kimim?”, “Nereden geldim?”, “Ne yapmalıyım?” gibi sorular her zaman cevap aramıştır. Bu gibi sorular, aynı zamanda felsefenin de konusu olmuş ve uzun yıllar tartışılmıştır. Modern psikolojinin felsefi temelleri de aynı şekilde zihinsel sorgulamaların yapıldığı en erken dönemlere rastlar. Buradan hareketle psikoloji bilimi için modern dönemde var olan bilimsel disiplinlerin en eskilerindendir denilmiştir. Fakat her ne kadar psikoloji biliminin felsefi temellerinin köklü

---

⁴⁸ Şerife Işık, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018), 7; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1019.

⁴⁹ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 14-17.

bir geçmişe sahip olduğu belirtilse de psikoloji, günümüzde en yeni disiplinlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu paradoksa 19. yüzyılda Ebbinghaus “Psikoloji uzun bir geçmişe fakat kısa bir tarihe sahiptir.” ifadesiyle vurgu yapmıştır.⁵⁰

Ebbinghaus’un bu ifadesinin gerekçesi ise psikoloji tarihinin Wilhelm Wundt’un 1879 yılında Almanya Leipzig’de ilk defa içe bakış yöntemiyle zihinsel süreçleri incelemek için psikoloji laboratuvarı kurmasıyla başladığının kabul edilmesi olmalıdır. Zira ilk psikoloji deneylerinin bu laboratuvarında yapılmasıyla birlikte psikoloji, bilimsel olarak varlığını kanıtlamıştır. Daha sonraları ise Edward Titchener gibi birçok araştırmacı, psikoloji laboratuvarları kurmak suretiyle psikoloji biliminin gelişimine katkı sunmuştur.⁵¹

Psikoloji yeni bir disiplin olma hüviyeti kazandıktan sonra özellikle ABD’de hızlı bir şekilde gelişmiştir. 1880 ile 1895 yılları arasında Amerikan psikolojisinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde birçok psikoloji laboratuvarı ve dergi kuruldu. Özellikle 1892’de ilk bilimsel psikoloji organizasyonu olan Amerikan Psikoloji Derneği (APA) kurulmuştur. Bir İngiliz olan William Mc Dougall 1908’de psikolojiyi, ilk defa “davranış bilimi” olarak isimlendirmiştir.⁵²

Günümüzde ise psikoloji bilimi hızla gelişerek psikodinamik, davranışçı, insancıl, bilişsel, sosyokültürel, biyopsikolojik ve evrimsel gibi birçok farklı modern bakış açısı kazanarak çeşitli alt dallara ayrılmıştır. Örneğin örgüt ve endüstri psikolojisi, gelişim psikolojisi, sağlık psikolojisi, din psikolojisi, deneysel psikoloji, sosyal psikoloji, çevre psikolojisi, kişilik psikolojisi gibi dallar bunlardan sadece bazılarıdır. Bu alanların her birinde davranışlar farklı bakış açılarıyla ele alınıp incelenmektedir.⁵³

2.2.5. İslâm Medeniyetinde Psikoloji

Kur’ân-ı Kerîm’de “nefs” kavramıyla insanın psikolojik yapısına işaret edilmektedir. İnsanın iç dünyasından kaynaklanan tutum ve davranışları, arzu ve istekleri, yönelimleri psikolojik manadaki nefsin etkisiyle ortaya çıktığı vurgulanmaktadır.⁵⁴ Bu noktadan hareketle İslâm Medeniyetinde psikoloji terimine karşılık olarak “ilmü’n-nefs” tabiri kullanılmıştır. İlmü’n-nefs başlığı altında ruhun önemi, davranışın biyolojisi, iç ve dış duyular, zihin, kişilik,

---

⁵⁰ Duane P. Schultz, *A History of Modern Psychology-Modern Psikoloji Tarihi*, çev. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 25-26; Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 8; Elvan Melek Ertürk, “Bilimsel Psikolojinin Tarihsel Süreci Üzerine”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (10 Temmuz 2017), 163.

⁵¹ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 8-9.

⁵² P. Schultz, *A History of Modern Psychology-Modern Psikoloji Tarihi*, 28.

⁵³ Ciccarella - White, *Psikoloji*, 13-15; Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 11.

⁵⁴ Hüseyin Aydın, *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1976), 79-81; Ahmet Ögke, *Kuranda Nefs Kavramı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 4-5.

hayal ve akıl gibi konular ele alınıp incelenmiştir.⁵⁵ Ayrıca İslâm Medeniyetinde psikoloji alanında *Kitabu'r Rûh*, *Kitabu'r-Rûh ve'n-Nefs*, *Ahvalü'n-Nefs*, *İlmü Ahvali'r-Ruh* gibi başlıklar altında eserler de yazılmıştır. Bu tür eserler genel olarak dinî referansların yanında, felsefi ve tasavvufî düşünceyi konu edinmiştir.⁵⁶

İslâm geleneğindeki psikoloji çalışmaları, Batılı bilim insanları tarafından oluşturulan bilimsel teorilerin, Müslüman kişiliğini, zihinsel süreçlerini, davranışlarını ve davranışları altında yatan süreçleri izah etmede eksik kaldığı fikrinden hareket etmektedir. İslâmî psikoloji; temel kaynak olarak Kur'ân'ı, sünneti ve İslâm âlimlerinin insan tasavvurlarına dayalı açıklamalarını referans alarak insanı anlamlandırmaya çalışan bir anlayıştır. Her ne kadar Kur'ân, insanı merkeze alarak insana hitap ediyor, insan davranışlarını ele alıyor, insan psikolojisine dair birtakım bilgiler veriyor olsa da Kur'ân bir psikoloji kitabı değildir. İçeriğinde, modern psikolojide olduğu gibi birtakım psikolojik kuramlar, sistematik ve kapsamlı bir şekilde yer almamaktadır. Çünkü dinî kaynaklar, direkt olarak bilimsel kanunlar oluşturmak için ortaya çıkmış değildir. Bu sebeple, İslâmî gelenekte Kur'ân ve diğer kaynakların yanında modern psikoloji verilerinin de referans alınabileceği fikrini savunarak çalışmalarına yön verenler de bulunmaktadır.⁵⁷

İslâmî psikoloji çalışmalarının, ilk İslâm filozofu el-Kindî (ö.252/866) ile başladığı kabul edilir. Kindî “nefs” kavramını, ruh kavramına yakın bir anlamda kullanmıştır. Bu kavramı psikoloji tarihinde ilk defa kavramsal olarak psikoloji kelimesinin anlamına uyumlu bir şekilde kullanan ise Hâris el-Muhâsibi (ö.243/857) olmuştur. Kişilik ve karakter bozukluklarının tedavi yöntemlerine değinerek ilk ruh sağlığı kitabını, Ebu Bekir Râzî (ö.313/925) *Tıbbu'r-Rûhânî* ismiyle kaleme almıştır, Bu süreç, ilk Müslüman psikiyatrist olarak kabul edilen Ebu Zeyd el-Belhî'nin (ö.322/934) çalışmalarıyla devam etmiştir. Rüya ve vahiy psikolojisi hakkında sistematik bir nazariyeyi ilk defa ortaya koyan Fârâbî (ö.339/950), aynı zamanda eğitim psikolojisi alanında bireysel farklılıklara da değinmiştir. İslâm düşünürleri içerisinde ilmü'n-nefs hakkında en fazla kitap yazan ise İbn-i Sînâ (ö.428-1037) olmuştur. İbn-i Sînâ, insandaki ruhsal bozuklukların beden üzerinde etkisinin olduğunu, bunun da hastalık olarak sağlığı etkilediğini ortaya koyarak histeri ve depresyon hastalıklarını ilk defa kendisi tedavi etmiştir. İslâm psikolojisinin esaslarını ise genel olarak Gazzâlî'nin

---

⁵⁵ İlhan Kutluer, “İlmü'n-Nefs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000); Ali Köse - Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 87; Osman Düzgün, *Türkçe-Arapça Karşılıklar Kılavuzu* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021), 238.

⁵⁶ Hayati Hökelekli, “İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü”, *İslâmî Araştırmalar (Dergi) XIX/3* [Din Psikolojisi Özel Sayısı] (2006), 410.

⁵⁷ Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 85; Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 32; Üsâme Balıkcı, “İslâmî Psikolojinin İmkânı, Gerekliliği ve Nasıllığı”, *Eskiye* 44 (20 Eylül 2021), 420.

(ö.505/1111) oluşturduğu kabul edilir. Gazzâlî'nin en dikkat çekici görüşleri, insanın kişiliği, iç dünyası ve davranışlarıyla ilgili olmuştur. Freud'tan yüzyıllar önce insan kişiliğini meydana getiren öğelerin birbiriyle olan çatışmasına işaret ederek, İslâmî bir kişilik kuramı oluşturmuştur. Kendinden öncekilerin insan, kalp, nefis ve ruh gibi psikolojik kavramlar hakkındaki görüşlerini kapsamlı bir şekilde ele alarak detaylandırmış, tasnif etmiş, sistemli bir hâle getirerek kaydetmiştir. Tüm bu birikimi, kendinden sonrakilere önemli bir miras olarak bırakmıştır. Fahrüddin Râzî (ö. 606/1209), Mevlânâ (ö. 672/1273), Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335), İbnü'l Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1351), İbn-i Haldûn (ö. 808/1406), Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780), gibi âlimlerin eserlerinde de derinlemesine psikolojik tahliller sıklıkla görülmektedir. Daha burada adı sayılmayan birçok İslâm düşünürü, yaptığı çalışmalarla psikoloji alanında anlamlı ve orijinal fikirler ortaya koymuştur.⁵⁸

Yakın dönemde ise Osman Necati (1914-2000), Muhammed Kutub (1919-2014), Malik Bedri (1932-2021) gibi isimler, eserlerinde modern psikolojiye İslâmî perspektiften bakarak Batı'ya yönelik birçok eleştiride bulunmuşlardır. Özellikle insana bütünsel olarak yaklaşılması gerektiğine vurgu yapmışlardır. İnsanda var olan kalp, nefis, ruh ve akıl gibi psikolojik etkenlerin tümünü dikkate alarak insana yaklaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu isimlerin amacı; Batı'nın Kur'ân ile uyumlu olan psikoloji verileri ile İslâmî bakış açısını sentezleyerek insana çok yönlü ve bütüncül bakış açısıyla yaklaşabilmek olmuştur. Ayrıca İslâm âlimlerinin insana dair ortaya koymuş oldukları birikimi de dikkate alarak modern psikolojinin çözüm bulamadığı meselelere İslâmî bakış açısıyla çözümler üretmek ve psikoloji bilimine İslâmî bir istikamet kazandırmayı hedeflemişlerdir.

Bu yaklaşımla psikolojide farklı bir çığır açan Malik Bedri, aynı zamanda modern İslâmî psikolojisinin kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Bedri, 1979 yılında çarpıcı bir bakış açısıyla kaleme aldığı *Müslüman Psikologların Çıkmazı* adlı eserinde, insanın dinî ve mânevî yönünü göz ardı eden Batı menşeli materyalist teorileri körü körüne taklit etmeye karşı çıkmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Sizler karış karış, arşın arşın sizden öncekilerin yolunu izleyeceksiniz, onların inançları ve yaşayışlarını ölçü edineceksiniz. İnsanın giremeyeceği küçük bir kertenkele deliğine girecek olsalar, siz de onları takip edeceksiniz."⁵⁹ hadisinden de aldığı motivasyonla Batı taklitçiliğini reddederek, Müslümanların artık

⁵⁸ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2022), 38-46; Hökelekli, "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü", 412-416; Mustafa Atak, "İslam'da Psikoloji Tarihi", *Journal of Ibn Haldun Studies, Ibn Haldun University* 6/1 (28 Ocak 2021), 71; Balıkcı, "İslâmî Psikolojinin İmkânı, Gerekliliği ve Nasıllığı", 424-425.

⁵⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrahim Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, thk. Muḥtafâ Dîb el-Buḡâ (Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), 6/2669 (No. 6889); Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbü'rî Muslim, *Şaḥîhu Muslim*, thk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî (Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1374/1955), 4/2054 (No. 2669).

kertenkele deliğinden çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Bu ifadesiyle İslâm toplumlarındaki psikoloji çalışmalarının İslâmîleşmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Eserinde, modern psikolojinin İslâm'a aykırı olan teorilerini terk etmek; İslâm'a aykırı olmayan verilerinden ise faydalanmak gerektiğini dile getirmiştir. İslâm ülkelerinde son dönemlerde Batı'ya yönelik takınılan bu tavrın bir sonucu olsa gerek, İslâmî psikoloji çalışmalarında hızlı bir artış olduğu gözlenmektedir.⁶⁰

2.3. Psikolojik Tefsir

Ülkemizde psikolojik tefsirden müstakil bir ekol olarak ilk defa bahseden Celâl Kırcı'dır. Kırcı bu ekolü "Kur'an'a psikolojik yöneliş" olarak isimlendirmiştir.⁶¹ Abdurrahman Kasapoğlu ise "psikolojik tefsir ekolü" olarak adlandırmıştır. Kur'an'a psikolojik yöneliş için neden "psikolojik tefsir" ifadesini kullandığını açıklarken Kasapoğlu bu ifadeyi özellikle içinde yaşadığımız çağda ülkemizde kullanılan dili esas alarak tercih ettiğini belirtir. Daha önceleri tefsir kelimesinin, "ilmî" "sosyolojik" ve "konulu" gibi ifadelerle nitelendirilerek yeni, çağdaş tefsir ekollerinin isimlendirildiğini hatırlatır. Bu nedenle tefsir ekollerinde bir tefsir ekolünden bahsederken "psikolojik tefsir" terimini kullanmayı uygun bulduğunu ifade eder ve psikolojik tefsir hakkında şöyle bir tanım yapar:⁶²

"Psikolojik tefsir, Kur'an'da insanın duygu, düşünce, davranış gibi psikolojik yönünü doğrudan konu edinen kavram ve tasvirleri yorumlamayı amaçlayan, insanlara sunulan ilâhî mesajdaki genel ilke ve esasların öğretilmesinde izlenen psikolojik süreçleri ortaya çıkarmayı hedefleyen, dinin önerdiği iman ve amelî ilgili bütün değerlerin insanın psikolojik yapısıyla uyumlu olduğunu ortaya koymaya çalışan bir anlama ve yorumlama faaliyetidir."⁶³

Başka bir deyişle psikolojik tefsir; Kur'an âyetlerinin edebî yönünün hesaba katılarak psikolojik bağlamda izah edilmesidir.⁶⁴ Bu tür çalışmalar, âyetleri psikolojik yönden ele alarak psikolojik unsurları görünür hâle getirme gayretinde olan çalışmalardır.⁶⁵

Psikolojik tefsir için özetle, 'Kur'an âyetlerindeki mânaların, psikolojik bir yaklaşımla İslâm'ın ruhuna uygun bir şekilde ortaya çıkarılmasıdır.' denilebilir.

⁶⁰ Zuhal Ağilkaya Şahin, "Müslüman Psikologlar Kertenkele Deliğinden Çıktı mı? İslami Psikoloji Alanındaki", *Journal of Turkish Studies* 14/Volume 14 Issue 2 (01 Ocak 2019), 19-21; Atak, "İslam'da Psikoloji Tarihi", 88-89.

⁶¹ Celal Kırcı, *İklimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler* (Hiperlink, 2009), 237-246.

⁶² Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 28-29.

⁶³ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011), 3; Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an Psikoloji Atlası* (Ankara: Kendini Bilmek Yayınları, 2011), 45.

⁶⁴ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 37.

⁶⁵ Kahraman, "Psikolojik Tefsir", 105.

2.3.1. Konusu

Tefsir, Kur'ân'ın mânalarının, içerdiği hüküm ve hikmetlerinin ortaya çıkarıldığı ilimdir. Bu itibarla tefsirin konusu “Kur'ân'ı Kerîm'dir.”⁶⁶ Tefsir Allah'ın muradına delaleti açısından Kur'ân'ı inceler. Psikoloji ise “bireyin ruhsal yönünü ve davranışlarını” konu edinir.⁶⁷ Psikolojik tefsir de psikolojinin alanına giren ayetleri, psikoloji biliminden yardımıyla Allah'ın muradına delaleti açısından inceler.

Kur'ân'da insanın ruhsal yönü ve davranışlarıyla ilgili işlenen konular, aynı zamanda psikolojik tefsirin de konusudur. İnsana dair azımsanamayacak kadar çok bilgiyi Kur'ân'da bulmak mümkündür. Kur'ân, insanın kişiliği, tabiatı, fitratının değişen ve değişmeyen yönleri, zaafı, kabiliyetleri, duyguları, tutumları, arzuları ve yönelimleri gibi birçok konuyu farklı yönleriyle ele alır. İnsanın yaratılışından ölümüne hatta yaratılmadan öncesine ve öldükten sonraki âhiret hayatına kadar birçok konu hakkında bilgi verir.

Kur'ân'ın konuları ulûhiyet (Allah-tevhid), kâinat (varlık âlemi), insan (yaratılış, kişilik, sorumlulukları vs.), nübüvvet (peygamberlik), ibâdetler (namaz, oruç, zekât vb.), sosyal hayat (muâmelât-ahlâk) ve âhirettir (diriliş, hesap cennet, cehennem vb.). Bu konularla birlikte Kur'ân'da yer alan diğer konular, ana konularla ilişkili olup ana konuları açıklayan, destekleyen ve ispat eden yardımcı konulardır.⁶⁸

Esasen insan, Allah ile birlikte Kur'ân'ın en temel iki konusundan biridir. İnsanın, yaratıcısıyla ve yaratılanlarla olan ilişkilerini düzenlemek, Kur'ân'ın temel hedeflerinden biridir. Diğer konular ise bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik yardımcı konulardır. Dolayısıyla Kur'ân, insanı, davranışlarını ve varlık âlemiyle olan münasebetlerini sıklıkla konu edinir. Maddî ve mânevî yönünü genişçe ele alır. İnsanın karakterine, iç ve dış dünyasına, ruh hâline ve insanla ilgili, psikolojinin de ele aldığı daha birçok konuya dair bilgiler verir.

Kur'ân, psikolojik sağlığa da değinir. Öfke, üzüntü, endişe, korku gibi ruhsal dengesizliklerin manevî çözümlerine işaret eder. Bu içsel sancıların, acıların tedavisinin kendi muhtevasında var olduğunu belirtir ve Kur'ân'ın mânevî hastalıkları tedavi edici olduğu hususuna dikkat çeker.⁶⁹ Her ne kadar Kur'ân bir psikoloji kitabı olmasa da ana unsuru insan olması sebebiyle psikolojik konuları çokça işler.

Mümin, kâfir, münafık, müşrik, fâsık şeklindeki insan tipolojilerine değinen Kur'ân, aynı zamanda bu kimselerin ruh hâllerini ve davranışlarını da konu edinir. Bu kimselerin ruhî

⁶⁶ ez-Zehebî, *İlmü't-Tefsir*, 9.

⁶⁷ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 1.

⁶⁸ Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları* (İstanbul: IFAV, 2016), 22; Hasan Yılmaz, “Kur'ân'da Her Konu ve Bilgi Var mı?”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (30 Aralık 2006), 187-189.

⁶⁹ er-Ra'd 13/28; Yûnus 10/57.

tezahürleri üzerinde durarak normal ve anormal insan portrelerini resmeder.⁷⁰ Muhataplarını, insanı harekete geçiren psikolojik ve fizyolojik motivleri kontrol altına almaya teşvik eder. Örneğin: “*Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur.*”⁷¹ âyetinde, düşmanlık motiviyiyle hareket ederek insanlara zulmedilmemesi gerektiğine vurgu yapar. Fizyolojik ve psikolojik yönelimlerin kontrol altına alınarak düşmanca teşebbüslerde bulunulmaması gerektiğinin altını çizer. Ayrıca Kur’ân, bu kimselerin tutum ve davranışlarına, birbirleriyle olan iletişimlerine ve ilişkilerine değinerek, sosyal psikolojiye dair önemli bilgiler verir.⁷² Bu itibarla sosyal psikolojiyle doğrudan veya dolaylı olarak ilişki halinde olan davranış bilimleri, din psikolojisi, eğitim psikolojisi, çevre psikolojisi ve savaş psikolojisi gibi alanlar da doğal olarak psikolojik tefsirin konuları kapsamında incelenir.⁷³

Öte yandan modern psikolojinin ele aldığı birçok konunun Kur’ân’da da işlendiği görülmektedir. Örneğin gelişim psikolojisi, kişilik psikolojisi, iletişim psikolojisi, sosyal psikoloji, eğitim psikolojisi, öğrenme psikolojisi, metapsişik konular, hayvan psikolojisi, rüyalar, ruh sağlığı gibi konular Kur’ân’ın metin içinde işlenen bazı konulardır. Bu konuların dışında Kur’ân ibadet psikolojisine, iman, inkâr, şirk ve nifak psikolojilerine de genişçe yer verir. Fizyolojik güdüler, insan davranışları, nefis, ruhî hâller ve sosyal psikolojik güdüler de Kur’ân’da var olan psikolojik konular arasında yer alır.⁷⁴

Psikolojik tefsir, insan psikolojisine dair Kur’ân’da sadece açıkça yer alan ifadeleri konu edinmez. Zira ilâhî mesajların arkasında yatan tüm psikolojik unsurlar psikolojik tefsirin konusu^{dur.75}

Belâgat ve psikoloji arasında var olan ilişki artık genelin kabulü hâline gelmiştir. Özellikle söz sanatları ve insan ruhu arasında sıkı bir bağ olduğu düşünülmektedir. Zira söz sanatları, işlevi itibarıyla adeta insan ruhunun kelimelere yansımalarıdır. Zaten sanatların çıkış noktasına bakıldığında zaman, insanın psikolojik dünyası olduğu açık bir şekilde görülmektedir. İnsanın psikolojik yapısını dikkate alan Kur’ân’da var olan edebî sanatlarda da insan ruhuna etki eden birçok psikolojik unsur bulunmaktadır.⁷⁶ Bu itibarla Kur’ân’da yer alan sanatsal ifadeler de doğal olarak psikolojik tefsirin konusu olmaktadır.

⁷⁰ Yûnus 10/12;el-Fecr 89/15, 16;en-Nisâ 4/142,143.

⁷¹ el-Mâide 5/8.

⁷² Âl-i İmrân, 3/172-175.

⁷³ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, 50; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 87.

⁷⁴ Şaban Karasakal, “Kur’ân ve Psikoloji İlişkisi Üzerine”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları (Dergi)* VIII/12 (2013), 685-686; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 79-153.

⁷⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’ân Psikolojisi Konuları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 54-55.

⁷⁶ el-Huli, *Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 91.

İnen ayetlerin dış bağlamındaki, psikolojik, psiko-eğitsel ve psiko-sosyal süreçler de psikolojik tefsirin araştırma konuları arasındadır.⁷⁷ Zira Kur'ân'ın metin dışı bağlamındaki sebab-i nüzûl bilgisiyle tespit edilen psikolojik unsurlar, âyetlerin nüzûl dönemi muhatapları üzerindeki psikolojik etkilerini ortaya koymaya imkân tanımaktadır. Bu yaklaşım, nüzûl ortamının psikolojik atmosferini tahlil edebilmek ve ayetteki örtük olan psikolojik unsurları anlayabilmek açısından oldukça önemlidir. Ayrıca tespit edilen bu psikolojik unsurlar, Kur'ân'daki psikolojik içeriğin hacmini daha da arttırmaktadır. Bu ise Kur'ân'da psikolojiye dair var olan içeriğin aslında görünenden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır.

Esasen psikolojik tefsirin konuları burada yazılanlarla da sınırlı değildir. Kur'ân'dan hareketle psikolojiye dair ulaşılabilecek daha birçok konu, psikolojik tefsirin çalışma alanına girmektedir. Özetle Kur'ân'ın metin içinde yer alan psikolojiye dair işlenen tüm konular ve anlatım üslûbundaki tüm psikolojik unsurlar ile metin dışı bağlamından çıkan psiko-eğitsel içerik psikolojik tefsirin konusudur.⁷⁸

2.3.2. Önemi ve Amacı

Kur'ân'da, insanın dış dünyasında var olan kâinatla ilgili delillerin yanı sıra insanın kendi yapısının da gözlemlenmesi gerektiği şu ayetlerde ifade edilmektedir. *“Kendileri hakkında ve Allah'ın gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları ancak ve ancak hak ve adalet temelinde yaratmış olduğu hakkında bir düşünmezler mi? Fakat şu bir gerçek ki insanların birçoğu rablerine kavuşmayı hâlâ inkâr etmektedir.”*⁷⁹ *“Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?”*⁸⁰ *“Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için yeryüzünde açık kanıtlar vardır. Hatta kendinizde de. Hiç görmüyor musunuz?”*⁸¹

İnsan yapısı anatomik olarak gözlemlenebileceği gibi; iç dünyası da psikolojik olarak incelenebilir. Şâyet bu gözlem dikkatlice ve hakkıyla yapılacak olursa, insanın hem biyolojik hem de psikolojik yapısında var olan hakikatler, incelikler, uyum ve mükemmel düzen açık bir şekilde görülecektir. Böylelikle inkâr edenler, varlıkları ve nefisleri üzerinde yapacakları

⁷⁷ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 176.

⁷⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'ân'ı Anlamada Metin Dışı (Psikolojik) Bağlam ve Schleiermacher Hermenötüğü”, *Tafsir Dergisi*
 Tafsir Journal II/1 (2022), 8-9; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir-Kuram ve Uygulama*-, 4/3-5.

⁷⁹ Hayreddin Karaman, *Kur'an yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 4/294-295 er-Rûm 30/8.

⁸⁰ Fussilet 41/53.

⁸¹ ez-Zâriyât 51/20-21.

gözlem ve iyice tefekkür neticesinde Allah'ın varlığını, birliğini, kudretini kavrayacak ve yeniden dirilişi tasdik edeceklerdir. İman edenler ise imanlarını daha fazla perçinleyecek, yaratıcıyla olan bağlarını güçlendirecek ve imanları kuvvet bulacaktır. Binaenaleyh bu âyetlerden anlaşıldığı üzere insanın iç dünyasının araştırılması, psikolojik yapısında var olan hakikatlerin keşfedilmesi, Allah Teâlâ'nın teşvik ettiği, bizatihi kendi murâdıdır.

Bu sebeple mezkûr âyetler, temelde insanın psikolojik yapısını konu edinen psikolojik tefsir çalışmalarına dayanak oluşturmaktadır. Esasen psikolojik tefsirin dayanaklarını Kur'ân dışında sünnette, sahâbe yaklaşımlarında veya aklın öngörüsünde de bulmak mümkündür. Fakat bunlar içerisinde en önemli dayanak yine Kur'ânın kendisi, yani Kur'ân'da var olan psikolojik içerik ve derinliktir. Dolayısıyla Kur'ân'da var olan psikolojik muhtevanın ortaya çıkarılması, öncelikle rızâ-i ilâhîyi kazanmaya vesile olacaktır. Kur'ân'daki bu psikolojik muhtevayı ortaya koymaya çalışan psikolojik tefsir çalışmaları, işlevi itibarıyla murâd-ı ilâhîye hizmet edeceğinden, Kur'ân'ın uygun gördüğü, hatta teşvik ettiği önemli çalışmalardır.⁸²

Geride “Psikolojik Tefsir’in Konusu” başlığı altında, Kur'ân'ın insan psikolojisine dair işlediği konulara değinilmeye çalışıldı. Konuların zenginliğine bakıldığı zaman, Kur'ân'da insan psikolojisine dair unsurların oldukça fazla olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Kur'ân'da, psikolojinin de işlediği konulara dair var olan içerik planlı, programlı başlıklar halinde tasnif edilmiş bir şekilde değil dağınık halde yer almaktadır. Aslında bu da Kur'ânın bilimsel bir tasnif yöntemini esas almamasından ve bu amaç doğrultusunda gönderilmiş bir kitap olmamasından kaynaklanan, normal bir durumdur.⁸³

Tefsirin öncelikli amacı, Kur'ân'ın mesajlarına daha fazla açıklık getirmek ve Allah Teâlâ'nın murâd ettiği manayı ortaya çıkararak insanlığın istifadesine sunmaktır. Aynı şekilde psikolojik tefsir de temelde bu amaç doğrultusunda hareket ederek, Kur'ân'ın psikolojik yönden daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektedir. Bunun için de psikoloji alanında uzman müfessirlerce, Kur'ân âyetlerinde var olan psikolojik hakikatlerin gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir.⁸⁴ Âyetlerin, psikolojik bakış açısıyla modern psikolojinin verilerinden faydalanarak fakat İslâmî istikametten ayrılmadan, günümüz insanının psikolojik ihtiyaçlarına cevap verebilecek düzeyde ve sistemli bir şekilde ele alınıp incelenmesi gerekir. Çünkü Kur'ân âyetlerinin yapısında var olan psikolojik unsurlara, indiği atmosfere ve muhatapların psikolojik yapısına değinilerek yapılacak olan değerlendirmeler, mananın cılız ve eksik

⁸² Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 281-282.

⁸³ Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 15.

⁸⁴ Kahraman, “Psikolojik Tefsir”, 115; Kasapoğlu, “Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri”, 12; Kasapoğlu, *Kur'an Psikoloji Atlası*, 52.

kalmasının önüne geçecektir. Bu yapıldığı zaman âyetlerin anlaşılabilirlik düzeyi artacak ve mana daha fazla netlik kazanacaktır Dolayısıyla Kur’ân’ı bir psikoloji kitabı seviyesine indirmeden, içeriğinde bulunan psikolojiye dair bilgilerin bir araya getirilerek değerlendirilmesi gerekir. Bu doğrultuda yapılacak olan psikolojik tefsir çalışmaları, tefsir alanında yeni ufuklar açarak Kur’ân’ın mânalarını zenginleştirecektir.⁸⁵

Kur’ân’da var olan insana dair psikolojik hakikatlerin gün yüzüne çıkarılması Kur’ân sayfaları arasında dağınık bir şekilde bulunan psikolojik muhtevanın tasnif edilerek sistemli bir hâle getirilmesine vesile olacaktır. Bu yapıldığında, psikolojik tefsirin bir diğer amacı olan “Kur’ân’ın insan psikolojisine bakış açısını ortaya koyma”⁸⁶ hedefine erişmek daha da kolaylaşacaktır. Böylelikle modern dönemde, Kur’ân’ın psikolojik çözümlenmelerine dayalı daha derli toplu ve sistemli bir İslâmî psikoloji anlayışı geliştirebilme imkânı elde edilecektir.

İnsanı birçok yönüyle ele alan, güçlü ve zayıf yönlerine işaret ederek, insanın kişiliğini konu edinen Kur’ân, psikolojik muhtevası ve her çağın insanına hitap edebilen üslûbu bakımından mücizdir. Kur’ân’ın î’câzı İslâm âlimleri tarafından üzerinde ittifak edilen bir husustur. İhtilaf edilen husus ise î’câzın hangi yönüyle olduğu hakkındadır. Aslında Kur’ân’ın î’câzını herhangi bir yönüyle sınırlandırmak da doğru değildir. Çünkü Kur’ân’ın î’câzı bilimsel, ilmî, edebî, sosyolojik ya da psikolojik alanlarda da ortaya çıkabilir. Kur’ân’da var olan psikolojik unsurların hakkıyla yorumlanması, insanın iç dünyasıyla ilgili sınırların gün yüzüne çıkartılması, Kur’ân’a dayalı sistemli, aklın da geçerli kabul ettiği, İslâmî bir psikolojinin oluşturulması; psikolojik tefsirin, “Kur’ân’ın muhtevasıyla ilgili î’câz yönlerinden bir yenisini daha ortaya koyabilme” hedefini de gerçekleştirecektir.⁸⁷

Kur’ân’ın insana dair ortaya koyduğu psikolojik hakikatler ışığında, “Müslüman kişiliğinin ilâhî ölçülere göre inşa edilmesine katkı sunmak da” psikolojik tefsirin hedefleri arasındadır.⁸⁸ Bu amaç doğrultusunda yapılacak olan psikolojik tefsir çalışmaları, Kur’ân’ın da temel hedeflerinden biri olan, insana dünya ve âhîret saadetini kazandırma amacına hizmet edecektir.

Psikolojik tefsir çalışmalarıyla psikoloji alanında körü körüne yapılan Batı taklitçiliği yerine; “Müslüman psikoloji araştırmacılarına İslâm inanç esaslarıyla uyumlu, özgün bir

⁸⁵ el-Huli, *Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 92.

⁸⁶ Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 52-53.

⁸⁷ Celal Kırca, *Kur’ân’ı Kerim’de Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2005), 20; Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsirin Önemi ve Amaçları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 10-13; Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 54; Rabia Yılmaz, “Psikolojik İ’câz Bağlamında Tehaddî Ayetleri”, *HİKEM* 2/2 (30 Eylül 2024), 69; Zafer Akyüz, “Fadl Hasan Abbas’a Göre İ’câz ve Çeşitleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 367.

⁸⁸ Kahraman, “Psikolojik Tefsir”, 119; Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 56; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 17.

bakış açısı kazandırmak” böylelikle ilâhî mesajdaki “hikmetleri, maksatları daha fazla anlaşılır hâle getirmek” hedeflenmektedir. Bunu yaparken İslâmî kaynaklardan, özellikle geçmişte yapılan Kur’ân tefsiri birikiminden faydalanılır. Nitekim tefsir tarihi boyunca çeşitli dönemlerde yapılan birbirini besleyerek gelişen psikolojik yorumlar, Kur’ân’ın psikolojik tefsiri için oldukça zengin bir birikim oluşturmaktadır. Psikolojik tefsirin amaçlarından biri de “İslâmî kaynaklarda var olan psikoloji birikimini görünür hâle getirmek ve fark edilmesine vesile olmaktır.” Bunların yanı sıra “modern psikoloji verilerini ve Kur’ân’da var olan psikolojik tahlilleri karşılaştırmalı olarak ele almak”, “psikolojik genel kabullerin Kur’ân ile uyumlu olup olmadığını ortaya koymak” aynı zamanda “modern psikolojiye de katkı sunmak” gibi hedefler de gözetilmektedir.⁸⁹

Bilindiği üzere müfessirler arasında Kur’ân’a yaklaşım tarzlarıyla alakalı ve bazı teorik sebeplerden dolayı birçok ihtilaf ortaya çıkmaktadır. Kur’ân’daki psikolojik çözümlerinin gün yüzüne çıkarılmasıyla ortaya çıkan bu ihtilaflar bir miktar azalacaktır. Psikolojik tefsir çalışmalarının bir diğer hedefi de “asıl vurgunun psikolojik hakikatlere yapıldığı âyetlerde, psikolojik muhtevayı ortaya koyarak âyetin farklı boyutlarda tartışılmasının bir nebze önüne geçmek ve müfessirler arasındaki ihtilafları azaltmaktır.”⁹⁰

2.3.3. Araştırma Yöntemleri

Kur’ân’ın tefsirine yönelik yöntemler ilk defa Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından uygulanmıştır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kur’ân’ı tefsir etme yöntemleri, inen âyetleri tebliğ amacıyla okurken açıklama, soru sorarak muhatap kitlenin ilgisini celbederek açıklama şeklinde olmuştur. Ayrıca sahâbe için gerekli olan bir meseleyi açıklarken konuyla ilişkili farklı bir âyeti okuyarak açıklama ya da sahâbelerin sordukları sorulara cevap olarak onların anlayışlarını da dikkate alarak açıklama şeklinde de olmuştur.⁹¹ Hz. Peygamber’den (s.a.v.) sonra günümüze kadar geçen süreç içerisinde, tefsirde yöntemler hem içerik hem de Kur’ân’a yönelik tarzı bakımından çok fazla değişmiş, gelişmiş ve çeşitlenmiştir.

Günümüzde Kur’ân’ı anlamaya yönelik ortaya çıkan yaklaşımlardan biri de “Kur’ân’a psikolojik yöneliş” şeklinde olmuştur. “Herhangi bir ilim dalıyla ilgili bilgilerin sistematik bir şekilde uygulanmasında kullanılan başlıca esas ve metotlar” şeklinde tanımlanan usûl,⁹² Kur’ân’a psikolojik yöneliş için de gereklidir. O halde Kur’ân’ın psikolojik tefsiri yapılırken

⁸⁹ Kasapoğlu, “Kur’ân’ın Psikolojik Tefsiri”, 12-22; Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 52-60; Kahraman, “Psikolojik Tefsir”, 114-121.

⁹⁰ el-Huli, *Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 92; Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 60; Kasapoğlu, “Kur’an’ın Psikolojik Tefsiri”, 22.

⁹¹ Muhsin Demirci, *Tefsire Giriş* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 56-58.

⁹² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 20-21.

de birtakım usûl ve esaslara ihtiyaç duyulur. Bu alanda çalışma yürütenlerin, çalışmalarında izledikleri metotlardan ve psikolojik tefsirin yöntemleri hakkında ortaya koymuş oldukları görüşlerden hareketle psikolojik tefsirin yöntem ve esaslarıyla ilgili bazı tespitler yapılabilir.

Modern çağda psikolojik bir yöneliş olarak ortaya çıkan psikolojik tefsir çalışmaları, genel olarak konulu tefsir yöntemiyle yapılmaktadır. Çünkü Kur'ân'da var olan psikolojik muhteva, Kur'ân sayfaları arasında farklı farklı yerlere serpiştirilmiştir. Kur'ân'ın ihtiva ettiği bu psikolojik hakikatler, ancak Kur'ân'a bütüncül bir şekilde yaklaşmak ile sağlıklı bir şekilde ortaya çıkarılarak netlik kazanabilecektir. Bu itibarla Kur'ân'a bütüncül bir şekilde yaklaşma imkânı sunan konulu tefsir yöntemlerinin önemli bir işlevi olacağı ortadadır. Diğer yandan, Kur'ân psikoloji konularının müstakil başlıklar halinde ele alınıp incelenebilmesi gerekmektedir. Çünkü Kur'ân'daki psikolojik muhtevaya en kestirme yoldan, hızlıca ulaşabilme ihtiyacı, modern dönemin bilgi çağında kaçınılmaz bir zorunluluk hâlini almıştır. Ayrıca nüzûl sırası dikkate alınarak konusuna göre başlıklar halinde bir araya getirilecek olan âyetlerle Kur'ân'ın ilgili konulardaki açıklamaları daha fazla netlik kazanacaktır. Bunu da en güzel şekilde gerçekleştirecek olan yöntem, konulu tefsir çalışmalarıdır. Psikolojik tefsir çalışmaları konulu tefsir yöntemleriyle yapılacaksa o halde bu çalışmalarda izlenen metotlar aynı şekilde psikolojik tefsir çalışmalarında da izlenebilecek metotlardır denilebilir.⁹³

Psikolojik tefsir çalışmalarında araştırmacı, konulu tefsir yönteminin metotlarını iyi kullanabilmeli, ayrıca psikolojik yöneliş için şu hususlara da dikkat etmelidir.

1.Klasik tefsir anlayışında ağırlıklı olarak Allah Teâlâ'nın murâdı ortaya koyulmaya çalışılırken, psikolojik tefsir çalışmalarında Kur'ân'ı anlamada murâd-ı ilâhî ile birlikte insan ve toplum psikolojisi de merkeze alınmalıdır.

2.Psikolojik analizler sonucunda elde edilen mananın, bütün anlam çerçevesini oluşturan kesin, son ve tek anlam olduğu iddiasında bulunmamak gerekir. Zira Kur'ân her çağda, her insana farklı anlamlarla tenezzül edebilen bir kitaptır. Yani Kur'ân'ın hakikatleri farklı zamanlarda farklı şekillerde tezahür edebilir. Dolayısıyla âyetlerde farklı anlamların ortaya çıkabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu kabul edilmeli, hatta âyetteki farklı anlamlara da mümkün olduğunca işaret edilmelidir.

3.Kur'ânın metin içi ve metin dışı bağlamında ve anlatım üslûbunda var olan psikolojik muhteva göz ardı edilmemelidir. Dikkatle incelenerek ortaya çıkarılmaya çalışılmalıdır.

---

⁹³ Mustafa Hocaoğlu, *Konulu Tefsir ve Problemleri* (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019), 95-102; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 2013), 81-83; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 119, 182-191; Kasapoğlu, *Kur'an Psikoloji Atlası*, 67-68.

4. Psikolojik tefsir çalışmalarında, âyetler psikolojik açıdan çok yönlü ve derinlemesine tahlil edilerek ele alınır. Müfessir psikolojik meseleleri detaylı bir şekilde açıklayarak analiz eder. Dolayısıyla psikolojik analizler, icmâlî tefsir yönteminden (âyetleri tahlil etmeden açıklamak) ziyade tahlîlî (âyetleri tahlil ederek açıklamak) tefsir yöntemiyle yapılmalıdır.

5. Âyetler incelenirken yapılacak olan psikolojik analizler, Kur'ânî bakış açısını esas alarak yapılmalıdır. Çünkü insan ve toplum psikolojisine dair konular, en doğru şekilde Kur'ânî bakış açısıyla anlaşılabilir.

6. İslâm'ın ruhuna uygun düşmeyen dayanaksız, zorlama teviller yapmaktan kaçınılmalıdır.

7. Psikolojik analizlerin temelinde Kur'ân bilgisi olmalıdır. Kur'ân'la birlikte Kur'ân'ın psikolojik verileriyle karşılaştırmalı olarak ele alınan ve uygun olduğu düşünülen psikoloji biliminin verilerinden de faydalanılmalıdır. Fakat bu süreçte Kur'ân, bir psikoloji kitabı seviyesine indirilmemelidir.

8. Psikolojik tefsir çalışmalarında psikoloji biliminin sınırları içerisinde kalınmamalıdır. Psikoloji biliminin eleştirilebilirliği kabul edilmeli ve yeri geldiğinde psikoloji biliminin verileri tenkit edilerek İslâm'ın konu hakkındaki görüşleri ileri sürülebilmelidir.

9. Gerektiği zaman, Kur'ân'da doğrudan psikolojik unsurların olmadığı âyetler de psikolojik incelemeye tabi tutulabilir. Çünkü bu konuların altında yatan temalarda psikolojik unsurlar bulmak mümkün olabilmektedir. İşte bu psikolojik temalar da psikolojik tefsirin konusu olarak işlenebilmelidir.⁹⁴

2.3.4. Tarihine Genel Bir Bakış

İslâm Medeniyetinde insana yönelik psikolojik değerlendirmelere, klasik tefsirlerde ve ahlâka, tasavvufa dair eserlerde sıklıkla yer verilmiştir. Bu eserlerde yer alan psikolojik unsurlar, 19. yüzyılda psikoloji biliminin gelişmesi ve buna paralel olarak Kur'ân'ın psikolojik boyutuna yönelik ilginin artmasıyla daha belirgin hâle gelmiştir. Psikolojik tefsir çalışmaları yeni yeni ortaya çıkan bir alan olarak görülse de aslında temellerinin ilk dönem tefsir çalışmalarına ve İslâm bilgi birikimine dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁹⁵ Zira ilk dönem müfessirlerinin insan psikolojisine dair yaptığı bazı yorumlarda psikolojik tahliller görülmektedir.

---

⁹⁴ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsirde Yöntem Ve Problemler*, 1-46; Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Araştırmalarında Bilgi Kaynakları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 1-156.

⁹⁵ Hökelekli, "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü", 409-410; Kasapoğlu, *Kur'an Psikoloji Atlası*, 46-47.

Psikolojik tefsir, modern bir yaklaşım olmakla beraber, ilmî tefsir hüviyeti gösterdiği için ilk etapta daha çok ilmî/bilimsel tefsir kapsamında ele alınmıştır. İlmî tefsirlerin ortaya çıkışı ise Antik Yunan kültürünün Arapçaya çevrildiği dönemlere rastlamaktadır.⁹⁶ Psikoloji, bu dönem tefsir çalışmalarında müstakil bir bilim olarak ele alınmamış olsa da bu eserlerde psikolojik yorumlara yer verilmiştir. Psikoloji, müstakil bir bilim olarak ele alındıktan sonra psikolojik tefsir çalışmaları da zamanla ilmi tefsir kapsamında ele alınan disiplinlerden biri olarak gelişimini sürdürmüştür. Ayrıca, belâgat ile psikoloji arasındaki ilişki, psikolojik tefsirin edebî tefsir çalışmaları kapsamında ele alınması fikrini de doğurmuştur.⁹⁷ Bu anlayışa göre ise psikoloji ile belâgat arasındaki ilişkinin ortaya konulması, Kur'ânın psikolojik i'câzı olacağı şeklinde değerlendirilmiştir.

Günümüzde ise psikolojik tefsir, ayrı bir ekol olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu yaklaşımla inanç, depresyon, kaygı, stres, davranış bozuklukları gibi modern psikolojik sorunlara, konulu tefsir yöntemleriyle doğrudan ve bütüncül bir yaklaşımla Kur'ân'dan çözümler üretmek hedeflenmektedir. Yakın gelecekte ise modern İslâmî psikolojik kuramlar ile klinik uygulamaların bütünleşerek yeni yorumlara kapı aralayacağı düşünülmektedir.

2.3.5. Yöneltilen Eleştiriler

Kur'ân'ın tefsirinin câiz olup olmadığı hususunda İslâm âlimleri arasında birtakım ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bazıları, “Kim Kur'ân hakkında re'y ile konuşursa cehennemdeki yerine hazırlansın.”⁹⁸ ve “Kim Kur'ân hakkında re'y ile konuşup da isabet ederse dahi hata etmiş olur.”⁹⁹ hadislerinden yola çıkarak sahih bir rivâyet olmadıkça Kur'ân'ın rey ile tefsirini hiçbir sûrette doğru bulmamışlardır. Çoğunluğu teşkil eden diğer âlimler ise birtakım ilkelere bağlı kalınması koşuluyla buna cevaz vermişlerdir. Buna cevaz verirken, Kur'ân'ı tefekküre ve tedebbüre davet eden “*Kur'ân'ı inceleyip düşünmüyorlar mı?*”¹⁰⁰ âyeti ile Kur'ân'ın açıklanması gerektiğine işaret eden “*Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz diye sağlam söz almıştı...*”¹⁰¹ gibi âyetleri delil olarak ileri sürmüşlerdir. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin de ifade ettiği üzere, Allah Teâlâ, indirdiği her âyetten murâdını, kullarının bilmesini ister.¹⁰² Fakat burada dikkat edilmesi gereken, Kur'ân âyetlerinin delâlet

⁹⁶ Kırca, *Kur'ân'ı Kerim'de Fen Bilimleri*, 65-327.

⁹⁷ el-Huli, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 91.

⁹⁸ Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 3/496 (No. 2068).

⁹⁹ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 3/358 (No. 3652).

¹⁰⁰ en-Nisâ 4/82.

¹⁰¹ Âl-i İmrân 3/187.

¹⁰² 'Umar ibn Muhammed Nasafî vd., *Et-teysîr fi't-tefsîr: Ömer Neseî tefsiri (inceleme - eleştirmeli metin - çeviri)* (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/66-72.

ettiği mânaları esas almadan, hevâ ve hevese göre ya da akla geldiği şekilde Kur'ân'ı yorumlamamaktır. Böyle bir tutumla yorum yapılması durumunda, yapılan yorum doğru da olsa yöntemsel planda hata edilmiş olunacağından kabul görülmemiştir. Çünkü re'y iki çeşittir. İlki, iç dürtüler neticesinde kişinin aklında beliren düşüncelerdir. Bunlar zan ve tahmin ifade eder. İşte Kur'ân'ı tefsir hususunda problemlili görülen re'y, bu şekliyle olmalıdır. Diğerisi ise sağlam akıl ve kuvvetli delillerle ortaya çıkan rey'dir ki bu ise desteklenen hatta teşvik edilen, övgüye yaraşır re'ydir.¹⁰³

Günümüzde Kur'ân'ın tefsiri hususunda re'ye sıklıkla başvuru yapılan tefsir türlerinden biri de ilmî/bilimsel tefsirlerdir. İlmî tefsir, "Kur'ân âyetlerindeki bilimsel kavramları izah etme ve bu kavramalardan birtakım ilimleri, felsefi görüşleri ortaya koyma çabası içerisinde olan tefsir çalışmalarına denir."¹⁰⁴ Hareket noktası, Kur'ânın her türlü ilmi ihtiva ettiği ve Kur'ânın akılla hiçbir şekilde çelişmediği anlayışı olan bu tefsir türü, Kur'ân âyetlerini bazı bilimsel keşif ve teorilerle ele alması sebebiyle birtakım eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁰⁵ Doğal olarak Kur'ân'ı anlamada psikoloji bilimiyle ilişki içinde olan ve bir tür ilmî tefsir hüviyeti gösteren psikolojik tefsir çalışmaları da bu eleştirilerden nasibini almıştır. Yapılan eleştiriler sadece ilmî ya da psikolojik tefsirlere yönelik değil, fikhî, işârî, içtimâî gibi birçok tefsir çeşidine yönelik olmuştur. Esasen İslâm geleneğinde ortaya konan yapıcı eleştiriler, bu alanların zenginleşerek gelişmelerine ve varlık sahasında kabul görülmelerine önemli katkılar sunmuştur. Psikolojik tefsir özelinde yapılan bazı eleştiriler ise şunlardır:

1. Psikoloji biliminin verilerinin zamanla değişebileceği hatta tamamen ortadan kalkabileceği gerçeğinden hareketle Kur'ân'ın bu veriler ışığında okumaya tâbi tutulması yöntemsel olarak sorunlu görülmüştür.

2. Kur'ân'ın temel amacı psikolojik bilgi vermek ya da psikolojik teoriler ortaya koymak değildir. Kur'ân bu tür teorilerden daha üstün esasları ihtiva eden ilâhî bir kitaptır. Aslında Kur'ân, tüm bu teorileri ortaya koyabilecek kadar yeterli temel prensipleri içerisinde bulundurur.¹⁰⁶ Ancak, temel amacı insanlığı doğruya, iyiye, güzele yönlendirerek insanlığa rehberlik etmek olan Kur'ân'ın, bazı teoriler ortaya koymayı amaçlayan bir psikoloji kitabıymış gibi aksettirilmesi uygun görülmemiştir. Çünkü böyle bir yaklaşım, Kur'ân'a

¹⁰³en-Nisâ 4/82;Sâd 38/29;Muhammed 47/24.

¹⁰⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/369; Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MÜ İlahiyat fakültesi, 2018), 123.

¹⁰⁵ İbrâhîm İbn-Mūsâ aş-Şâṭibî vd., *el-Muvâfakât: İslâmî İlimler Metodolojisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 77-78; el-Hulî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, 53-56; Seyyid Kutup, *Fi Zılal-il Kur'an*, çev. Salih Uçan - Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991), 1/446; Muhammed Huseyn ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-Mufessirûn* (Kahire: Mektebetü'l-Wahbah, 1397), 2/358-360; Şehmus Demir, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2010), 415-416.

¹⁰⁶ Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*, 13-15.

yönelişteki temel amaçları geri plana itecek ve okuyucunun tamamen psikolojik muhtevaya odaklanmasına sebep olacaktır. Bu da âyetlerin, araçsallaştırılarak psikolojik teorileri ispata çalışan bir amaca hizmet etmesine dönüştürülecektir. Kur'ân'ı esasen işaret etmediği hususlarda dayanaksız, zorlama tevillerle konuşturmaya çalışmak ise ilâhî mesajın amacına taban tabana ters düşecektir.

3.Psikoloji bilimi verilerinin menşei genel itibarıyla gayri İslâmî anlayışa sahip batı olmuştur. Bu da psikolojik tefsir çalışmalarında âyetlere, batı tarafından kurgulanmış teorilerin sınırları içerisinde yaklaşmaya neden olmuştur. Sonuç olarak bu durum, psikolojik tefsir çalışmalarının, Kur'ân ile batı menşeli psikoloji verilerini uzlaştırma gayreti içerisinde olduğu algısını yaratmıştır. Bu yönelimler Kur'ân'ı değil de batı psikoloji bilimini esas almak şeklinde anlaşıldığından şiddetle eleştirilmiştir.

4.Psikoloji biliminin verileri ile Kur'ân'da var olan psikolojik muhteva karşılaştırmalı olarak ele alındığında, Kur'ân'ın bilim karşısında mahcup düşebileceği endişesi oluşmaktadır. Çünkü Kur'ân'da var olan psikolojik muhteva, bir psikoloji kitabının sunduğu gibi tertipli, düzenli, bazı bilimsel verilere dayalı teoriler şeklinde oluşturulmuş bir halde yer almamaktadır. Aslında bu da Kur'ân'ın, psikoloji kitabı gibi bir amacı olmayışından kaynaklanan normal bir durumdur. Ayrıca Kur'ân'ın psikoloji verileriyle aynı zeminde ele alınması, ilâhî kelamın psikoloji bilimiyle bir rekabet içindeymiş algısına neden olabilecektir. Bu gibi endişeler sebebiyle psikolojik tefsir çalışmaları ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁰⁷

5.Bilimsel tefsirlerin, gelişen batı bilimlerine karşılık, savunmacı bir zihniyetle ortaya çıktığını ileri sürenler, aynı şekilde psikolojik tefsir çalışmalarının da modern psikoloji alanının kaydettiği gelişmeler karşısında, bir savunma psikolojisinin sonucu olarak ortaya çıktığını iddia etmektedirler. Bu yönüyle de psikolojik tefsirlere eleştiriler yöneltilmektedir.

6.Yapılan tefsirin psikoloji çalışmasına dönüştürülerek Kur'ân'ın modern psikolojinin verileri ışığında ve modern psikolojinin terminolojisiyle okumaya tabi tutulması da yapılan eleştirilerdendir.

7.Psikolojik tefsir çalışmaları, Kur'ân'a bütüncül bakamamaya sebep olur. Bu da yapılacak olan psikolojik yorumları tartışmaya açık hâle getirir.¹⁰⁸

Psikolojik tefsire yönelik yapılan eleştiriler, yazılanlarla sınırlı olmayıp, bu alana yönelik eleştiri kültürü gelişerek devam etmektedir. Buna karşılık yapılan haksız eleştirilere makul cevaplar da verilmiştir. Haklı, yapıcı eleştiriler ise göz önünde bulundurarak öz eleştiri

¹⁰⁷ Kırca, *İklimler ve Yorumlar Açısından Kur'ân'a Yönelişler*, 239.

¹⁰⁸ Uzun, "Kur'ân'da İnsan Psikolojisi", 1511-1541; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsirde Yöntem Ve Problemler*, 113-142; Kasapoğlu, *Kur'an Psikoloji Atlası*, 71-74.

yapma imkânını doğurmuştur. Esasen haklı, yapıcı eleştiriler bu alanın gelişmesine ve yöntemsel planda sağlam bir zemine oturmasına ciddi katkılar sunacaktır. Psikolojik tefsirde “araştırma yöntemleri” başlığı altında sıralanan yöntemlere bakıldığı zaman, yapılan eleştirilerin dikkate alındığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu araştırmada da literatürde yer alan yapıcı ve anlamlı eleştiriler dikkate alınarak çalışmaya yön verilecektir.

2.4. Hitap

Sözlükte “hitap” kelimesi, “خ-ط-ب” fiil kökünden farklı kalıplarda türetilmiş olup, en geniş anlamıyla bir olay veya durumun sebebini ifade etmektedir.¹⁰⁹ Umuma yapılan konuşma, nutuk,¹¹⁰ iki kişi arasında yapılan her türlü sözlü iletişim, kelam, iş, durum¹¹¹ gibi anlamlara da gelen hitap; duygu ve düşüncelerin, planlı, sistemli, yöntemli ve amaçlı bir şekilde, etkili ve düzgün bir üslûpla muhataba aktarılmasıdır.¹¹²

Terim anlamıyla hitap, belirli sözlerle, anlamaya elverişli bir muhataba anlamlı mesaj iletmeyi ifade eder. Hitapta temel amaç, muhataba bir anlam ifade etmektir. Dolayısıyla el-kol ya da kaş-göz işaretleriyle yapılan iletişim hitap sayılmaz. Aynı şekilde herhangi bir anlam ya da mesaj ifade etmeyen sözlerle kurulan iletişim de hitap kapsamında değerlendirilmez. Anlam ifade eden söze kelâm denir. Aynı şekilde hitap da muhataba yöneltilen anlamlı bir sözdür. Bu bağlamda kelâm, mütekellim (konuşan) ile muhatap (dinleyen) arasındaki bir vasıta olarak kabul edilir. İşte bu, konuşan ile dinleyen arasındaki vasıtaya da hitap denir.¹¹³

2.4.1. Hitapta Üslûp

Her hitabın bir üslûbu vardır. Yol, yöntem, tarz ve sözü iyi ifade etme¹¹⁴ gibi tanımları yapılan üslûp, diğer bir ifadeyle mütekellimin sözünde takip ettiği yönteme denir.¹¹⁵ Demek oluyor ki üslûp, bir ifade yöntemidir. Yerine ve zamanına göre yapılan farklı tarzlardaki konuşma ya da yazı ifadeleridir.¹¹⁶

¹⁰⁹ Ebû ‘Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-Ḥalîl İbn Aḥmed, *Kitâbu'l-‘Ayn*, thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ’î (Beirut: Mektebetu'l-Hilâl, 1408), 4/222.

¹¹⁰ Düzgün, *Türkçe-Arapça Karşılıklar Kılavuzu*, 451.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisân'l-‘Arab*, 15/314-315.

¹¹² Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad (Güzel Konuşma Ve İnsanları Etkileme Yolları)* (Bursa: Aksa Yayınları, 1998), 5.

¹¹³ Eyyûb b. Mûsâ el-Ḥuseynî el-Kefevî el-Ḥanefî Ebû'l-Beḳâ’, *el-Kulliyât*, thk. ‘Adnân Dervîş - Muḥammed el-Mıṣrî (Beirut: y.y., ts.), 419; Tahsin Görgün, *Kur’an: Vahyin Özü. İslam’a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 55; Tahsin Görgün, *İlahi Sözü’nün Gücü (Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur’an)* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013), 70.

¹¹⁴ Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ‘Amr ez-Zemaḥşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muḥammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sevd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, 1419/1998), 468; İbn Manzûr, *Lisân'l-‘Arab*, 1/473.

¹¹⁵ Ebû'l-Me‘âlî Muḥammed b. ‘Abdurrahman el-Ḳazvîni, *el-İdâḥ fi ‘Ulûmi'l-Belâğa*, thk. Muḥammed ‘Abdulmun‘im Ḥafâcî (Beirut: Dâru'l-Cîl, 1431), 2/302-303; Erdoğan Baş, *Kur’an Üslûbunda Lafzi Tekrarlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000), 86.

¹¹⁶ Nusrettin Bolelli, *Belâgat: (beyân, me‘ânî, bedî’ ilimleri): Arap Edebiyatı* (İstanbul: IFAY, 2023), 37.

Hitap ve üslûp, muktezâ-yı hâle göre uzun ya da kısa, açık ya da dolaylı, neşeli ya da hüzünlü bir tarzda değişkenlik gösterebilir. Örneğin, bir nikâh töreninde, bir taziye evinde veya bir iş toplantısında muhataplara duruma özgü farklı üslûplarla hitap etmek gerekir. Hitap ederken, üslûpta genel olarak konuşanın ve muhatabın eğitim düzeyi, psikolojik ve sosyal durumu gibi faktörler etkili olur. Dolayısıyla etkili bir iletişim için hitabın üslûbu, hem bağlama hem de muhatabın özelliklerine uygun bir şekilde düzenlenmelidir.

2.4.1.1. Kur'ân Hitabının Üslûbu

Her kitabın bir üslûbu olduğu gibi Kur'ân'ın da kendine özgü bir üslûbu bulunmaktadır. Soru-cevap, va'd-vaîd, takdim-tehir, tekrar ve nidâ gibi hitap üslûpları, Kur'ân hitabının belirgin üslûpları arasındadır. Kur'ân'ın hitap üslûbunda muhatapların algı düzeyi, psikolojik ve sosyal durumu gibi farklı unsurlar belirleyici olmuştur. Diğer bir ifadeyle Kur'ân, muktezâ-yı hâle uygun bir üslûp belirlemiştir. Özellikle muhatapların inanç durumu, Kur'ân üslûbunun şekillenmesinde önemli bir etkidir. Örneğin Kur'ân, inkâr edenlere hitap ederken sert ve tehdit edici bir dil kullanmıştır. İman edenlere yönelik ise müjdeleyici ve bağışlayıcı bir dil kullanmıştır. Öte yandan “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler, iman edenleri, iman edenlere yönelik emir ve yasakları ve Medine dönemi gündemini konu edinirken; “Ey kâfirler!” şeklindeki hitap ise inkâr edenleri ve inkârcıların inançla ilgili olumsuz tutumlarını konu edinmektedir. Demek oluyor ki hitaptaki üslûp, muhatabın kimliğini ve mesajın içeriğini de yansıtmaktadır.¹¹⁷ Ayrıca bu şekilde, iletilmek istenen mesajın ifade gücü artırılarak daha etkili bir üslûpla sunulmuş olmaktadır. Bu sayede Kur'ân, muhataplarının dikkatlerini sürekli olarak canlı tutmayı başarmaktadır.

Kur'ân, muhataplarına hitap ederken tecrid, tıbâk, tağlib, reddü'l-acüz ale's-sadr, teşâbüh-i etrâf, mürâât-ı nazîr, iştikak gibi sanatlara da sıklıkla yer vermektedir. Kur'ân'ın zengin edebî üslûbunda var olan bu sanatsal ifadeler, insan ruhunda derin ve anlamlı etkiler bırakarak muhataplara estetik bir haz yaşatmaktadır. Bu sayede muhatapların dikkatlerini çekmekte ve zihinlerini canlı tutmaktadır. Nihayetinde ayetlerde iletilmek istenen mesajların ifade gücünü artırarak muhatapları istenen davranışlara etkili bir şekilde sevk etmektedir.

2.4.1.2. Nidâ Üslûbu

Nidâ, sözlükte “yüksek sesle bağırma”, “seslenme”¹¹⁸ anlamlarına gelirken; terim anlamıyla ise “bir edat aracılığıyla seslenmeyi” ifade eder. Bu durumda konuşmacı, söz

¹¹⁷ Muhammed Fatih Kesler, “Kur'ân'ı Kerim'de Hz. Peygamber'e Hitaplar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 92.

¹¹⁸ İbn Manzûr, *Lisân 'l- Arab*, 15/314-315.

konusu edatı kullanarak muhatabından kendisine yönelmesini talep eder. Başka bir deyişle nidâ, “أدعو” (çağırıyorum) fiilinin yerine kullanılan bir ifade biçimidir.¹¹⁹

“ يَا، أَي، آ، أَي، أَيَا، هَيَا، وَ ” harfleri nidâ için kullanılan edatlardır. Bu edatlardan “ يَا ” ve “ أَي ” harfleri yakındaki kimseleri çağırmaq için kullanılmaktadır. Geriye kalan harfler ise uzaktaki kimseleri çağırmaq için kullanılır. “Ya” harfi aslında uzaktaki kimseye seslenmek için kullanılıyor olsa da pratikte hem yakında hem de uzakta olan kimselere seslenmek için kullanılmaktadır. Yakında bulunan dalgın veya unutkan kişilere seslenirken, onlara, yakın oldukları halde uzak bir konumdaymış gibi hissettirmek amacıyla da “ya” edatı kullanılmaktadır. Ayrıca muhatabın dikkatini çekmek ve muhatabı ilgilendiren önemli bir konuyu vurgulamak için de bu edat tekid işleviyle kullanılır. Nidâ harflerinin tek başına bir anlamı yoktur. Bu harfler, münâda (seslenilen) ile birlikte anlam kazanmaktadır. Nidâ cümlelerinde; men etmek, hasret çekmek, inlemek, kıskırtmak, teşvik etmek, yardım istemek, ağıt yakmak, şaşırmaq, temenni etmek, hatırlamak, sakındırmak, korkutmak gibi anlamlar ortaya çıkmaktadır.¹²⁰

2.4.2. Kur’ân’da Nidâ

Kur’ân’ın dikkat çekici ve etkileyici üslûplarından biri de muhataplarına nidâ yoluyla hitap etmesidir. Kur’ân’ın nidâ yoluyla yaptığı hitaplar, onun genel üslûbunun bir parçasıdır. Bu yolla mesajlarının daha etkili iletilmesi, böylelikle de daha iyi anlaşılması sağlanır. Bu hitaplarda nidâ, gelişi güzel değil; bağlama uygun övme, yerme, teşvik, dikkat çekme, sakındırma, motive etme gibi hedefler gözetilerek kullanılmıştır.¹²¹

Kur’ân’da nidâ edatlarından sadece “ يَا ” ve “ أَي ” harfleri kullanılmıştır. Bu harflerden hemzenin kullanımı hem az hem de ihtilaflıdır. “Ya” edatı ise sıklıkla ve belirgin olarak kullanılmıştır. “Ya” edatıyla yapılan nidâlar, temelde akıllı ve akılsız varlıklara yapılan nidâlar şeklinde iki kısımda incelenebilir. Akılsız olup somut olan varlıklara yapılan nidâlar: yer, gök, ateş, dağ; soyut varlıklar: pişmanlık, üzüntü, müjde; canlı varlıklar ise kuş ve karıncadır. Bu tür nidâların yapıldığı âyetlere müfessirlerin genel yaklaşımları, bu hitapların mecaz anlamlar taşıdığı; ikaz, mübâlağa ve tekid amacıyla yapıldığı şeklindedir. Dolayısıyla

¹¹⁹ el-Ğazvîni, *el-İdâh fi ‘Ulûmi’l-Belâğa*, 3/91-92.

¹²⁰ Ebû’l-Ğâsım Maĥmûd b. ‘Amr ez-Zemaĥşerî, *el-Keşşâf ‘an Ĥakâiki Ğavâmiği’t-Tenzil* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407), 1/89; ez-Zerkeşî, *el-Burĥân fi ‘Ulûmi’l-Ğur’ân*, 4/445; Ebû’l-Fazl Celâlüddin ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muĥammed el-Ĥudayri es-Süyûfi, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Ğur’ân*, thk. Muĥammed Ebû’l-Fağl İbrâĥîm (b.y.: el-Hey’etu’l-Mişriyyeti’l-‘Amme li’l-Kuttâb, 1394/1974), 2/308; Bolelli, *Belâgat*, 308-312.

¹²¹ Emine Begüm Gazioğlu, *Arap Dilinde Nidâ Üslûbu ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Belâgi Yönleri* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 53; Mehmet Dağ, “Dil ve Belagat Açısından Kur’ân Ayetlerinde Nida”, *EKEV Akademi Dergisi* XII/34 (2008), 127.

ilgili âyetlerde hitabın doğrudan zâhiri değil, mecaz çerçevesinin değerlendirilmesi gerekmektedir.¹²²

Akıllı varlıklara yönelik yapılan nidâlar ise şahıslara, gruplara, milletlere, tüm insanlara ve sayıları belli gruplara şeklinde farklı kategorilere ayrılabilir. “Ey iman edenler!” şeklindeki nidâ, bu çalışmanın da konusu olup, gruplara yönelik yapılan nidâlardan en önemli ve en sık kullanılanıdır.¹²³

2.4.2.1. Belâgat Açısından

Kur’ân’da nidâlar, belâgat üslûbuyla yapılmaktadır. Belâgatte temel ilke, doğru bir manayı, durumun gereğine (muktezây-ı hâle) uygun, üstün ve etkileyici ifadelerle aktarmaktır. Belâgî üslûplar, belâgat ilminde meânî başlığı altında ele alınmaktadır. Meânî, “durumun gereğine uygun olarak ifade edilen sözlerin durumu, kendisiyle bilinen ilim” şeklinde tanımlanmıştır. Meânî başlığı altında cümle, haberî ve inşâî olarak iki kısımda incelenmektedir. Haberî cümleler, hüküm bildiren cümlelerken; inşâî cümleler ise talebî veya ğayri talebî cümlelerdir. İşte bu talebî inşâ cümlelerin beş üslûbundan biri de nidâdır.¹²⁴ “يَا” nidâ harfidir. “يَا” ise münâdâdır. Dikkatleri yoğunlaştırarak muhatapları, sonraki mesajda bir emir mi, nehiy mi ya da hüküm mü geleceği merakını uyandırır. Böylelikle iletilmek istenen mesajın etkisi güçlendirilir ve muhatapların zihinleri mesajı almaya hazırlanır. Ardından “هَآ” tenbîh harfi, tekid için gelir. “الَّذِينَ” ise ism-i mevsûl olup münâdadan bedeldir. “أَمْثُوا” de fâili içinde fi’l-i mâzidir. Ayrıca mevsûlun sılasıdır. İsm-i mevsûl umum ifade ettiğinden, hitap zaman ve mekân fark etmeksizin tüm inananlarıdır.¹²⁵

Kur’ân, “Ey iman edenler!” şeklindeki nidâ üslûbuyla inananların en çok sevdiği sıfat olan “iman” sıfatıyla muhatapların algı kanallarına hitap ederek üstün ve etkileyici bir dil kullanmıştır. Âyetlerdeki nidâların, mesajın mahiyetine ve bağlamına göre farklılaşan tonları ve anlamları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu nidâlarla başlayan âyetlerde yer alan teşbih, mecâz, kinâye, tekîd gibi unsurlar, ifadenin gücünü arttırarak muhataplarda psikolojik etki bırakmaktadır. Bu âyetler dikkatle incelendiği zaman, inananların imanlarının pekiştirildiği ve yükümlülükleri hatırlatılarak sorumluluk bilinci aşılandığı görülmektedir.

Geride “ya” edatının esasen uzaktakilere seslenilirken kullanıldığına değinilmişti. Fakat Allah Teâlâ, nidâ harfini iman edenlere uzak oldukları için değil, dikkatlerini celbetmek ve anlatılacak olan konuya hazırlıklı olmalarını sağlamak için kullanmıştır. Nitekim “Ey iman

¹²² Dağ, “Dil ve Belagat Açısından Kur’ân Ayetlerinde Nida”, 127-147.

¹²³ es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 3/110; Dağ, “Dil ve Belagat Açısından Kur’ân Ayetlerinde Nida”, 147.

¹²⁴ Bolelli, *Belâgat*, 35, 197-199, 235, 303.

¹²⁵ Salah Abdel Fettah el-Halidî, *Vakafât* (Şam: Dar’ul-Kalem, 1434), 138; Muhammed Ebu Musa, *Min Esrâri’t T’abîri’l Kur’ânî, Dirâsetu Tahliliyye li Sûreti’l Ahzâb* (Kahire: Mektebetu’l Vehbe, 1444), 43-44.

edenler!” şeklindeki hitaplardan sonrasına bakıldığı zaman ya bir emir ya da bir nehiy geldiği anlaşılmaktadır. Bu da nidâlardan sonra gelen cümlelerin dikkatle dinlenilmesini gerektirmektedir. Dolayısıyla nidânın, ifadenin gücünü arttırarak müminlerin dikkatlerini çekmek, onları motive etmek ve nidâ sonrasında gelen cümlenin önemini belirtmek açısından etkili bir belâgat üslûbu olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle nidâ, hem akli ikna etmekte hem kulağa hitap etmekte hem de duyguları harekete geçirmektedir.

2.4.2.2. Psikolojik Açıdan

Kur’ân, nidâ uslubuyla yalnızca kulağa hitap etmekle kalmayıp aynı zamanda insan ruhunda derin ve anlamlı duygusal etkiler meydana getirmektedir.¹²⁶ Nidâ üslûbu, diğer üslûplar arasında; duylara hitap ederek derin etki uyandırma, duylulara dokunma, bazı düşünceler oluşturma gibi “psiko-eğitsel” etkileriyle öne çıkmaktadır. İnsanlar arasında bir iletişim aracı, uyarma, sakındırma, motive etme, teşvik etme, yönlendirme, haber verme, dikkat çekme gibi amaçlarla kullanılan nidâ üslûbu; muhatap üzerinde korku, ümit, özgüven, istek gibi psikolojik duylular uyandırır.¹²⁷

“Ey iman edenler!” şeklindeki nidâlar, inananların imanî hislerini uyandırarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmakta ve iletilmek istenen mesajın önemini arttırmaktadır. Ayrıca bu nidâlardan sonra sıklıkla emir ile yasaklar ve bunların sonuçları konu edildiği için inananlarda doğal olarak istenilen davranışlara güdülenme durumu ortaya çıkmaktadır. Duyu, duylu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakan bu üslûp, aynı zamanda zihinlerde oluşan mesajın önemini arttırarak istenilen yöne ilgiyi de arttırmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu nidâlardan sonra iletilmek istenen mesajlar, inananların davranışlarına enerji veren bir güç hâline dönüşmekte ve onları istenilen yönde hareket etmeye, davranışlarını düzenlemeye sevk etmektedir.

2.5. Kişilikle İlgili Temel Kavramlar ve Gelişim Süreci

Kur’ân’ı Kerîm’de insanın kişilik özelliklerine ve mümin kişiliğinin inşasına yönelik birçok âyet bulunmaktadır. Kur’ân temelde mümin, kâfir, münafık ve müşrik şeklinde dört insan tipinden bahsedilmektedir. Bu tipolojilerin sahip olduğu kişilik özellikleri hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Örneğin, müminlerin kişilik özelliklerine değinen âyetlerde muhsin, mutetahhir, muttakî, muksit, sâbir, mücâhid, mütevekkil gibi ifadeler sıklıkla

¹²⁶ Gazioğlu, *Arap Dilinde Nidâ Üslûbu ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Belâgi Yönleri*, 47.

¹²⁷ ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 2/323-326; Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’an’ın Üslup Psikolojisi* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 8-9; Dağ, “Dil ve Belâgat Açısından Kur’ân Ayetlerinde Nida”, 148.

kullanılmaktadır.¹²⁸ Ayrıca kişilik kavramıyla ilgili olarak nefis, şâkile, hulûk gibi ifadeler de Kur'ân'da yer almaktadır.¹²⁹ Bu ifadelerle kişiliğe dair önemli açıklamalar yapılmaktadır.

Özellikle “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin mümin kişiliğinin inşasında önemli işlevleri vardır. Kimlik ve aidiyet duygularını harekete geçiren bu hitap üslûbunun, iman edenlerin duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerinde güçlü etkileri görülmektedir. Bu hitaptan sonra iman edenlerin yükümlülükleri vurgulanmakta böylelikle mümin kimliğinin gelişimi teşvik edilmektedir. Müminler ile kâfirleri birbirinden ayıran ve müminlerde iman hissi oluşturan bu nida üslûbuyla inananların imanları kuvvetlendirilmekte ve mümin kimliği çerçevesindeki sorumlulukları hatırlatılarak sorumluluk bilinci aşılanmaktadır

Sonuç olarak iman edenlere hitap eden bu ayetlerin iletmek istediği mesajları anlayabilmek, hitabın psiko-eğitsel yönünü ortaya koyabilmek ve mümin kişiliğinin inşasındaki işlevini tespit edebilmek için kişilik kavramını doğru anlamak gerekir. Bu sebeple aşağıda kişilik kavramı hakkında genel bir çerçeve çizilecek ve kişilikle ilintili olan Kur'ânî kavramlara değinilecektir.

2.5.1. Kişilik

Kişilik, insanı diğer insanlardan ayıran özelliklere denir. Mesela bir kişi için, güçlü bir kişiliğe, seçkin vasıflara veya bağımsız bir iradeye sahip denilebilir. Böylece kişinin, diğer insanlardan ayırt edici olan özelliklerine dikkat çekilir. Ya da farklı bir bakış açısıyla, kişinin diğer insanlar üzerinde bıraktığı intibâlar olarak da kabul edilebilir. Söz gelimi bir kişi düşmanca veya dostça tavırlar sergileyen bir kişilik olarak tanımlanabilir.¹³⁰

Kişilik kavramı çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahip olduğundan üzerinde ittifak edilmiş bir tanımı bulunmamaktadır. Yapılan tanımlardan birkaçını şöyle sıralamak mümkündür: “Kişinin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer kişilerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir.”¹³¹“Kişiyi diğerlerinden farklı kılan, kişiye has, tutarlı ve yapısal özelliklerin tamamıdır.”¹³²“Kişilik; ilgiler, yetenekler, eğilimler, kabiliyetler, benlik algısı, duygular, güdü, mizaç, değerler, inançlar, tutumlar, düşünceler, karakter, görüşler, sosyal ilişkiler gibi birçok faktörü içeren dinamik bir bütünlüktür.”¹³³ Kişilik, bir insanın

¹²⁸ Abdullah Özcan, “Kur'ân'ı Kerim'de Allah'ın Sevdiği İnsan Tipleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2017), 181.

¹²⁹ el-Bakara2/6, 8-9;et-Tevbe 3/31;el-İsrâ 17/84;el-Mü'minûn 23/1-2;er-Rûm 30/30;el-Kalem 68/4;eş-Şems 91/7-8.

¹³⁰ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 197; Banu Yazgan İnanç - Ercüment Yerlikaya, *Kişilik Kuramları* (Ankara: Pegem Akademi, 2012), 2,3.

¹³¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 404.

¹³² Yazgan İnanç - Yerlikaya, *Kişilik Kuramları*, 3.

¹³³ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 142.

bütün ilgilerinin, tutumlarının yeteneklerinin, konuşma tarzının, dış görünüşünün ve çevreye uyum biçiminin özelliklerini içeren bir kavramdır.”¹³⁴

Kişilik psikolojisi hakkında yaptığı araştırmalarla tanınan G.W. Allport ise kişiliği, “bireyin dinamik bünyesindeki düşünce ve davranış özelliklerini belirleyen psikofiziksel sistemler” olarak tanımlamaktadır.¹³⁵

Kişilikle ilgili yapılan tanımlamaların değişkenlik göstermesi tanımı yapanların kişilik kavramını ele alış biçimleriyle alakalıdır. Literatürdeki kişilik tanımları incelendiği zaman üzerinde en çok vurgu yapılan ortak öğeler dikkate alınarak şöyle bir tanım yapmak mümkündür. Kişilik, “kişiyi başkalarından ayıran doğuştan gelen biyolojik özelliklerin, psikolojik etkinin, bilişsel süreçlerin ve çevresel faktörlerle kazanılanların birbirlerine katkılarıyla oluşan kişiye özgü yapılaşmış özelliklerin bütününe denir.” Bu tanıma göre kişiliğin oluşumunda biyolojik özelliklerin, psikolojik etkinin, çevresel faktörlerin ve bu iki değişkenin karşılıklı etkileşimleri olduğu söylenebilir.¹³⁶

Kişiliği psiko-biyo-sosyolojik bağlamda ele alanlar ise kişiliğin mizaç ve karakterden oluştuğunu; mizacın doğuştan gelip daha çok durağan, karakterin ise değişken olduğunu savunurlar.

Kişiliğin temel kavramlarından biri de Kur’ân’ı Kerîm’de yaklaşık olarak üçyüz kere¹³⁷ geçen “نفس” kelimesidir. Nefs sözlükte kötülüğü “emreden hevâ”,¹³⁸ “ruh”,¹³⁹ “kişi”,¹⁴⁰ “can”,¹⁴¹ “nefes”,¹⁴² “zat”,¹⁴³ “beden”¹⁴⁴ gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴⁵ Bu kelimenin Kur’ân’daki kullanımlarında genel olarak insanın “iç dünyasına”, “ruh-beden bütünlüğüne”, “öz varlığına” ve “benliğine” işaret edilmiştir. Nefs, “Sana açmadıklarını nefislerinde/içlerinde gizliyorlar.”,¹⁴⁶ “İnsanı biz yarattık ve elbette içinden geçenleri biliriz.”¹⁴⁷ âyetlerinde insanın iç dünyası anlamında kullanılmıştır.

¹³⁴ Akif Akto, “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (01 Ağustos 2011), 191.

¹³⁵ Gordon W. Allport, *Personality A Psychological Interpretation*, 1937, 48.

¹³⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 332.

¹³⁷ Mahmut Çanga, *Mu’cemul Müfrehes* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 520.

¹³⁸ Yûsuf 12/53.

¹³⁹ el-En’âm 6/93.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/286.

¹⁴¹ el-Mâide 5/32.

¹⁴² et-Tekvîr 81/18.

¹⁴³ Âl-i İmrân 3/28, 30.

¹⁴⁴ Yûsuf 12/26.

¹⁴⁵ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi’l-Kur’ân*, 818; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 6/233; ez-Zebidî, *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, 16/559-573.

¹⁴⁶ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁴⁷ Kâf 50/16.

“Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için yeryüzünde açık kanıtlar vardır. Hatta kendinizde de. Hiç görmüyor musunuz?”¹⁴⁸âyetinde ise insan kişiliğinin oluşumunda etkili olan fizyo-biyolojik sistemlerin yanı sıra iç dünyasının diğer bir ifadeyle psikolojisinin de fark edilmesi gerektiğine dair bir telkin vardır. Allah Teâlâ’nın ilmi her şeyi kuşatmıştır; insanın nefsinin kendisine fısıldadıklarından, duygu ve düşüncelerinden kısacası benliğinde var olan her şeyden haberdardır. O, insan bedeninde kan dolaşımı, sindirim sistemi, solunum sistemi, hareket sistemi gibi fizyo-biyolojik olarak harikulade çalışan bir düzeni var etmiştir. İnsanı hissetme, görme, işitme, koklama, tat alma gibi birçok kabiliyetle donatmıştır. Bunların yanı sıra insanın yaratılışında, akıl, duyum, sezgi, düşünme, idrak, irade, duygu, tutum, zevk alma gibi birçok psikolojik işlev var etmiştir. İnsana kazandırdığı psiko-biyolojik kabiliyetlerin yanı sıra ona bu kabiliyetlerle kâmil mânada bir kişilik oluşturma imkânı da tanımıştır. Sonuç olarak zikredilen âyette tüm bu kabiliyetlerin inananlar için birer delil olduğuna ve iç gözlem yapılarak fark edilmesi gerektiğine işaret vardır.¹⁴⁹

Nefs, kişinin davranışlarının ortaya çıkmasının ardında yatan iç dünyadaki psikolojik mekanizmada önemli bir etkidir.¹⁵⁰ Kişiliğin temel kavramlarından biri olan nefis, ruh ve beden anlamında da kullanılmaktadır.¹⁵¹ İnsanı anlamaya çalışan modern psikologlar, kişinin kendi yapısından kaynaklanan etkenleri incelerken sadece fizyo-biyolojik etkileri ele alırlar. İncelemelerinde rasyonel-deneysel yöntemlerle hareket ettikleri için insanın ruhsal tarafına gerekli vurguyu yapmazlar. Bu sebeple insanın ruhsal yönünün kişiliğine etkisi üzerinde de pek fazla durmazlar.¹⁵² Oysaki insan “ruh ve bedenden” yaratılmıştır. Kur’ân, ruh ve bedenden yaratılan insana nefis demektedir.¹⁵³

“Hani rabbın meleklere demişti ki: “Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Ona tam şeklini verip ruhumdan da üflediğim vakit hemen onun için secdeye kapanın.”¹⁵⁴ âyetinde ve âyeti destekler nitelikteki “Muhakkak ki sizden her birinizin ana karnındaki yaratılışı kırk gün sürer. Kırk gün sonra embriyoya, kırk gün daha sonra da bir et parçasına dönüşür. Bundan sonra ise Allah Teâlâ görevli bir meleği gönderir ve anne karnındaki bu cenine ruh üflenir.”¹⁵⁵ hadisinde, insanın ruh ve maddeden yaratıldığı açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu sebeple kişiliğin oluşumunda etkili olan fizyo-biyolojik ve sosyo-kültürel etkenleri, ruha hiç

¹⁴⁸ez-Zâriyât 51/20-21.

¹⁴⁹ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsir Ekolü*, 288-289.

¹⁵⁰ İsa Ceylan, “Kişilik Gelişimi Din İlişkisi”, *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2019), 68.

¹⁵¹ Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu'l-Luğa ve Şihâhu'l-'Arabiyye*, 3/984.

¹⁵² Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 198.

¹⁵³ Peker, *Din Psikolojisi*, 38.

¹⁵⁴ Sâd 38/71-72.

¹⁵⁵ Buḥârî, *Şahîhu'l-Buḥârî*, 3/1174 (No. 3036).

değinmeden ele alıp incelemek, insan kişiliğini anlamak için yeterli olmayacaktır.

İnsanı diğer varlıklardan ayırt edici niteliklerinden biri de ruh sahibi olmasıdır. İnsanın ölümüyle birlikte ruh-beden ilişkisi kesilir. “Allah, insanların ruhlarını (nefislerini) öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”¹⁵⁶ âyetinde geçen nefis kavramıyla ruh-beden birlikteliğine işaret edilmektedir. Zira nefis, ruh ve bedenin birlikteliğiyle canlılığını korur. Bu âyetten hareketle ruh ve nefsin aynı şeyler olup olmadığı hususunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Fakat genel kabul aynı şeyler olduğu üzerinedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadisinde: “İnsan, öldüğü zaman gözlerinin kaydığını görmüyor musunuz? İşte o zaman gözleri nefisini takip eder.”¹⁵⁷ buyurmuştur. Buradaki nefis ile kastedilen ruhtur. Şöyle ki ruh bedenden ayrılırken bedendeki göz ruhu takip eder. Zira başka bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Melekler ölmek üzere olan kişinin yanında hazır bulunurlar. Şâyet kişi salih bir kimse ise: “Ey güzel ve temiz olan nefis, sen güzel ve temiz bir bedendeydin çık derler. Övülmüş bir halde çık. Sana, rahatlık ile hoş kokular ve gazap edici olmayan Rabbi müjdeliyoruz.” Ruh bedenden çıkıncaya kadar ona böyle söylenir. Sonra da o ruh semâya yükselir...”¹⁵⁸

Sonuç olarak her iki hadisten de nefisle kastedilenin ruh olduğu anlaşılmaktadır. Öyleyse denilebilir ki ruh ve nefis aynı anlama gelse de ruh, aslında bedenle birlikte nefsin bir cüz’üdür. Dolayısıyla nefste, ruh ve beden bileşenlerinden herhangi biri kaybolursa, nefis canlılığını yitirip ölüm vaki olur. Ruh hakkında doğru olan, ruhun maddî varlıklar ile iç içe geçmiş latif bir cisim olduğudur.¹⁵⁹ Demek oluyor ki beden, ruha şekil vermektedir. Bu itibarla beden ruhun bir kalıbıdır denilebilir. Diğer bir ifadeyle ruh, girdiği bedenin şeklini alır ve diğer ruhlardan ait olduğu bedenin farkıyla ayrılır. Böylelikle ruhun iyi ya da kötü özellikleri bedeni, bedenin iyi ya da kötü özellikleri de ruhu etkiler. Nitekim bu sebeple bedenden ayrılan nefse: “Ey güzel ve temiz olan nefis, sen güzel ve temiz bir bedendeydin çık” denir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ ez-Zümer 39/42.

¹⁵⁷ Muslim, *Şahîhu Muslim*, 2/635 (No. 921).

¹⁵⁸ Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Yezîd el-Ḳazvîni İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muḥammed Fuâd ‘Abdulbâkî (b.y.: Dâru ‘İhyâ’i’l-Kutubi’l-‘Arabîyye, ts.), 2/1423 (No. 4262).

¹⁵⁹ Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî el-Ḳurtubî, *el-Câmi‘ li-Âḥkâmi’l-Ḳur‘ân*, thk. Aḥmed el-Berdûni-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru’l-Kutubi’l-Mıṣriyye, 1384/1964), 15/261-262.

¹⁶⁰ Ebû ‘Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür‘aî ed-Dımaşkı el-Ḥanbelî İbn Ḳayyim el-Cevziyye, *er-Rûḥ fi’l-Kelâm ‘alâ Ervâhi’l-Emvât ve’l-Aḥyâ bi’d-Delâil mine’l-Kitâb ve’s-Sunne* (Beyrut: y.y., ts.), 1/109.

İmam Kurtubî bu konu hakkında şu görüşü dile getirmektedir: Her ne kadar ruh hakkında farklı yorumlar yapılsa da Allah Teâlâ, “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh rabbimin emrindedir ve size pek az bilgi verilmiştir.”*” âyetinden anlaşıldığı üzere ruhu müphem bırakmış, ruhla ilgili detaylı bilgi vermemiştir. Fakat ruhun varlığını bu âyetle kesin olarak bildirmiştir. Aslında ruh hakkında detaylı bilgi vermeyerek; insanın, bizzat kendinde var olan, aklının yanı başında bulunan hakikati bilmesinden dahi aciz olduğunu ortaya koymuştur.¹⁶¹ Kurtubî'nin bu görüşü, kişilikle ilgili yapılan tanımlamaların değişkenlik göstermesinin ve üzerinde ittifak edilmiş bir tanımının yapılamamasının nedenini ortaya koyar niteliktedir. Zira kişilik kavramı çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu kavramı açıklamaya çalışanlar kişiliği ele alış biçimlerine göre farklı tanımlar yapmışlardır. Bu kavramı tam manasıyla anlayabilmek için kişiliğin bileşenlerinden olan ruh kavramına tam anlamıyla vakıf olmak gerekir. Bu ise insan sınırlarını aşan bir gerçektir.

Tasavvuf ehli genel olarak nefis kavramını Yusuf Sûresi'ndeki “*Yine de ben nefsimi temize çıkarmıyorum. Çünkü nefis, rabbimin acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder...*” âyetinde olduğu gibi “kötülüğü emreden hevâ” anlamında ele almıştır. Mâna itibarıyla kişilik kavramına yakın anlamlar ifade eden nefis kavramı da çok yönlü ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Nefis kavramında bazen biyolojik, bazen psikolojik bazen de sosyolojik etkileşimler görülebilmektedir. İnsan nefsi, tüm bu faktörlerin etkisiyle zaman ve şartlara göre değişebilen, gelişebilen bir yapıya sahiptir. İmam Gazzâlî bu değişimi nefis-i emmâre, levvâme, mutmainne, mülhime gibi mertebelerde ele alıp incelemiştir. Nefsin tüm bu mertebelerinde farklı vasıflarının ortaya çıktığına işaret etmiştir.¹⁶²

Özetle tasavvuf ehline göre nefsin iki vasfı vardır: İlki nefsin azgınlaşıp, kararsız, tutarsız ve dengesiz olmasıdır; ikincisi ise arzularına çok düşkün, doymak bilmez ve hırslı olmasıdır. İlki cehalet sebebiyledir. İkincisi ise fazlaca hırslı olmaktan kaynaklanmaktadır. Nefis, hırs ve cehalet yönünden ateşe giren kelebeğe benzer. Kelebek, aşırı hırsından ve cehaletinden dolayı ışığa, ateşe doğru uçar ve ışığın içinde olmak ister. Sonuç olarak ateşe girer ve yanar. Bu, onun helâkine sebep olur. Şâyet ışıkla yetinseydi helâk olmayacak ve hayatına devam edecekti. İşte bu yönüyle nefis kelebeğe benzer.¹⁶³

¹⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Şur'ân*, 10/324.

¹⁶² Adem Yıldız, *İmam Gazzâlî'ye Göre Nefis Ve Nefis Eğitimi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2007), 86.

¹⁶³ Muhammed b. 'Alî b. 'Atiyye el-Hârişî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb fi Mu'âmeleti'l-Mahbûb ve Vaşfu Tarîki'l-Murîd ilâ Maqâmi't-Tevhîd*, thk. 'Âşım İbrahim el-Keyyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/152-153.

2.5.2. Karakter

Karakter, kişiliğin “doğruluk”, “dürüstlük”, “ahlâk” ve “istikrar” gibi temel yapılaşmış yönlerini ifade eder.¹⁶⁴ Karakter, bireyi diğerlerinden farklı kılan, kendine has yapısı olan, kişinin duyuş ve davranış şekillerini belirleyen, “temel üstün niteliği”, “ayırt edici özelliği”, “öz yapı”, “seciye”, “ıra” gibi anlamlara gelir.¹⁶⁵

Günlük hayatta kişilik yerine en sık kullanılan kavramlardan biri karakterdir. “Yaratılış”, “tabiat”, “seciye” gibi anlamlarda da kullanılan karakter,¹⁶⁶ kişiliğin sosyal ve ahlâki yönüdür. Sosyal çevreyle etkileşimin içselleştirilmiş hâlidir. Kişiliğin değişime ve gelişime açık olan tarafıdır. Karakterin şekillenmesinde biyolojik faktörlerden ziyade daha çok psiko-sosyal süreçler etkilidir.¹⁶⁷

Sosyal, dinî ve ahlâki unsurların etkileşimiyle şekil kazanan karakter, sürekli gelişen bir yapıya sahiptir. Karakterin oluşumunda, kişinin içinde bulunduğu toplumun yapısı, ahlâki değerleri, dinî inancı gibi birçok faktör etkilidir. Dinî inancın, insan psikolojisi üzerinde etkisi olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Zira psikolojik bir süreç olan dinî inanış, insan davranışlarını, tutumlarını, ruh hâlini ve karakterini de şekillendirmede etkilidir.¹⁶⁸

Dürüst, cömert, adaletli ve yardımsever olmak gibi kişilik özellikleri de sosyal çevre tarafından iyi veya kötü şeklinde yorumlandığından karakter özellikleri olarak kabul edilir.¹⁶⁹ Toplumumuzda, sosyal normlara uygun ve ahlâkî olarak iyi işler yapan kimselere “karakter sahibi”; kötü işler yapan kimselere ise “karaktersiz” denmektedir. Bu söylem, kişinin karakterinin sosyal veya ahlâkî açıdan istenen veya istenmeyen davranışlar sergilediğini ifade etmektedir. Birey, yaşamında olumlu ahlâkî özelliklerle tanınabileceği gibi olumsuz özelliklerle de tanınabilir. Bu durumda bireyler dürüst-yalancı, cömert-cimri, adil-zalim ve cesur-korkak gibi birtakım karakteristik özelliklerle de nitelenebilir. Bu bağlamda karakter için “iyi” ya da “kötü” şeklinde çift yönlü ve değişkendir denilebilir. Öte yandan, belli karakter özellikleriyle vasıflandırılan kimseler, aynı durum ve şartlarda genel olarak aynı şekilde hareket etmektedirler. Bundan dolayı iyi ya da kötü karaktere sahip olan kimselerin

¹⁶⁴ Jeffrey J. Magnavita, *Kişilik Kuramları*, ed. Tahir Özakkaş, çev. Menekşe Arık (İstanbul: Psikoterapi Enstitüsü Eğitim Yayınları, 2016), 16.

¹⁶⁵ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Söz Varlığı* (İstanbul: Ötüken neşriyat, 2007), 2418.

¹⁶⁶ Düzgün, *Türkçe-Arapça Karşılıklar Kılavuzu*, 154.

¹⁶⁷ Mevlüt Kaya, “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ocak 1997), 194.

¹⁶⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu vd., *Din Psikolojisi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2015), 63; Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 111-115; Peker, *Din Psikolojisi*, 142-145.

¹⁶⁹ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 143.

davranış tarzlarında süreklilik ve istikrar bulunduğu da kabul edilmektedir.¹⁷⁰

Kişiliğin doğruluk, dürüstlük, ahlâk ve istikrar gibi temel yapılaşmış yönlerini ifade ederken karakterden bahsetmiş oluruz. Kur'ân-ı Kerîm'de ahlakî değerlere sahip olma bağlamında karaktere yakın anlamlar ihtiva eden “خُلُقٌ” ifadesi kullanılmaktadır. Bu ifade “seciye” ve “huy” anlamlarına gelmektedir.¹⁷¹ Kur'ân'da iki âyette¹⁷² kullanılmıştır.¹⁷³ “خُلُقٌ” (yaratmak) kelimesi de aynı köktendir. Fakat bu kelime, gözle görülebilen beden, şekil, görüntü ve çehre için, kısacası fiziki yapı için kullanılmaktadır. “خُلُقٌ” ise gözle görülenlerden ziyade ancak basiret ile anlaşılabilen mânevî özellikler ve seciyeler anlatılırken kullanılmaktadır.¹⁷⁴

Hulûk, “izledikleri yol”, “adet”, “gelenek”, “huy”, “tabiat” ve “ahlâk” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Demek ki “hulûk”, kişinin kendisini bağlı kılıp riâyet ettiği ve kendisinde bir karakter hâline dönüşen tutum ve davranışlarıdır. Buna “ahlâk” da denir. Ahlâk ise hulûk kelimesinin çoğuludur.¹⁷⁵ Buna göre ahlâk, kişide zorlayarak ortaya çıkan davranışlar değildir. Kişide karaktere dönüşmüş, meleke hâlini almış, doğal olarak zorlamadan ortaya çıkan davranışlardır. Bunlara “huy” da denir. Huy lügatte, idrak edilen, algılanan şeylerde veya yapılan fiillerde adet edinme anlamlarına gelmektedir. Huy, kendisine sahip olanın güzel fiilleri çok kolayca yapabildiği, ruhanî-manevî bir melekedir. Güzel fiilleri yapmak ile bu fiilleri kolayca yapmak birbirinden farklı şeylerdir. Zira fiilleri zorlanmadan kolaylıkla yapmak huy sayesinde olur.¹⁷⁶

Allah Teâlâ Kur'ân'da “وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ” /*sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin.*¹⁷⁷ buyurarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) inkâr edenlerin mecnun demelerinin aksine onun olgun bir şahsiyete, üstün bir ahlâka ve her yönüyle örnek bir karaktere sahip olduğuna işaret etmiştir. Bu âyet “Sen çok yüce bir tabiata, karaktere sahipsin.” şeklinde de açıklanmıştır.¹⁷⁸ Nitekim güzel huylar, tasvip edilen hâl ve davranışlar, övülen ahlâk peygamberlerde açık bir şekilde görülmektedir. Böyle vasıfların izâfe edildiği peygamberlere deli demek aklen de uygun değildir. Çünkü delilerin huyları ve ahlâkı kötüdür.

¹⁷⁰ Ramazan Biçer, “Kişilik ve Bir Kur'an Terimi Olarak Şakile”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 31/2 (01 Haziran 2011), 404-405.

¹⁷¹ İsmâ'îl ibn Hammâd Cevherî vd., *Vankulu Lügati* (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 2/1612.

¹⁷² eş-Şuarâ 26/137; el-Kalem 68/4.

¹⁷³ Çanga, *Mu'cemul Müfehres*, 189.

¹⁷⁴ el-İşfehâni, *el-Mufredât fî Garibi'l-Kur'ân*, 297.

¹⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 10/86.

¹⁷⁶ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, 1420), 30/601; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 10/86-87.

¹⁷⁷ el-Kalem 68/4.

¹⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmi li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, 18/227.

Oysaki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) olgun bir kişiliği, üstün bir ahlâkı, her yönüyle üstün bir karakteri vardır. Bunun için de Allah Teâlâ ona “*Sen yüce bir ahlâka sahipsin*” demiştir. Ayrıca Allah Teâlâ Hz. Peygamber'in (s.a.v.), insanlara “*Sizden görevimle ilgili bir karşılık istemiyorum; ben, olduğundan başka türlü görünenlerden de değilim.*”¹⁷⁹ demesini istemiştir. Yani sizin bende gördüğünüz ahlâkım, huylarım, hâl ve davranışlarım tekellüf ile kendimi zorlayarak yaptığım şeyler değildir. Çünkü bunları, kendini zorlayarak yapanlar uzun süre yapamazlar. Aksine kendi tabiatlarına kısa bir sürede geri dönerler.¹⁸⁰

Konuyla ilgili başka bir âyette ise “*Bu, öncekilerin tuttuğu yoldan (eski atalarımızdan kalan geleneklerden) başkası değildir.*”¹⁸¹ buyrulmaktadır. Âyetteki “*خُلُقٌ*” ifadesi tek ötre ya da iki ötre ile okunduğu zaman “*Bu uyduğumuz din, öncekilerin âdeti, huyu ve yoludur. Eskiden beri devam ettirdikleri bir inançtır veya bunlar evvelkilerin adetleridir*” gibi mânalara gelmektedir. Her iki âyette de “*خُلُقٌ*” ifadesinden karaktere yakın anlamlar anlaşılmaktadır.¹⁸²

2.5.3. Mizaç

Mizaç, kişiliğin kalıtımla doğuştan gelen duygusal yönüdür.¹⁸³ Kişiliğin gelişime kapalı, sosyo-kültürel faktörlerden etkilenmeyen, daha çok durağan yönüdür. Çabuk kızmak, girişken, heyecanlı, neşeli veya utangaç olmak gibi bireyler arasında farklılık gösteren özelliklerdir. Mizaç, günlük hayatta “*kişilik*”, “*karakter*”, “*huy*” kavramları yerine de kullanılabilir. Oysaki bu kavramlar birbirlerine yakın olsa da temelde farklı şeyleri ifade etmektedir.

Kişilerin duygusal hâlleri diğerlerinden farklıdır. Örneğin, bazı kimseler genel olarak sert ya da yumuşak, çekingen ya da girişken, sinirli ya da sakin mizaca sahip olabilirler. Bazı kimseler ise birbirleriyle benzer mizaç özelliklerine sahip olabilirler. Fakat benzer nitelikte mizaca sahip olan kimselerin dahi duygusal tepkileri, nitelik ve nicelik yönünden birbirinden farklıdır. “*Mizaç*” olarak adlandırılan, kişiyle bütünleşmiş bu duygusal tepkilerin kolayca değişmeyen yanları vardır.¹⁸⁴ Günlük hayatta kullanılan “*Can çıkar huy çıkmaz.*”, “*Huylu huyundan vazgeçmez.*”, “*Bir insan yedisinde neyse yetmişinde de odur.*” atasözleri de aslında kişiliğin değişmeyen yönü olan mizaca işaret etmektedir.¹⁸⁵

Kur’ân’da insan kişiliğinden bahsedilirken “*شَاكِلَةٌ*” kavramına değinilmektedir. Şâkile, “*شكل*” kökünden türemiştir. Bu kök “*şekil*”, “*biçim*”, “*benzerlik*”, “*tabiata uygun olan*”

¹⁷⁹ Sâd 38/86.

¹⁸⁰ Kurtûbî, *el-Câmi‘ li-Âhkâmî'l-Kur‘ân*, 30/601.

¹⁸¹ eş-Şuarâ 26/137.

¹⁸² el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur‘ân*, 297.

¹⁸³ Kaya, “*Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü*”, 194.

¹⁸⁴ Feriha Balkış Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1994), 86-87.

¹⁸⁵ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 142.

anlamalarında kullanılmaktadır. Şâkile ise “benzerlik”, “tabiat”, “yön”, “taraf”, “yol”, “tarz”, “niyet” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸⁶ Bu kavramın geçtiği “*De ki: ‘Herkes kendi mizaç ve karakterine göre iş yapar.’ Rabbiniz kimin doğru bir yol tuttuğunu çok iyi bilmektedir.*”¹⁸⁷âyetinde şâkile kavramıyla herkesin kendine özgü mizaç ve karakteri olduğuna dikkat çekilir. “Tabiat”, “âdet”, “din”, “ahlâk”, “niyet”, “seciye”, “mizaç” ve “yaratılış” gibi anlamlar verilerek tefsir edilen şâkile kavramı, insanın durum ve mizacına işaret eder. Herkes kendi durum ve mizacına uygun yolda hareket eder.¹⁸⁸ O halde kişinin durum ve mizacı davranışlarının yönünü belirler. Bu da demektir ki davranışların ortaya çıkmasında kişinin şâkilesi, yani kalıtsal ve çevresel faktörlerle oluşan mizacı etkilidir.

Kişi, sahip olduğu kişilik özellikleriyle tanınır. Her insanın biyolojik, genetik ve çevresel etkenleri farklı olduğuna göre bu etkenler etrafında şekillenen kişiliği de doğal olarak farklıdır. Başka bir deyişle kişilik bakımından herkes biricik olup eşsizdir. İnsanların kişilikleri birbirleriyle benzer özellikler gösteriyor olsa da hiç kimse mizaç ve karakter bakımından bir başkasının aynısı değildir. Nitekim yapılan kişilik tanımlarında da genel olarak ortak vurgu kişiliğin biricik olduğu, yani diğer bireylerden ayırt edici olduğu üzerinedir.

Hz Peygamber (s.a.v.) “أَنْزَلُوا النَّاسَ مَنَازِلَهُمْ/İnsanlarla derecelerine, akıl seviyelerine, göre konuşun.”¹⁸⁹ buyurmaktadır. Bu ifadesinden anlaşıldığı üzere Hz Peygamber (s.a.v.) insanların bireysel farklılıklarına dikkat edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira kendisi de eğitimde bireysel farklılıklara dikkat ederdi. Herkesin mizacı, karakteri, yaşı, bilgi seviyesi ve anlayışı gibi durumlarını dikkate alarak bir eğitim metodu tercih ederdi. Hz. Peygamber (s.a.v.), bu yaklaşım tarzıyla kendisinden tavsiye isteyen veya kendisine aynı soruları soran insanlardan her birine farklı cevaplar verirdi. Örneğin Abdullah b. Amr b. As (r.a.) bu hususta şunları aktarmaktadır: Bir gün Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yanındayken bir genç geldi. “Ya Resûlullah! Oruçluyken eşimi öpebilir miyim?” dedi. Allah Resûlü (s.a.v.) “Hayır” dedi. Daha sonra bir yaşlı geldi ve “Oruçluyken eşimi öpebilir miyim?” dedi. Allah Resûlü (s.a.v.) “Evet” dedi. Sonra biz birbirimize baktık. Allah Resûlü (s.a.v.) “Birbirinize neden baktığınızı anladım. Yaşlı nefesine hâkim olur” dedi.¹⁹⁰ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) aynı soruya farklı cevaplar vermesi, soruyu soranların bireysel farklılıklarını diğer bir ifadeyle şâkilesini dikkate aldığı bir göstergesidir.

¹⁸⁶ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-‘Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 29/269-277.

¹⁸⁷ el-İsrâ 17/84.

¹⁸⁸ Muhammed Hamdi Yazır vd., *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 3/926.

¹⁸⁹ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/411 (No. 4842).

¹⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 11/351 (No. 6738).

Kişilikle ilişkili temel kavramlara değindikten sonra şimdi kişiliğin gelişim sürecine dair genel bir çerçeve çizilecektir.

2.5.4. Kişilik Gelişimine Etki Eden Faktörler

Kişilik gelişiminde psiko-biyo-sosyal süreçler etkilidir. Kişilik gelişimi, çok yönlü ve dinamik bir süreç olduğundan doğum ile başlayıp ömür boyu sürer. Nefis, ruh, tabiat, huy, fitrat, mizaç ve karakter, insan davranışlarını etkileyen iç etkenlerdir. Din, aile, çevre, eğitim gibi unsurlar ise dış etkenlerdir. Aynı şekilde şeytan da insan davranışlarına olumsuz yönde etki eden bir dış faktördür.¹⁹¹ Hevâ, heves ve dürtüler şeytanın etkilediği unsurlardandır. Bu iç ve dış faktörlerin insana etkisiyle insanda olumlu veya olumsuz bir kişilik yapısı ortaya çıkmaktadır.¹⁹²

İbn Haldûn, *Mukaddime* adlı eserinde her bireyin farklı mizaç ve karaktere sahip olmasında sosyal faktörlerin etkisi olduğuna değinir. Bunun sebebinin coğrafi konum, iklim şartları, beslenme alışkanlıkları gibi bireyin yaşantısında etkili olan farklı etkenler olduğunu belirtir. Ona göre insanın kişilik ve karakterinin şekillenmesinde sosyal çevresi ile olan ilişkileri önemli etkiler doğurur. Yine yaşanan bölgedeki bolluk veya kıtlığın, eğitim seviyesinin, yönetim tarzının da kişilik ve karakter yapısı üzerinde ciddi etkilerinin olduğunu ifade eder. Mesela, kıtlığın olduğu çorak arazilerde veya çöllerde yaşayan kimselerin bedenlerinin ve ahlâklarının, bolluğun olduğu bölgelerde yaşayan kimselere nazaran daha iyi, daha müspet durumda olduğunu; bilgi elde etme ve bir meseleyi idrak etme hususunda akıllarının daha keskin olduğunu belirtir. Gerekçe olarak ise; az yiyen ve yemek elde etmek için bedenen çalışan, çaba harcayan kimselerin bedenleri güçlü, çevik, hareketli ve zinde olacaktır. Karakterleri ise anormallikten uzak, normale daha yakın olacaktır. Bolluk içerisinde yaşayıp az çalışan ve çok yiyen kimselerin bedenleri hantal, görünüşleri ise biçimsiz ve çirkin, olacaktır. Dolayısıyla bu durum, karakterlerini de olumsuz yönde etkiler, der.¹⁹³

İmam Gazzâlî de *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde insanın psikolojik yapısına ve bilişsel süreçlere dikkat çekerek, insan kişiliğinin nefis, kalp, ruh ve akıl bileşenlerinden etkilenecek geliştiğini belirtir. Bu bileşenleri etkileyen ve dolaylı olarak da kişilik gelişimini etkileyen şehvet, gadab gibi birtakım duyguların olduğuna işaret ederek, bu kavramlar etrafında insanı ve kişiliğini anlamlandırmaya çalışır. İnsanın bu bileşenleri Allah'ın emirlerine ve fitrata uygun bir şekilde yönlendirmesi durumunda olgun bir kişilik

¹⁹¹el-A'râf 7/16-18.

¹⁹² Osman Kara, "Kur'an'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (15 Haziran 2012), 21.

¹⁹³ İbn Haldûn - Süleyman Uludağ, *Mukaddime* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2004), 259-270.

oluşturabileceğine vurgu yaparak konuyu derinlemesine ele alır.¹⁹⁴

Hans Eysenck gibi kişilik psikologları ise biyolojik farklılıkların davranışlar ve kişilik üzerinde etkili olduğunu belirterek bunlar arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmışlardır. Özellikle genetik faktörlerin kişilik üzerinde etkili olduğunu savunmuşlardır. Eysenck'e göredavranışın şekillenmesinde kalıtım ve çevre ilişkisi oldukça etkilidir.¹⁹⁵

Boy, kilo; ten, göz, saç rengi; ağız yapısı, konuşabilme veya görebilme yeteneği gibi birçok kalıtsal ve fizyolojik özelliğin kişilik üzerinde etkili olduğuna dikkat çekilmektedir. Kişinin kendisini güzel veya çirkin bulması; aktif, atılgan, özgüven sahibi ya da utangaç, çekimser bir yapıya sahip olmasına sebep olabilmektedir. Aynı zamanda kişide var olan biyolojik özelliklere göre çevrenin gösterdiği ilgi veya tepkilerde de farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu ilgi veya tepkiler, şâyet sıklıkla ve benzer özelliklerde olursa kişide farklı karakteristik özelliklerin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.¹⁹⁶ Örneğin, doğuştan kekeme ve fiziki görünümü çirkin olan bir çocuğa çevrenin ilgisi ve tepkisi, sağlıklı bir şekilde konuşabilen ve güzel olan bir çocuğa nazaran farklıdır. Böyle bir durumda ilgi görmeyen çocukta içe kapanıklık, kıskançlık, öfke, saldırganlık gibi davranışlar ortaya çıkabilir. Bu tür davranışların ortaya çıkma sebebi, biyolojik ve çevresel faktörlerin birbiriyle etkileşiminin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Doğal olarak bu süreç kişiliğin oluşumuna da etki etmektedir.

2.5.5. Kişilik Gelişimine Dinin Katkısı

İnsan kişiliğinin oluşumunda ve davranışlarının ortaya çıkmasında toplumsal ve ahlâki değerler etkilidir. Bu kabul edildiğinde, dinin de bu hususta etkili olduğuna değinmek gerekir. Çünkü din, toplumsal ve ahlâki alanda birçok ilkenin belirleyicisi konumundadır. Aynı zamanda din, hayatı daha anlamlı hâle getirir. İnsan ruhunun derinliklerinde hissedilen ihtiyaçlara, sancılara ve sezgilere cevap verir. Dürüstlük, sabır, güven, umut gibi motive edici duyguları insana aşılıyarak kişilik inşasına katkı sunar. Öte yandan toplumsal sorumlulukları yerine getirmeye teşvik hususunda da güçlü bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda denilebilir ki; kişiliğin gelişime açık yönü olan karakter, dinin katkısıyla inanç ilkeleri etrafında şekil alarak istenen yönde gelişebilir. Bu gelişim, hiç şüphesiz dinî kişiliğin oluşumuna da katkı sağlar.

İslâm dini, insan için mümin kişiliğini inşa etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda insan, Kur'ân'da çok farklı yönleriyle ele alınmaktadır. Yaratılışından mizacına, tabiatından fitratına, huylarından ahlâkına, zafiyetlerinden kabiliyetlerine, davranışlarının ortaya

¹⁹⁴ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 3/3-48.

¹⁹⁵ Jerry M. Burger, *Kişilik*, çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 342-361; Jeffrey J. Magnavita, *Kişilik Kuramları*, 272-275.

¹⁹⁶ Özcan Köknel, *Kişilik* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1986), 82-83.

çıkmasından kişiliğinin şekillenmesine kadar insan hakkındaki birçok detay Kur'ân'da sıklıkla işlenmektedir. Kötülüklerin kaynağı olarak insanın nefesine, insanın kendisinden kaynaklanan zaaflarına, şeytana ve çevresel etkenlere işaret edilmektedir. İnsandan, tüm bu etkenleri iradesiyle kontrol altına alarak dinin tasvip ettiği ve teşvik ettiği davranışları sergilemesi beklenmektedir. Diğer yandan Kur'ân'da, "*Hiç şüphe yok ki, Resûlullah'ta güzel bir örneklik vardır.*"¹⁹⁷âyetiyle Resûlullah'ın örnekliğine işaret edilmektedir. Kur'ân, onun yüce bir ahlâk üzere olduğunu belirttikten sonra insanlığı onun gibi olgun bir kişilik oluşturmaya davet etmektedir.

Sonuç olarak kişilik oluşumuna dinin de katkısı olduğu dikkate alındığında, inananlar için birtakım emir ve yasaklar içeren "Ey iman edenler!" hitabıyla başlayan âyetlerin mümin kişiliğinin inşasına yönelik olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Zira bu âyetler, iman edenlerin hem bireysel hem de toplumsal bağlamda dinî, ahlâkî ve mânevî gelişimlerine katkı sunmaktadır. Bu itibarla bu âyetlerin psikolojik yaklaşımla yapılacak olan tefsiri, mümin kişiliğini oluşturmaya yönelik dinin katkısını daha net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bu çerçevede 3. Bölümde psikolojik tefsir bağlamında "Ey iman edenler!" hitabıyla başlayan âyetlerin incelenmesine yer verilmiştir.

---

¹⁹⁷ el-Ahzâb 33/21.

3. “EY İMAN EDENLER!” HİTABIYLA BAŞLAYAN ÂYETLERİN PSİKOLOJİK BİR YAKLAŞIMLA İNCELENMESİ

3.1. İlgili Âyetler

“Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler toplamda 88 tanedir. Bu âyetler Medine’de inmiştir ve 20 farklı sûrede yer almaktadır. Hac sûresi dışındaki sûreler, medenî kabul edilmektedir. Hac sûresi hakkında ise bazı ihtilaflar bulunmaktadır. Cumhuriyetin bu konuda ittifak ettiği nokta, bu sûrenin bazı âyetlerinin Mekke’de bazı âyetlerinin ise Medine’de indiği üzerinedir. Aslında doğru olan görüş de budur. Çünkü âyetlerden bu anlaşılmaktadır. Zira “Ey insanlar!” hitabıyla başlayan âyetler Mekkî; “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler ise Medenî kabul edilmektedir. Dolayısıyla Mekkî sûrelerde Medenî, Medenî sûrelerde ise Mekkî âyetleri görmek mümkündür. Benzer şekilde Hac sûresinin “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan 77. âyeti de Medenî âyetlerdendir.¹⁹⁸ Ayrıca bu âyet, ihtilaflı olmakla beraber Şafî mezhebinde secde âyeti olarak kabul edilmektedir.¹⁹⁹ Bunun yanı sıra Ahzâb Sûresi 56. âyetinde “Ey iman edenler!” hitabı bulunuyor olsa da âyet bu hitapla başlamadığı için araştırmanın dışında kalmıştır.

“Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin mushaftaki sırasına göre dizilişi:

1. Bakara Sûresi 104, 153, 172, 178, 183, 208, 254, 264, 267, 278, 282.
2. Âl-i İmrân Sûresi 100, 102, 118,130, 149, 156, 200.
3. Nisâ Sûresi 19, 29, 43, 59, 71, 94, 135, 136, 144.
4. Mâide Sûresi 1, 2, 6, 8, 11, 35, 51, 54, 57, 87, 90, 94, 95, 101, 105, 106.
5. Enfâl Sûresi 15, 20, 24, 27, 29, 45.
6. Tövbe Sûresi 23, 28, 34, 38, 119, 123.
7. Hac Sûresi 77.
8. Nur Sûresi 21, 27, 58.
9. Ahzâb Sûresi 9, 41, 49, 53, 69, 70.
10. Muhammed Sûresi 7, 33.
11. Hucurât Sûresi 1, 2,6, 11, 12.
12. Hadîd Sûresi 28.
13. Mücadele Sûresi 9, 11, 12.
14. Haşr Sûresi 59, 18.
15. Mümtehine Sûresi 1, 10, 13.

¹⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi li-Âhkâmî'l-Kur’ân*, 12/1; es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/41.

¹⁹⁹ Şems ed-Dîn Muhammed b. Ahmed eş-Şafî’î el-Ĥaĥîb eş-Şirbînî, *Muġni’l-Muĥtâc ilâ Ma’rifeti Me’âni Elfâzi’l-Minhâc* (b.y.: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1415/1994), 1/442.

16. Saff Sûresi 2, 10, 14.
17. Cuma Sûresi 9.
18. Münâfikûn Sûresi 9.
19. Tegâbün Sûresi 14.
20. Tahrîm Sûresi 6, 8.

3.2. İlgili Âyetlerin Nüzûl Öncesi ve Nüzûl Dönemi Psiko-Sosyal Arka Planı

“Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler Medine’de inen âyetlerdir. Bu âyetleri doğru anlayabilmek, ihtiva ettiği psikolojik unsurları doğru tespit ve doğru analiz edebilmek için Medine’ye giden süreci doğru okumak gerekir. Zira Kur’ân, 23 senelik bir süre zarfında peyderpey indirilmiştir. Bu süreç içerisinde muhatap kitlenin ahvali, kişilik özellikleri, sosyo-psikolojik hâlleri birçok değişime uğramıştır. Üstelik Medine’ye giden bu süreçte, Kur’ân’da işlenen konularda ve Kur’ân’ın psikolojik etki uyandıran üslûbunda da aynı şekilde önemli değişimler meydana gelmiştir.

Tüm bu değişim sürecinin altında yatan temel sebepleri gün yüzüne çıkarmak, Medine döneminde inen “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasına, hiç şüphesiz sağlam bir zemin oluşturacaktır. Çünkü bireyin kişilik gelişiminde psiko-biyo-sosyal süreçler etkilidir. Kişilik gelişimi, çok yönlü ve dinamik bir süreç olduğundan doğumla başlayıp hayat boyu devam etmektedir. Dolayısıyla mümin kişiliğinin inşa süreci olan bu dönemlerin, psikolojik etkisi olan unsurlarının iyi analiz edilmesi gerekir. Bu dönemlerin karakteristik özelliklerini ortaya koymak Kur’ân’daki hitapların ve olayların bağlamını daha iyi anlamaya vesile olacaktır. Bu bağlamda aşağıda sırasıyla İslâmiyet öncesi Câhiliye dönemi, İslâmiyet sonrası Mekke dönemi ve İslâmiyet sonrası Medine dönemi psiko-biyo-sosyal süreçleri incelenecektir.

Arapların İslâmiyet öncesi dinî ve sosyokültürel yaşantıları “Câhiliye dönemi” olarak isimlendirilmektedir. Sözlükte “bilgisizlik” anlamına gelen bu kelime, aslında İslâm öncesine işaret eden bir kavramdır.²⁰⁰ O dönemin bu şekilde isimlendirilmesinin temel sebebi, Câhiliye dönemi toplumunun bu döneme ait belirgin bazı karakteristik özelliklerle öne çıkmasından kaynaklanmaktadır. Bu özelliklerin başında şirk ve putperestlik, kibir, insanların soylarından dolayı ayıplanması veya üstün görülmesi, adaletten, sulh ve nizamdan yoksunluk, çapulculuk, içkiye ve kadına düşkünlük, intikam arzusu gibi hâller yer almaktaydı. Bunların yanı sıra “Arapların ayıpları” (Mesâlibü’l-Arab)denilen çirkin davranışları da vardı. Bunlar zorbalık,

---

²⁰⁰ el-Ahzâb 33/33.

zulüm, haksızlık, faizcilik, hırsızlık, kan dökme, yetim malı yeme, insan haklarını çiğneme, kız çocuklarını diri diri toprağa gömme, vahşiyane hareketler, kan davası, kumar, gasp, kabile asabiyeti gibi davranışlar da o döneme damgasını vuran hususlardır.²⁰¹

Bunlardan en belirgin olanı, haklı veya haksız olduğuna bakılmaksızın kişinin mensubu olduğu kabileyi savunması anlamına gelen asabiyet anlayışıydı. Bu anlayış; kabileyi her şartta koruma, kabilecilik, kabileyle övünme, kabilede himaye edilerek güvende hissetme ya da kabileden kovulma endişesi gibi birtakım duygu, düşünce, tutum ve davranışlara neden olmaktaydı. Kabilecilik, bu dönemin insan davranışlarını şekillendiren en önemli motivasyonlardan biriydi. Siyasi ve ekonomik anlamda kabilesi güçlü olanlar, sosyal hayatta kabilesinden aldığı güç nispetinde davranışlarını adaletten uzak bir şekilde dilediği gibi yapabiliyordu. Kaba, kuvvetin hâkim olduğu bu toplulukta gücü elinde bulunduranlar, ahlâk, cömertlik, şeref gibi olguları gösterişe dönüştürerek kendileri için övünç vesilesi kılıyordu. Siyasi, sosyal ve psikolojik sebeplerle kabileler arasında sık sık şiddetli savaşlar da meydana geliyordu.²⁰²

Bu âdetler toplumda yaygın durumdaydı. Fakat Câhiliye dönemi insanların hepsinin bu işleri yaptığını söylemek mümkün değildir. Onların “Arapların faziletleri” (Fezâilü'l-Arab) denilen güzel davranışları da vardı. Bağımsızlık ve özgürlüklere düşkünlük, yiğitlik, kavgada cesaret, felâket anında sabır, zayıfı korumak, güçlüğe karşı koyma, cömertlik, ahde vefa, misafirperverlik, kendilerine sığınanları himaye etme, kanaatkârlık gibi davranışlar “Arapların faziletleri” olarak kabul edilmekteydi.²⁰³ Ayrıca onların arasında içki içmeyen, fuhşa yanaşmayan pek çok kişi de bulunmaktaydı. Örneğin Hz. Ebû Bekir (r.a.) bu kişilerden sadece biriydi.

İslâmiyetle birlikte Mekke dönemi, İslâm'ın ilk dönemlerini kapsar. Bu dönemde Câhiliye döneminden kalma İslâm'a aykırı uygulamalar ilga, düzenlenmesi gerekenler ıslah, İslâm'a uygun olanlar ise ibka edilmiştir. Bu dönemde inkâr edenlerin kişilik özellikleri, İslâm'ın mesajlarına karşı gösterdikleri tepki ve tutumlarla belirginleşmiştir. Mekke'nin ileri gelenleri, İslâm'ın getirdiği yeni düzene mevcut statükoyu ve toplum üzerindeki nüfuzlarını korumak için direnmişlerdir. Merhamet duyguları yok olmuş, adaleti sadece kendisi ve kabilesi için isteyen güç sahibi, nüfuzlu kimseler, çıkarlarını korumak için Hz. Peygamber

²⁰¹ Muhammed Ebu Şehbe, *es-Sîretü'n-Nebeviyye 'alâ Dav'i'l-Ḳur'ân ve's-Sünne* (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 1436), 1/94; İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 49-50.

²⁰² Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 41-46.

²⁰³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî İbn Habîb, *el-Muḥabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: y.y., ts.), 241-243; Ebu Şehbe, *es-Sîretü'n-Nebeviyye 'alâ Dav'i'l-Ḳur'ân ve's-Sünne*, 1/94-97.

(s.a.v.) ve iman edenlerle mücadelede her yolu mubah görerek İslâm'ın getirmiş olduğu yeni düzene şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu tutumları, İslâm'ın önüne geçme çabalarına yol açmış olsa da aslında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) erdemli bir toplum inşa etme hedefine ve İslâm'ın intişarına ivme kazandırmıştır. Toplumda bu tür kimselerle karşı karşıya gelmekten çekinme şeklinde var olan sosyo-psikoloji, İslâm inancından alınan motivasyonla bu dönemde büyük oranda yıkılmıştır.

Bu dönemde indirilen âyetlerde tevhid, nübüvvet, âhiret gibi temel inanç konuları ele alınmış; ibadete ve ahlâka dair birtakım ilkeler belirlenmiştir. Câhiliye döneminden kalma putperestlik, şirk, âhireti inkâr gibi sapık inançlar kaldırılarak yerine Allah'a iman, tevhid ve âhiret bilinci yerleştirilmiştir. Câhiliye adetlerine sıkı sıkıya bağlı olan bir toplumun, İslâm'ın getirmiş olduğu bu yenilikleri içten, inanarak kabul edebilmeleri için de akli birtakım deliller, Kur'ân âyetlerinin konusu olmuştur. Yaratılışa ve âhirete yönelik birçok âyette müminlerin inancı desteklenmiş, inanmayanların ise imana yönelmeleri teşvik edilmiştir. Bu teşvikler şu âyetlerde açık bir şekilde görülmektedir: “*Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yaratıyoruz; Sonra onu sağlam bir korunakta nutfeye hâline getiriyoruz. Ardından nutfeyi (döllenmiş yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çeviriyor, alakayı şekilsiz et (görünümünde) yapıyor, bu etten kemikler yaratıyor, daha sonra da kemiklere adale giydiriyoruz; nihâyet onu bambaşka bir varlık halinde inşa ediyoruz. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir. Sonra siz bunun ardından mutlaka öleceksiniz. Sonra da kıyamet gününde tekrar diriltileceksiniz.*”²⁰⁴

Yeni Müslüman olup Allah Resûlü'ne (s.a.v.) tabi olan sahâbelerin inancı, inen kuran âyetleriyle desteklenmiş, bu sayede Allah'a olan bağlılıkları tüm engellemelere ve işkencelere rağmen artmıştır. İnananlarda, İslâm uğruna işkencelere katlanmanın Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olacak kutsal bir gaye olduğu bilinci yerleştirilmiş ve psikolojik olarak rahatlamaları sağlanmıştır. Böylelikle iman edenlerin sayıları her geçen gün daha fazla artmıştır. “... Müminler ancak Allah'a dayansınlar. Üstelik bize yollarımızı göstermiş olduğu halde ne diye biz Allah'a dayanıp güvenmeyelim? Sizin bize verdiğiniz eziyete elbette göğüs gereceğiz.” Tevekkül edenler yalnız Allah'a dayanıp güvensinler.”²⁰⁵ gibi âyetlerle imanda sabır ve sebat, ümit, tevekkül, sadakat gibi güzel hasletler emredilmiştir.

“*Yemin olsun, nefse ve ona düzen verene Ona kötü ve iyi olma yeteneklerini yerleştirene ki, nefsinin arındırana elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan*

---

²⁰⁴ el-Mü'minûn 23 /12-16.

²⁰⁵ İbrâhîm 14/10-12.

etmiştir.”²⁰⁶ Bu gibi âyetlerde ise insanın fitratında iyi ve kötüyü, doğru ve yanlış ayırt edebilme özelliğinin olduğuna dikkat çekilmektedir. Kurtuluşun ya da helâk oluşun bu seçimlere bağlı olduğu hatırlatılarak inananlar iyiye, güzele ve doğruya sevk edilmiştir. Bu doğrultuda, Câhiliye döneminden kalma cana kıyma, kız çocuklarını canlı canlı gömme, haksızlık, zulüm, israf, cimrilik, mala düşkünlük ve yetim malı yemek gibi davranışlar kötülenip yasaklanmıştır.

Sonuç olarak Mekke döneminde inkâr edenlerde geleneklere körü körüne bağlılık, makam-mevki tutkusu, inatçılık, alaya alma, kin, nefret, öfke, kıskançlık ve intikam arzusu gibi hasletlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İnananlar da ise Allah sevgisi, fedakârlık, iffet, hayâ, sabır, tevekkül, eşitlik, adalet gibi değerler ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda mümin kişiliğinin inşa süreci, bu dönemde Allah Resûlü'nün örneğinde ve önderliğinde şekillenmeye başlamıştır

Zamanın değişmesiyle birlikte ortaya çıkan sosyal değişimin, bireylerin hâlleri üzerinde birçok etkisi vardır. Milletlerin hâlleri, toplumların gelenekleri ve dindarlıkları hiçbir zaman, tek bir süreçte ya da istikrarlı bir yol üzere devam etmez. Zira zamanla ortaya çıkan değişim, bir halden başka bir hâle geçiş, bu durumun doğal bir sonucudur. Bu değişim kişilerde, toplumlarda, zamanlarda ve şehirlerde olduğu gibi ülkelerde, bölgelerde, devletlerde de görülür. Allah'ın kulları arasında değişmeyen sünneti ve kanunu budur.²⁰⁷ Kişinin bulunduğu sosyal çevre de aynı şekilde zamana ve olaylara bağlı olarak sürekli bir değişim içerisinde. Bu değişim, hiç şüphesiz toplumdaki bireyleri psikolojik yönden etkilemektedir.

Çevre ile etkileşim sonucu olayları nasıl kurguladığımıza bağlı olarak ortaya çıkan farklı davranış kalıplarının oluşum evresi, sosyal psikolojide “sosyal biliş süreci” olarak isimlendirilir.²⁰⁸ Sosyal biliş, sosyal çevrenin bireylerin zihinsel süreçlerini etkilediğine ve doğal olarak da insan davranışları üzerinde ciddi etkileri olduğu hususuna dikkat çeker. “...Allah'ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz...”²⁰⁹ “Yüzleri ateşe çevrildiği gün, “Keşke Allah'a itaat etseydik, Resûlü dinleseydik” diyecekler. Ve ekleyecekler: “Rabbimiz! Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, onlar da bizi yoldan saptırdılar. Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları ağır bir

---

²⁰⁶ eş-Şems 91/ 7-10.

²⁰⁷ İbn Haldûn - Uludağ, *Mukaddime*, 1/190.

²⁰⁸ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 410-412.

²⁰⁹ en-Nisâ 4/140.

*şekilde lânetle!*²¹⁰ Bu âyetlerden de sosyal çevrenin insan davranışları üzerindeki etkilerine işaret edilmektedir. Sosyal etkileşime karşı bireylerin tamamen edilgen bir hâl alıp değişime teslim olduğunu veya hiç etkilenmeden kayıtsız kaldığını söylemek ebetteki yanlış bir tespit olur. Sosyal bilişsel öğrenme sürecinde birey, yaşadığı toplumu anlamaya çalışır, uyarıcıları seçer, organize eder, yorumlar ve sonuç olarak bir tepki verir. Bireyin bu süreçte gösterdiği tepkilerin niteliği, duygu, düşünce, irade, değer yargıları ve tutumlarıyla da ilintilidir.

Evet, sosyal çevre davranışı etkileyebilir; fakat davranışın da sosyal çevreyi etkilediği bilinen bir gerçektir. Sosyal çevre ve birey arasındaki bu etkileşim karşılıklıdır. Kısacası sosyal çevrenin birey üzerinde etkisi olduğu gibi bireyin de sosyal çevre üzerinde etkisi vardır. İşte tam da burada müminlerin, Medine döneminde sosyal çevreye göre şekil almaktan ziyade Resûlullah (s.a.v.) önderliğinde ve İslâm inancı temelinde sosyal çevreye şekil verdiğini söylemek elbette ki doğru olacaktır. Bu durum Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının özellikle Medine dönemi yaşantılarına bakıldığında açık bir şekilde görülmektedir. Zira onlar, geniş bir coğrafyanın ıslah ve değişiminde oldukça önemli etkileri olan örnek şahsiyetlerdir.

Medine'ye hicret eden, orada birçok farklı sosyal gerçeklikle karşı karşıya kalan ve devletleşme süreci içerisine giren müminlerin psikolojik hâlleri, tutum ve davranışları Mekke dönemine nazaran değişmiştir. Aynı şekilde hicret sonrasında Medine'deki sosyal hayat ve buna bağlı olarak sosyal psikoloji de değişmiştir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicret ettikten sonra yaptığı ilk işlerden biri, muâhat (kardeş kılma) anlaşmasıyla muhacir ve ensarı kardeş ilan etmek olmuştur. Böylelikle Allah'ın Resûlü (s.a.v.) ve kitabı etrafında kenetlenen müminler, insanlığın kemâliyeti ve erdemli bir toplumun inşası uğrunda mücadeleye başlamışlardır. İnananlar arasında kardeşlik bağı oluşturulmuş; asabiyet anlayışına, soy ve kan bağına dayalı birlik ve beraberlikten ziyade akîdevî ve fikrî birliktelik ile din bağı temelinde yükselen birlik ve beraberlik anlayışı geliştirilmiştir. Farklı etnik gruplardan olan bu insanlar, bu anlayışla bir ümmet toplumu meydana getirerek sosyal bütünleşmeyi sağlamışlardır.

Medine'deki bu psiko-sosyal değişim süreci, tedrici olarak indirilen ve müminlerin davranışlarını şekillendiren Kur'ân âyetlerinde de görülmektedir. Kur'ân'da bireylerin eğitimi hususunda tedricilik, diğer bir ifadeyle aşamalı eğitim-öğretim yöntemi benimsenmiştir.²¹¹ Çünkü eğitimde hedeflenenler, kolaydan zora, somuttan soyuta, basitten karmaşığa şeklinde bir yol tutularak muhataplara kazandırmak amaçlanır. Kur'ân'ın, muhataplarının durumlarını

²¹⁰ el-Ahzâb 33/66-68.

²¹¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Şur'ân* (Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1431), 1/203.

gözeterek peyderpey indirilmesi de bu eğitsel süreç ile uyumludur.²¹² Dolayısıyla bu süreçte hem müminlerin tutum ve davranışları hem âyetlerin konuları hem de âyetlerin ihtiva ettiği psikolojik unsurlar doğal olarak değişmiştir.

Mekkî sûrelerde inanç meseleleri sıklıkla işlendiğinden, Medine döneminde muhatapların psikolojik ve sosyolojik durumları gözetilerek daha çok muamelat, ibadet, ahlâk, sosyal ilişkiler ve cihad gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu sûreler dikkatle incelendiğinde Yahudi ve Hristiyanlar için sunulan delillerin Mekkeli müşriklere sunulan delillerden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Kur'ân âyetlerinde muhatapların durumlarının gözetildiğini göstermektedir. Ayrıca Mekke döneminde türlü türlü baskılara maruz kalan Müslümanlara, Medenî âyetlerde cihad ruhu aşılanarak inançları pekiştirilmiştir. Ashabın, yapılan savaşlardaki tutum ve davranışlarına yer verilmiş ve bazı davranışları düzenlenmiştir. Müminlerin kardeş olduğu belirtilmiş,²¹³ câhiliye psikolojisinin kibir ve taassubu yerilmiş²¹⁴ ve İslâmiyet öncesi câhiliye âdetlerine tekrar geri dönülmemesi gerektiği hususunda, uyarılarda bulunulmuştur.²¹⁵

Kur'ân tüm bu konuları işlerken tek bir üslûp kullanmamaktadır. Kur'ân'ın üslûbu, muktazâ-yı hâle göre değişkenlik göstermektedir. Bu sebeple durumun gereği, Kur'ân üslûbunda belirleyici olmuştur. Nitekim Mekkî âyetler ile Medenî âyetler arasındaki üslûp farklılığı açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Muhatapları fesâhat ehli olan Mekkî âyetlerde genellikle kısa, ritimsel ve veciz formda bir üslûp kullanılarak akıl ve kalp üzerinde güçlü bir psikolojik etki uyandırılmıştır. Bu âyetlerde, bazen sert tonlamalarla Mekkelilerin sapık inançlarından, kaba tutum ve davranışlarından menedici, okuyanları ve dinleyenleri dehşete düşüren, korkutucu ifadeler görülmektedir. Bu âyetler, muhatapları delillerle ikna etmeye, psikolojik açıdan etki altına almaya çalışan bir üslûba sahiptir. Örneğin, Mekkî olan sûrelerde “كَلَّا /kella” lafzı sıklıkla kullanılmıştır. Bu lafzın sıkça tekrar edilmesi, ekseriyeti kibirli kimseler olan Mekkeli müşriklerin içinde buldukları sapık hâllerin reddedildiğine işaret içindir. Ayrıca bu lafız onlar için bir tehdit de ifade etmektedir.²¹⁶

Medine'de inen âyetlerde ise yeni yeni inşa edilen İslâm toplumuna yönelik daha detaylı ve daha uzun açıklamalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu âyetlerde nazımdan çok nesre yakın bir biçim öne çıkmıştır. Öte yandan bu âyetlerde iman edenlere yönelik yumuşak bir

²¹² Mehmet Demir, “Psiko-Eğitsel Açıdan Kur'an'ın Hitâp Üslûbu”, *Tafsir Dergisi*, (2024), 5.

²¹³ el-Hucurât 49/10.

²¹⁴ el-Fetih 48/24.

²¹⁵ el-Mâide 5/50.

²¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 67-68; Mesut Okumuş, “Kur'an'ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine”, *Eskiye* 27 (25 Kasım 2013), 17; Atilla Yargıcı, “Mekkî ve Medenî Surelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi”, *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XVII/4 (2004), 282-283.

üslûp, inkâr edenlere yönelik ise gittikçe sertleşen bir üslûp kullanılmıştır. Bu sayede iletilmek istenen mesajın ifade gücü arttırılmış ve daha etkileyici bir hâl almıştır. Bu dönem âyetleri içinde, psikolojik etkileri açısından en çok dikkat çeken, hiç şüphesiz psikolojik birçok unsur barındıran nidâ âyetleridir. Nidâ cümleleri, esas itibarıyla muhatabı psikolojik olarak güdüleyen, dikkatleri hitap edenin üzerine çeken, zihinleri harekete geçiren etkili bir üslûptur. Kur'ân, psikolojik etki uyandıran bu üslûpla muhataplarının dikkatlerini canlı tutmaktadır. Nitekim bu hususta İbn Mesûd'un; "Allah'ın "Ey iman edenler!" dediğini işittiğin vakit onu iyi dinle. Çünkü Allah, onunla ya hayrı emrediyor ya da şerri nehyediyor." dediği rivâyet edilmektedir. Bunun yanı sıra Allah Teâlâ Tevrat'ta iman edenlere "Ey miskinler!" diye hitap ederken Kur'ân-ı Kerîm'de "Ey iman edenler!" diyerek müminlerin imanını ön plana çıkarmaktadır. İmam Süyûtî, bu hitabın müminler için bir övgü olduğunu ifade etmektedir.²¹⁷

Tüm bu bilgiler, "Ey iman edenler!" hitabıyla başlayan âyetler özelinde Kur'ân'ın iletmek istediği mesajların anlaşılmasında kritik bir arka plan sunmaktadır. İlgili âyetler, bu arka plan çerçevesinde incelendiğinde; bu âyetlerin, metin içi ve metin dışı bağlamında yer alan psikolojik unsurlar daha fazla görünür hâle gelecektir. Bu da âyetlerin birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkilerini sebep-sonuç ilişkisi kurarak ortaya koyabilme imkânını tanıyacaktır.

İlgili âyetlerdeki psikolojik unsurlar, bilişsel davranışçı yaklaşım dikkate alınarak sırasıyla şu başlıklar altında sınıflandırılabilir:

1.İnancı konu edinen âyetler: İman psikolojisi, Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, âhiret gününe, kadere iman psikolojisi ve şirk psikolojisi.

2.İnançsızlığı konu edinen âyetler: Küfür, nifak ve irtidâd psikolojisi.

3.Bilişsel süreçleri konu edinen âyetler: Sorgulama/soru sorma, sorumluluk bilinci, zan ve hatırlama.

4.Duyguları konu edinen âyetler: Allah sevgisi, adalet, kin ve merhamet.

5.Davranışları ve dinî pratikleri konu edinen âyetler: Allah'a ve Resûlü'ne itaat, abdest, namaz, alay etme ve küçümseme.

6.Sosyal psikolojiyi konu edinen âyetler: Dostluk, savaş, cuma namazı, âdâb-ı muâşeret.

Âyetlerdeki psikolojik unsurları inanç-inkâr-düşünce-duygu-davranış ve sosyal psikoloji sıralamasıyla bilişsel davranışçı yaklaşımı dikkate alarak incelemek, bu âyetlerin

²¹⁷ es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3/110.

anlaşılmasına daha fazla katkı sunacaktır. Zira bu sıralama insan davranışlarının ortaya çıkma sürecine de paralellik oluşturmaktadır. Çünkü inançlı bireyler düşünce, duygu, davranış ve sosyal ilişkilerini belirlerken inanç merkezli bir tutum sergilerler. Bu biliş, kişinin duygularını doğrudan etkiler, davranışlarının yönünü belirler ve sosyal çevreyle kurduğu ilişkiler üzerinde etkili olur. Şimdi bu yaklaşım dikkate alınarak aşağıda öncelikle inançlı bireylerin inanç sistemlerine değinilecektir.

3.2.1. İnancı Konu Edinen Âyetler

Dinî inanç, insanın tabiatında yer alan fitrî bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaca binaen insanda inanmaya yönelik doğal bir eğilim vardır. İnanma ihtiyacını bir şekilde karşılayan bireylerin duygu, düşünce, davranış, tutum ve değer yargıları üzerinde inancın oldukça önemli etkileri görülür. Kişi, inanmanın verdiği güven duygusuyla psikolojik bir rahatlama yaşar. Hayata inanç perspektifinden bakarak iç dünyasını ve dışa yansıyan davranışlarını inancı doğrultusunda düzenler. Bu bilişsel farkındalık ile kişiliğini inşa eder. Ayrıca sosyal ilişkilerini de bu doğrultuda düzenler. Netice olarak inançlı bir bireyin inancı ile psikolojik hâli arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Buradan hareketle inançlı bireylerin ruh hâllerini anlayabilmek, tutum ve davranışlarını anlamlandırabilmek için inanç konusu psikolojik açıdan merkezde olmalıdır. Çünkü inançlı kimselerin içsel yaşantılarında ve dış dünyaya yönelik tepkilerinin merkezinde, inançlarından aldıkları motivasyon yer alır. Öyle ki dinî inanç, bu bireylerin yaşantılarında odak noktasıdır. Bu nedenle öncelikle onların inanç sistemlerinin farkında olmak gerekir.

Bu bağlamda aşağıda, tevhid ve şirk inancına sahip olan kimselerin inanç sistemlerine ve inandıkları değerlerin psikolojik yansımalarına değinilmiştir. Özellikle temel inanç esaslarının iman edenler üzerindeki psikolojik yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca şirk inancına sahip kimselerin ruh hâllerine de değinilmiş, bu sayede iman edenlerin şirk inancına karşı mânevî bütünlüklerini ve mümin kimliklerini korumaları gerektiğine vurgu yapılmıştır.

3.2.1.1. İman Psikolojisi

İman, lügatte doğrulamak, korkudan emin olarak tasdik etmek gibi anlamlara gelmektedir. “Nefsin mutmain olması, korkunun gitmesi” gibi anlamlara gelen “ا-م-ن” kökünden türemiştir. İstilahî anlamda ise iman, “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gönderilen şeriatı kabul etmek ve iman edilecek hususların hepsine şüpheye mahal vermeksizin, kesin bir

şekilde, kalpten tasdik edip inanmaktadır.”²¹⁸ Nitekim Kur’ân’da da imanın muhakemeye dayalı, şüpheye mahal vermeden, kesin bir tasdikle olması gerektiğine işaret edilmektedir.²¹⁹ İman edilecek hususlar ise şu âyet-i kerîmede açık bir şekilde bildirilmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ
وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا

“Ey iman edenler! Allah’a,²²⁰ Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Allah’ı, meleklerini, kitaplarını, Peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse iyice sapmıştır.”²²¹

Âyetteki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabı oldukça dikkat çekici ve önemlidir. Bu hitabın müminlere, Ehl-i kitaba ya da münafıklara olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Rivâyete göre “Yahudi bilginlerden bazı kimseler Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelerek Kur’ân’a, Musa’ya, Tevrat’a ve Üzeyr’e iman ettiklerini, diğer peygamberleri ve kitapları ise inkâr edeceklerini söylediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise “Allah’a, peygamberlerine, Kur’ân’a ve önceki bütün kitaplara iman edin” dedi. Onlar, “hayır!” deyince bu âyet indirildi ve onların hepsi tüm bu esaslara iman ettiler.”²²² Buna göre hitap, “Ey iman edilecek hususların bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr edenler!” anlamında Ehl-i kitabdır. Diğer bir görüşe göre ise hitap “Ey dilleriyle iman edenler! Kalplerinizle de iman edin!” anlamında münafıklardır.²²³ Sâbûnî ise hitabın, “iman üzere sebat ve devam edin” anlamında müminlere olduğunu beyan etmektedir.²²⁴

Kur’ân’ın benzersiz üslûbu ve çok katmanlı anlam yapısı dikkate alındığında her üç olasılığın birden kastedilmiş olabileceği de düşünülebilir.²²⁵ Şöyle ki, bu hitap üslûbuyla Ehl-i kitap ile münafıkların içinde buldukları sapıklığa işaret edilmekte ve onlar tahkir edilip kınanmaktadır. İman edenler açısından ise bu hitap, inananlara iman ismiyle yapılmış psiko-

²¹⁸ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân*, 90-92; İsmail Karagöz (ed.), *Dinî Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), 314.

²¹⁹ el-Vâkıa 56/57-74;el-Hucurât 49/15.

²²⁰ “Hitap eden Allah Teâlâ olduğu halde âyette ismi zikredilmiştir. Bu, tecrid (soyutlama) sanatıdır. Tecrid, hitap eden kimsenin, hitabını zahiren bir başkasına yönelttiğini hissettirerek aslında kendisini kastetmesidir. Bu, muhatabın hayal gücünü harekete geçiren ve zihinsel dikkatini canlı tutan son derece etkili bir anlatım tarzıdır.” Bu konuda bk. el-Ķazvîni, *el-İdâh fi ‘Ulûmi’l-Belâĝa*, 2/91; Muhammed Şaban Ulvân, *Dirâsât fi’l-Belaĝatil-Arabîyye: min Belaĝati’l-Kur’an: el-Meâni, el-Beyâni el-Bedi’* (Gazze: ed-Daru’l-Arabîyye li’n-Neşri ve’t-Tezî, 1998), 260.

²²¹ en-Nisâ 4/136.

²²² Ebü’l-Fazl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hıdayrî es-Süyûfî, *ed-Durru’l-Menşûr* (Beyrut: Dar’ul- Fikr, 1431), 2/716.

²²³ er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Ķayb*, 11/243.

²²⁴ Muhammed ‘Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr* (İstanbul: Sıraç Yayınevi, 1443), 1/424-428.

²²⁵ “Âyetlerde önemli olanın lafzın umumiliği mi yoksa nüzûl sebebinin hususiliği mi konusu Usûl âlimlerinin tartıştığı meselelerden biridir. Âyetler belli sebepler için indirilmiş olsa da usûl âlimleri bu sebeplerin dışına çıkarak âyetlerin umum ifade ettiklerinde ittifak etmişlerdir.” Bu konuda bk. es-Süyûfî, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, 1/110-115.

eğitsel yönü bulunan güçlü bir çağrıdır. İnananları inkâr edenlerden ayıran ve inananların en çok sevdikleri sıfatlarıyla yapılan bu çağrı, muhataplar için teşrîftir.²²⁶

İman edenler bu hitaptan sonra inanç esaslarını imana davet ediliyor. Fakat denilebilir ki: İman edenler zikredilen inanç esaslarını zaten tasdik eden kimseler bu esaslara iman etmenin gerekliliği neden tekrar vurgulanıyor? Cevaben denilir ki: Bazı Müslümanların imanlarının genel bir kabul düzeyinde olduğu dikkate alındığında, bu âyet iman edenlerin imanlarını güçlendirmeleri, imanlarında itminanı ve yakîni arttırmaları, tahkiki iman ile inananlar imanlarını kemale erdirmeleri ve iman üzerinde devamlı sebat etmeleri için bir teşviktir.²²⁷ Dolayısıyla âyet, iman edenlerin iman hususundaki gafletlerine işaret ederek imanın sadece bir inanç ya da söylem değil aynı zamanda duygu, düşünce, fikir ve eylem birliği olduğunu hatırlatmaktadır.

“Ey iman edenler! Hep birden İslâm’a girin...”²²⁸âyetindeki hitap da bu minvalde anlaşılabilir. Bu âyette müminlere hitap edildikten sonra İslâm’a girin denilmesi, kâmil bir Müslüman olarak tüm varlığınızla İslâm’a girin anlamındadır. Diğer bir ifadeyle İslâm’ın bütün emirlerini, Müslümanlığın tüm gereklerini içtenlikle ve tam bir teslimiyetle yerine getirin anlamındadır. Öyle ki bu teslimiyet, Allah’a isyana dair en ufak bir duygu, düşünce, arzu, endişe, davranış içermeyen; itaate, güvene, hoşnutluğa ve gönül rızasına dayalı, kesin bir teslimiyet olmalıdır.²²⁹

İnancın tasdiki, sadece zihinsel bir kabulle sınırlı değildir.²³⁰ İman duygusunun tam anlamıyla oluşmasında birbiriyle iç içe geçmiş bazı psikolojik süreçler etkilidir. İmanın zihinde kabul ve tasdik süreci bilişsel; itaat ve teslimiyet süreci iradî; sevgi, saygı, korku, güven gibi duyguların oluşma süreci ise duygusal boyutudur. Dolayısıyla inancın itaat ve teslimiyet sürecinde davranışa dönüşmesi gerekir.²³¹ Ayrıca duygular da imanın gereğine

---

²²⁶ Bu nidâ üslûbu, inananlarda iman hissi uyandırarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Muhatapların mümin kimliğini pekiştirerek sorumluluk bilinci oluşturmakta ve dikkatlerini canlı tutmaktadır. Böyle bir hitap duyu, duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakarak, hitaptan sonraki mesajın zihinlerdeki önemini arttırmaktadır. Muhatapları imanda sebat ve devama yönlendirmektedir. Hem teşvik hem de uyarı niteliğinde olan bu nidâ üslûbu, inananları iletilmek istenen mesaja duygusal ve zihinsel olarak hazır hale getirmektedir. Bu konuda bk. ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ‘Ulûmi’l-‘Kur’ân*, 2/323-326; es-Süyûtî, *el-İtkân fi ‘Ulûmi’l-‘Kur’ân*, 3/110; Kutup, *Fi Zılal-il Kur’an*, 9/629; es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 1/424-428; el-Halidî, *Vakafât*, 138; Ebu Musa, *Min Esrâri’t T’abîri’l Kur’ânî, Dirâsetu Tahlîliyye li Süreti’l Ahzâb*, 43-44; Dağ, “Dil ve Belagat Açısından Kur’ân Ayetlerinde Nida”.

²²⁷ Muhammed b. Muhammed el-‘İmâdî Ebu’s-Su‘ûd, *İrşâdu’l-‘Âkli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm* (Beirut: Dar’ul-İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 1431), 2/242; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân - Kur’ân Meâlî ve Tefsîri* - (İstanbul: Erkam Yayınları, 2013), 4/235.

²²⁸ el-Bakara 2/208.

²²⁹ Yazır vd., *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/807; Kutup, *Fi Zılal-il Kur’an*, 1/328.

²³⁰ Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 1/96.

²³¹ el-Bakara 2/278; el-Mâide 5/11, 57; en-Nisâ 4/59, 144.

uygun bir şekilde düzenlemelidir.²³² Zira mümin, güven içinde olan ve kendisine güvenilen kimse anlamına gelir. Başka bir deyişle imanı sayesinde güven duygusunu yaşayan ve insanlara davranışlarıyla güven verendir.²³³ Netice olarak “kabul ve tasdik”, “itaat ve teslimiyet” ve “güven ve sevgi” bağı olmadan âyetin teşvik ettiği itminan ile yakinin artması, imanın kemale ermesi ve iman üzerinde devamla sebat tam anlamıyla gerçekleşmemektedir.²³⁴

İman edenlere tekrar iman edin denilmesi, “İmanınız sözde kalmayın, imanınız için ihlâslı davranarak her türlü salih ameli yapın” anlamındadır. Nitekim “*Ey iman edenler! Sizi, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi?*” âyetine cevap niteliğinde olan bir sonraki âyette, gerçek kurtuluşun Allah’a ve Resûlü’ne iman ve Allah yolunda cihad etmekle elde edileceği belirtilmektedir.²³⁵ Âyette imandan hemen sonra cihadın emredilmiş olması, aslında iman ve cihad arasındaki yani iman ve amel arasındaki sıkı ilişkiye işaret içindir. Öte yandan cihad, cephede düşmana karşı olabileceği gibi kişinin iç dünyasında duygu ve düşünceleri ya da nefsiyle de olabilir. Bu pencereden bakıldığında âyete göre gerçek kurtuluş yolu iman etmekten ve imana uygun tutum ve davranışları sergilemekten geçer.²³⁶ “Kim bir kötülük görürse, gücü yeterse onu eliyle değiştirsin. Gücü yetmezse dili ile değiştirsin, eğer buna da gücü yetmezse kalbi ile değiştirsin.”²³⁷ hadisi de iman-amel birlikteliğine açık bir şekilde işaret etmektedir. Nitekim hadisin devamında yer alan “Bu da imanın asgarisidir.” ifadesinde amel, iman ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca “Kalbi ile değiştirsin.” ifadesi, davranışların sadece fiziksel olarak değil içsel boyutuyla da düzenlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu durumda kalbin ve onunla ilintili olan duyguların da imanın gereklerine uygun bir şekilde düzenlenmesi gerekir. Dolayısıyla inananlar duygu, düşünce ve iradelerini de Allah’a yakınlaşmaya vesile olacak şekilde düzenlemelidirler. Sonra bu ruh hâliyle sadece düşman cephesinde değil hayatın tüm cephelerinde mücahede etmelidirler. Zira ancak bu sayede iman, gerçek anlamda dünyada huzur ve mutluluğa, âhirette ise ebedî kurtuluş ve selamete vesile olabilir.

Kur’ân ve hadislerde imanın kalpte yer aldığına dikkat çekilir.²³⁸ Kalbin de insanın iç dünyasıyla ilintili olduğu genel kabulünden hareketle imanın oluşum evresinin psikolojik bir süreç olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İmam Gazzâlî de imanın kalple olan ilişkisine

²³² el-Mâide 5/11; et-Tevbe 9/23; el-En’âm 6/82; er-Ra’d 13/28; et-Tegâbün 64/11-18.

²³³ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi’l-Kur’ân*, 90-92; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 13/21-24.

²³⁴ Mehmedoğlu vd., *Din Psikolojisi*, 148-151.

²³⁵ es-Saf 61/10-11.

²³⁶ Karaman, *Kur’an yolu*, 5/339-340.

²³⁷ Muslim, *Şahîhu Muslim*, 1/69 (No. 49).

²³⁸ el-Hucurât 49/14; el-Mücâdele 58/22.

değinererek, imanın bilgi ve duygudan oluşan bir bileşim olduğunu belirtir. Bilgi boyutunun diğer ilimlerde olduğu gibi konularının artmasıyla duygu boyutunun ise amel ve uygulamaların artmasıyla güçleneceğini ifade eder. Duyguların varlık sebebinin amel olduğunu söyledikten sonra, amelin yokluğunda duyguların zayıflayacağına; amelin varlığında ise duyguların kuvvet bulacağına dikkat çeker. Bu sebeple, ibadet ve amelden yoksun bir kimse; bilgi ve akıl vesilesiyle iman etmiş olsa da o kimsede Allah sevgisi ya da korkusu, iyiliğe meyletmek ya da kötülükten sakınmak gibi his ve duygular tam anlamıyla ortaya çıkmaz der. Ona göre bu durum iman ile amel, daha farklı bir ifadeyle kalp ile beden arasındaki güçlü ilişki ve etkileşimden kaynaklanır. Örneğin, bir kişi yetime yönelik kalbinde merhamet duygusu hisseder ve bu hissi onun başını okşayarak davranışa dönüştürürse, bu davranışı sebebiyle merhamet hissini kalbinde daha fazla kuvvet bulduğunu hisseder. Bu, iman ve amel arasındaki etkileşimin boyutunu da ortaya koyar. Amel, kalbin tasdikini güçlendirerek onu pekiştirir ve bu da imanın kuvvetini artırır.²³⁹ Netice olarak imanda yakînin ve itminanın artması ve imanın kemâle ermesi için bilgi boyutunun zihinsel süreçlerle, duygu boyutunun ise amellerle desteklenmesi gerekir.

İmanın zihinsel, iradî, duygusal ve davranışsal boyutlarda ortaya çıkması, placebo etkisinde²⁴⁰ (yalancı ilaç etkisi) olduğu gibi, kişinin psikolojik (bilişsel, duygusal ve iradî) hatta fizyolojik halinde dahi olumlu değişimlere sebep olabilir. Placebo etkisi, inanç duygusuyla fiziksel değişimlerin tetiklenebileceği gerçeğini ortaya koymaktadır. Yani hisler ve zihin, vücudu etkileyerek fiziksel değişimler meydana getirebilen psikolojik faktörlerdir.²⁴¹ Yaratıcı ile güçlü, mantığa uygun, sürekli ve dinamik bir ilişki içerisinde olan inananlarda da aynı şekilde iman duygusunun birtakım olumlu etkileri ortaya çıkmaktadır. Örneğin, iman edenler zorluklar ve hastalıklar karşısında Allah'ın kendilerini destekleyeceğine, dualarının kabul olacağına, ilâhî bir gücün gözetiminde olduklarına güçlü bir şekilde inanırlar. Bu

²³⁹ el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 1/120-121.

²⁴⁰ Placebo etkisi, kişinin belirli bir sonucun gerçekleşmesine inanması halinde, bu sonucun ortaya çıkma olasılığının artacağını gösteren biyolojik temelleri olan bir çalışmadır. Placebo uygulamasında hastaya ağrı kesici bir ilaç verilir ve hastanın durumu sorulur. Hasta kendisine verilen ilacın ağrılarını kestiğini söyler. Verilen ilaçtan her defasında aynı sonucu alan hasta, doğal olarak ilacın kendisine iyi geldiğine inanır. Bir sonraki aşamada hastaya bu kez placebo (yalancı ilaç) verilir ve hasta aynı şekilde ilacın kendisine iyi geldiğini söyler. Son aşamada ise gerçek ilaç ile placebo verildikten sonra elde edilecek beyin taramalarına ait veriler karşılaştırılır. Her iki sonuçta da harekete geçen beyin bölgelerinin aynı olduğu gözlemlenir. İnanç etkisi olarak da tanımlanan bu durumda, kişinin, beklenti ve inançlarına uygun fiziksel tepkiler ürettiği anlaşılır. Bu tepkiler her iki durumda da aynı olduğundan, her iki durumda da iyileşme gözlemlenir. Ayrıca, kişinin inancına mantıken de güvendiği zamanlarda, placebo etkisinin daha da artacağı tahmin edilmektedir. Bu konuda bk. Nevzat Tarhan, *İnanç Psikolojisi: Ruh, Beyin Ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu* (İstanbul: Timaş yayınları, 2011), 64; Plotnik vd., *Psikoloji'ye Giriş*, 21.

²⁴¹ İbn Sinâ, *el-Kaniin Fit-Tıbb* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2017), 1/168-169.

sayede birçok korkudan emin olurlar.²⁴² Geleceğe dair olumlu bir bakış açısı geliştirirler.²⁴³ Bu durum, inananlarda stres ve kaygıyı azaltarak hayattaki zorluklara karşı daha fazla direnç kazanmalarına, hem psikolojik hem de fizyolojik olarak güçlü olmalarına katkı sağlar. Stres ve kaygının birçok hastalığın altında yatan temel sebep olduğu²⁴⁴ genel kabulünden hareketle imanın hem bedensel hem de depresyon, anksiyete gibi ruhsal hastalıkları önleyici bir etkisinin olduğu da söylenebilir. Fakat burada, iman duygusu ve placebonun etkisinin kişinin inancı ve beklentilerinin gücünün bir yansıması kadar ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Diğer bir ifadeyle kişinin inanç ve beklentilerinin gücü arttıkça olumlu etkilerin ortaya çıkma olasılığı da artacaktır. Bu itibarla yalancı bir ilaca duyulan inanç ve beklentilerden çok daha güçlü bir motiv olan imanın kuvvet bulması durumunda ise ruhsal ve fiziksel anlamda daha fazla olumlu etkiler ortaya çıkacaktır denilebilir. Nitekim âyetin teşviki de yakın ve itminanın arttırılarak imanın güçlendirilmesi yönündedir. Böylelikle iman edenler hem psikolojik hem de fizyolojik olarak daha güçlü olacaklardır.

Güçlü bir iman, kişinin zihinsel ve fiziksel sağlığına katkı sunmakla beraber ahlâki ve ruhsal gelişimine de katkı sunar. Bu da hem kişilik gelişimine hem de toplum psikolojisine doğrudan etki eder. Zira iman, toplumsal ilişkilerin sağlıklı kurulmasını sağlayan ve sosyal uyumu arttıran güçlü bir motividir. Dolayısıyla inançlı bir toplumda sosyal düzenin sağlanması ve ideal toplumun oluşması hızlanır. Medine dönemindeki muhacir ve ensar arasındaki ilişki imanın sosyal hayata yansımasının en güzel örneğidir. İnananlar arasında iman duygusu etrafında kardeşlik bağı oluşturulmuş, akîdevî ve fikrî birliktelik temelinde yükselen dayanışma ruhu geliştirilmiştir. Farklı etnik gruplardan olan bu insanlar, iman duygusuyla bir ümmet toplumu meydana getirerek sosyal bütünleşmeyi sağlamışlardır.²⁴⁵ Bu yönüyle iman, placebo etkisindeki sade bir inançtan çok daha güçlü ve etkili bir motividir.

Ayrıca âyette temel inanç esaslarının önemine dikkat çekilmektedir. Esasen işaret edilen her bir inanç esasının da müminler üzerinde farklı psikolojik etkileri görülmektedir. Örneğin, Allah'a iman; kişide sevgi, saygı, korku, ümit gibi duyguları; namaz, oruç, hac, güzel ahlâk gibi dinî pratikleri ve davranışları; tefekkür, sorumluluk bilinci, tevekkül gibi zihinsel faaliyetleri ortaya çıkarır. Sonuç olarak tüm bunlar dikkate alındığında, imanın duygu ve düşüncelere, tutum ve davranışlara yön veren güçlü bir motivasyon olduğunu söylemek doğru olacaktır. Başlığa konu olan âyette de iman edenlere, tekrar bu esaslara iman edin

---

²⁴² el-En'âm 6/82.

²⁴³ en-Nahl 16/97.

²⁴⁴ Ebû Zeyd el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs, Beden ve Ruh Sağlığı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012), 416-500.

²⁴⁵ el-Enfâl 8/74;el-Haşr 59/9.

denilirken, aslında “Bu esasların her birinde duygu, düşünce, irade ve davranışlarınızı inancınıza uygun hâle getirin.” denilmiş olmaktadır. Bu bağlamda, aşağıda inanç esaslarının bireyin duygu, düşünce, irade ve davranışları üzerindeki bazı psikolojik yansımalarına yer verilecektir. Ayrıca kişilik ve toplum psikolojisi üzerindeki etkileri de konu edilecektir.

3.2.1.1.1. Allah’a İman

Kur’ân’ı Kerîm’de inancın, itaat ve teslimiyet sürecinde davranışa dönüşmesi gerektiğiyle ilgili birçok âyet bulunmaktadır. Bu âyetler, inancın zihinsel bir kabulüyle sınırlı olmadığını aynı zamanda bir itaat hâlini de kapsadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla inananlarda iman duygusunun tam anlamıyla oluşması için, itaat ve teslimiyet sürecinin özgür iradeyle davranışlarda görünür hâle gelerek tamamlanması gerekmektedir.²⁴⁶ Nitekim Allah Teâlâ, imanlarını içselleştirerek gerçekten iman edenleri ortaya çıkarmak için inananları zaman zaman imtihan etmektedir.²⁴⁷ Bu imtihanlar, imanı görünür kılmakta ve pekiştirmektedir. Ayrıca imanın davranışlar üzerindeki dönüştürücü etkisini ortaya çıkarmakta ve inananlarda Allah’a karşı sorumluluk duygularını geliştirmektedir. Örneğin:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيُتْلَوْنَ لَكُمْ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِّنَ الصَّيِّدِ تَتَّالَهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَن أَعْتَدَى بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Ey iman edenler! Allah,²⁴⁸ görmedikleri halde kendisinden korkanları ortaya çıkarmak için ellerinizin ve mızraklarınızın yetişebileceği bir miktar av ile muhakkak ki sizleri sınavacaktır. Bundan sonra kim sınırı aşarsa onun için elem verici bir azap vardır.”²⁴⁹ Bu âyette iman edenlerin, ihtiyaç duyuyorken ve ellerinde de fırsatlar varken, görmedikleri halde Allah’a olan bağlılıkları ve arzularını kontrol edebilme yetileri imtihan edilmektedir. Bu imtihan, iman edenlerin inançlarına bağlılık ile itaat ve teslimiyet düzeylerini ortaya koyar niteliktedir. İmtihan edilenlerin sorumluluk duygularını geliştirerek hem imanlarını pekiştirmekte hem de imanlarını görünür kılmaktadır. İmanın davranışa dönüşüp dönüşmediğini de ortaya koymaktadır.

Hiz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbı umre yolculuğuna çıktıklarında av hayvanları onlara, ellerini dahi uzatsalar yakalayabilecekleri mesafeye kadar alışılmışın dışında yaklaşmıştı. İhramlı oldukları için bu hayvanları yakalamaları yasaktı. Bazıları bu yasağı çiğneyerek av

²⁴⁶ el-Bakara 2/278; Âl-i İmrân 2/102; en-Nisâ 4/59, 144; el-Mâide 5/11, 57; el-Enfâl 8/24; Muhammed 47/33.

²⁴⁷ el-Ankebût 29/2-3.

²⁴⁸ Burada da tecrid sanatı vardır.

²⁴⁹ el-Mâide 5/94.

hayvanlarını tam da yakalamak üzereyken bu âyet-i kerîme indirildi.²⁵⁰ Allah Teâlâ böyle bir atmosferde “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla inananlara iman ismiyle bir çağrı yapmış ve onlara imanlarını, kim olduklarını hatırlatmıştır. İnananlarda iman hissi uyandırarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmuştur. Böylelikle mümin kimliklerini pekiştirmiş ve sorumluluk bilinci geliştirmiştir. Ardından bu durumun bir imtihan olduğunu hatırlatmış ve sınırlarını aşanların elem verici bir azap ile cezalandırılacağını ifade ederek uyarmıştır. Bir uyarı niteliğinde olan bu nida üslûbu, iman edenlere ihramlıyken avlanmamaları gerektiğini mümin kimliği çerçevesinde hatırlatmıştır.

İmanın asıl konusu Allah’a inanmaktır. Mümin kişiliğinin oluşmasının temelinde de Allah’a iman duygusu yatmaktadır. Çünkü Allaha iman, inananların duygu, düşünce, irade ve davranışlarının yönünü belirleyen güçlü bir motividir. İnanan insan, Allah ile sürekli ve dinamik bir ilişki içerisindedir.²⁵¹ Allah’ı kabul ve tasdik eden müminler iç huzura erişerek, güven ve teslimiyet duygularını geliştirirler. Her ne kadar Allah’ı görmeseler de O’nun her an kendilerini gördüğünü, bütün yaptıklarından haberdar²⁵² olduğunu hatırlarında tutarak kendilerini Allah’ın iradesine teslim ederler. Zorluk ve sıkıntılara karşı sabrederek O’nun rızasına erişmeyi temenni ederler. O’na karşı güçlü bir sorumluluk bilinci geliştirirler. Geliştirdikleri sorumluluk bilinci de müminleri, O’nun emir ve yasaklarına dikkat etmeye, duygu düşünce ve davranışlarını O’nun rızası doğrultusunda düzenlemeye ve takvalı bir yaşam sürdürmeye yönlendirir.

İnananlar her ne kadar Allah Teâlâ’ya karşı sorumluluk bilinci geliştirmiş olsalar da insan, nefesine hoş gelen şeyleri elde etmeye motive olur. Bazen nefesine hoş gelen şeyler inancın yasak kıldığı şeyler de olabilir. İman psikolojisi de yasak olan şeylere yönelmemeyi bu motivi gözetim altında tutarak kontrol etmeyi ve Allah’ın sınırlarını korumayı telkin eder. Aslında insanı harekete geçiren bu motivleri, insan fitratına bir imtihan gereği yerleştiren de Allah Teâlâ’dır. İnsandan beklenen ise kendisini harekete geçiren arzularını gözetim ve kontrol altında tutarak sadece meşru dairede tatmin etmektir. Böylelikle kişi, kendisini harekete geçiren istek ve arzularının esiri olarak bir hayat sürdürmek yerine kendisinin hâkim olduğu bir hayat sürdürebilir. İşte bu âyet-i kerîmede de müminlerin yolculuk esnasında nefislerine hoş gelen, fakat ihramlı oldukları için kendilerine yasaklanan av hayvanlarına karşı iradelerini kontrol etmeleri için imtihana tabi tutulduklarına değinilir. İnananların görmedikleri halde Allah’tan korkmaları ve onun emir ve yasaklarına içten teslim olmaları

²⁵⁰ er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 12/428; Bursevî, *Rûhu’l-Beyân - Kur’ân Meâli ve Tefsiri* -, 5/82-83.

²⁵¹ Mehmedoğlu vd., *Din Psikolojisi*, 148-149.

²⁵² en-Nisâ 4/94, 135;el-Haşr 59/18-19;el-Mücâdele 58/11;el-Hucurât 49/1.

gerektiğine vurgu yapılır. Zira Allah’a iman da bunu gerektirir. Çünkü Allah’a inanmanın özü gayba dayalı bir teslimiyettir. İnananlar Allah’ı görmeseler de O’nun kendilerini gördüğünün bilincinde olmalıdırlar. Yani inananlar her ne kadar Allah’ı göremeseler de zihinsel faaliyetlerle onun varlığının bilgisini hatırlarında tutmalıdırlar. O’nun emir ve yasaklarını dikkate almalı ve sınırlarını aşmaktan endişe duymalıdırlar. İradelerini O’nun sınırlarını koruma emirlerini yerine getirme yönünde kullanarak istenen davranışları sergilemelidirler. Özetle inananlar, açlık gibi fizyolojik motivlerini harekete geçiren böyle bir imtihanla sabrederek ihtiyaçlarını helal yollardan tatmin etmelidirler.²⁵³ Çünkü iman edenlerin imtihan esnasında verdiği tepkiler, inançlarına bağlılıklarını, itaat ve teslimiyet düzeylerini ve inançlarının davranışa dönüşüp dönüşmediğini ortaya koymaktadır.

Her ne kadar bu âyette nüzûl dönemi muhataplarının av hayvanlarıyla imtihan edildiği hatırlatılıyor olsa da aslında Kur’ân, bu anekdotla kıyamete dek gelecek tüm inananları dünyevî menfaatler karşısında iradelerini kontrol etmeleri ve Allah’ın sınırlarını korumaları hususunda eğitmektedir. İmanın sadece bir inanç ya da söylem değil, aynı zamanda düşünce, fikir ve eylem birliği olduğunu hatırlatmaktadır. İnananları, imanlarının gereklerini tam bir bilinçle nefislerinin etkisine kapılmadan, gaflete de düşmeden duygu, düşünce, davranış ve irade boyutlarıyla tam bir uyum içinde yerine getirmeye teşvik etmektedir.

Bunun için de inananların özdisiplinlerini²⁵⁴ sağlamaları gerekmektedir. İstek ve dürtülerini denetleyerek, uzun vadeli hedefler için kısa vadeli doyumlardan vazgeçmelidirler. Çünkü Allah’a iman edenlerin nihai hedefi, O’nun rızasına erişmektir. Bu sebeple imtihan anında sabrederek uzun vadeli bir kazanç (rıza-i ilahî) için kısa vadeli olan (av hayvanları) dünya nimetlerinden fedakârlık etmelidirler.

Âyetin sonunda “عَذَابُ الْيَمِّ”²⁵⁵ ifadesiyle Allah’ın sınırlarını aşanlar için elem verici bir azabın olduğu mübalağa üslûbuyla²⁵⁶ hatırlatılarak müminler uyarılmıştır. Bu ifade iman

²⁵³ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, 43-46.

²⁵⁴ “Kişinin istek ve dürtülerini denetleyebilmesi, uzun vadeli hedefler için anlık doyumlardan vazgeçebilmesi” Bu konuda bk. Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 948.

²⁵⁵ Bu lafızlar arasında mürâât-ı nazîr sanatı vardır. Mürâât-ı nazîr, mana yönünden aralarında münasebet bulunan kelimelerin bir arada toplanmasına denir. Kelimeler arasındaki uyum, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatapın mesajı daha kolay ve kalıcı olarak kavramasına yardımcı olur. Bu konuda bk. Hikmet Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir: Nil Yayınları, 1999), 256.

²⁵⁶ Mübalağa bir anlamın hakkını tam olarak vermek veya anlamı en uç noktaya taşımak için kullanılan bir belâgat yöntemidir. Bu, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttıran muhataplarda derin bir etki oluşturan güçlü bir ifade yöntemidir. Kur’ân’da bu sanatın terğîb ve terhîb vasıtasıyla istenen etkiyi oluşturmaya yönelik kullanımları mevcuttur. Terğîb teşvik etme, terhîb ise sakındırma anlamındadır. Buradaki kullanımı Allah’ın sınırlarını aşmayı sakındırmaya yönelik olduğundan terhîb söz konusudur. Bu konuda bk. Lahzar Ğazâl, “‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne Delâleti’l-Mebnâ ve’l-Ma’nâ””, *Mecelletü’l-Hakîka* 38 (2016), 265-285; Abbâs Alî el-Evsî, “‘Esâlibü’l-Mubâlağa fi’l-Kur’âni’l-Kerîm””, *Mecelletü’l-Lügati’l-Arabiyye ve*

psikolojisi bağlamında ele alındığında denilebilir ki: Allah'ın sınırlarını aşan müminler bu azabı yalnızca ahirette değil, aynı zamanda dünya hayatında vicdan azabı, huzursuzluk ve ruhsal dengesizlik şeklinde yaşayabilirler. Zira imanın psikolojik boyutu çerçevesinde, emir ve yasakların farkında olan bir mümin, bildiği halde ihlal ettiği dinî değerlerin ardından büyük bir çelişki ve içsel çatışma yaşar. Bu da psikolojik gerilim yaşayarak önce suçluluk sonra da pişmanlık duyguları hissetmesine sebep olur. Böyle bir durumda inananlar, genel olarak tövbe ederek iç huzurlarını tekrar sağlamaya çalışsalar da bazen bu durumla baş edemeyerek dinden daha fazla uzaklaşabilmekte, isyana hatta din değiştirmeye kadar sürüklenebilmektedirler. Bu ise davranış bozukluklarına yol açarak toplumsal ilişkilere zarar verebilmektedir.²⁵⁷

Sonuç olarak bu âyette iman edenler, muhatapların hayal gücünü harekete geçiren ve zihinsel dikkatlerini canlı tutan tecrid, mübalağa ve nidâ üslûbu gibi son derece güçlü ifade yöntemleriyle Allah'a iman etmenin gereklerini yerine getirmeye ve sorumluluk duygularıyla hareket etmeye etkili bir şekilde davet edilmişlerdir.

3.2.1.1.2. Meleklerle İman

Âyet ve hadislerde melekler, müminlere yardım eden,²⁵⁸ onlar için dua ve istiğfarda bulunan,²⁵⁹ onlara iyiliği ilham eden,²⁶⁰ dünya ve âhirette onlarla dostluk eden, Allah'ın rahmetini müjdeleyerek mânevî anlamda destek sağlayan,²⁶¹ müminleri koruyan ve amellerini kayıt altına alan²⁶² varlıklar olarak tanıtılmaktadır. Bunların yanı sıra inananların iç dünyalarında meleklerin önemini arttıran ve meleklerle imanı teşvik eden en önemli sebep, kendilerini ilâhî kelamla tanıştırmış olmalarıdır.²⁶³ Bu itibarla gayba imanının da konusu olan melekler, iman esaslarından da biri olarak kabul edilmiştir.²⁶⁴

Melek düşüncesinin iman edenlerin davranışları üzerinde oldukça önemli etkileri görülür. İman edenler, bütün söz ve davranışlarını meleklerin kayıt altına aldığı düşüncesinden hareketle hem yaratıcısına hem de topluma karşı dinî, ahlâkî ve vicdanî olarak sorumluluk bilinci geliştirirler. Bu sayede iç denetim mekanizmalarını güçlendirirler. Bu

---

Adâbihâ 1/19 (2014), 213-214; Mehmet Görmez, "Tergîb ve Terhîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

²⁵⁷ Peker, *Din Psikolojisi*, 237-238; Mehmedoğlu vd., *Din Psikolojisi*, 221.

²⁵⁸ Âl-i İmrân 3/124, 125; el-Ahzâb 33/9; el-Enfâl 8/12.

²⁵⁹ el-Mü'min 40/7-9; eş-Şûrâ 42/5; İbn Mâce, *Sunenu İbn Mâce*, 1/463 (No. 1442).

²⁶⁰ Muslim, *Şahîhu Muslim*, 4/2168 (No. 7109).

²⁶¹ Fussilet 41/30-32.

²⁶² ez-Zuhruf 43/80; el-İnfîtâr 82/10-12; er-Ra'd 13/11; Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ et-Tirmizî, *Sunenu 't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdulbâkî (Mısır: Şirketu Muşafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975), 5/579 (No. 360).

²⁶³ el-Bakara 2/97.

²⁶⁴ en-Nisâ 4/136.

yönüyle ilgi uyandıran bir âyet-i kerîmede şudur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ

“Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah’ın²⁶⁵ kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır.”²⁶⁶

Âyette, yakıtı insanlar ve taşlar olancehennemde acımasız, güçlü, emredilenleri yerine getiren, itaatkâr meleklerin olduğu ifade edilmektedir. Bu tasvir, cehennemin ve oradakilere yapılacak olan muamelelerin, zihinlerdeki etkisini arttırarak muhatapları sorumluluk bilinciyle hareket etmeye ve cehennemden sakınmaya teşvik etmektedir.²⁶⁷

“عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ / Onun başında, acımasız, güçlü, Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredileni yerine getiren melekler vardır.” Meleklerin itaatkâr ve sorumluluk bilincine sahip olduklarına da işaret eden bu tasvir, sözlükte haberci, elçi, güç, kuvvet gibi anlamlara gelen melek kavramının aynı zamanda ıstılahî anlamıdır. Melekler, “Allah’ın emirlerine tam itaat eden iyi nitelikteki ruhanî varlıklardır”. Her ne kadar bu âyette üslûp ve bağlamın etkisiyle melekler zihinlerde kötü bir karakter olarak algılsa da aslında melekler birçok iyi özelliğe sahip nuranî ve ruhani varlıklardır.²⁶⁸ Bu durum, onların emredilenleri yerine getiren görevli memurlar olmalarından kaynaklanmaktadır.

Âyetteki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla yapılmış olan bu çağrı, “Ey Allah’a, meleklerine ve ahiret gününe iman edenler!” şeklinde anlaşılabilir. Allah Teâlâ bu hitap ile iman edenlerin inançlarını pekiştirerek ahiret gününe yönelik sorumluluk bilinci oluşturmaktadır. İman edenleri, inandıkları ahiret gününde karşılaşabilecekleri cehennem ateşinden ve o ateşin başında görevli olan meleklerden sakınmaya davet etmektedir.

Hitaptan sonra gelen “قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا” ifadesi, müminlerin kendilerini ve ailelerini cehennem ateşinden korumalarına yönelik bir uyarıdır. Bu uyarı sebebiyle inananlar, korunma güdüsüyle hareket ederek hem kendileri hem de aileleri için muhtemel kötü sona maruz kalmamak adına istenen davranışlara yönelebilir. Çünkü fitratı bozulmamış her insan hem

²⁶⁵ Burada da tecrid sanatı vardır.

²⁶⁶ et-Tahrîm 66/6.

²⁶⁷ Burada terhib üslûbu vardır. Bu üslûpla muhatabın kalbine tesir etmek, iletilmek istenen mesajı zihnine nakşetmek ve mesajı davranışa dönüştürmeye yönlendirmek hedeflenmektedir. Bu konuda bk. Görmez, “Tergîb ve Terhib”, 40/508-509.

²⁶⁸ M. Sait Özervarlı, “Melek (İslâm İncancında Melek)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/40-42.

kendisi hem de ailesi için güven ve emniyet arayışı içerisindedir. Özellikle ailede ebeveynler çocuklarını psikolojik, fiziksel ve sosyal anlamda koruma eğilimindedirler.

“وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْجَارَةُ” ifadesi, tahayyül edilen azabın korkusunu ve dehşetini zihinlerde arttırarak muhatapta psikolojik etki bırakmaktadır. “قُوا/koruyun” lafzı ise “yakınlarınızı uyararak cehennem ateşinden sakındırın” anlamında olduğu için, mecâzî²⁶⁹ bir ifadedir. Bu ifade, uyarının etkisini ortaya koyduğundan aynı zamanda teşbih mahiyetindedir.²⁷⁰

Âyetteki tüm bu sanatsal ifadelerin ve hitap üslûbunun, anlamı etkili ve canlı bir şekilde muhatapların kavrayışına sunma, dikkatlerini çekerek ilgilerini amaca yöneltme ve sözün çekiciliğini artırma gibi hedefleri gerçekleştirilmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Özetle bu âyet, inananlara, Allah’a itaat etmenin ve aileye karşı yüklenen sorumlulukların yerine getirilmesinin önemini duyu, duygu, düşünce ve akla hitap ederek etkileyici bir anlatım üslûbuyla hatırlatmaktadır. Dolayısıyla müminler, duygu, düşünce ve iradelerini akılla kontrol altına alarak öz denetimlerini²⁷¹ sağlamalı, kendilerini başında acımasız meleklerin bulunduğu cehennem ateşine götürecek davranışlardan sakınmalıdırlar. Ayrıca ailelerine karşı iyiliği emretme, kötülükten nehyetme sorumluluklarını da yerine getirerek onları da bu kötü sona uğramaktan korumalıdırlar. Kısacası hem kendi nefislerine hem de ailelerine hayrı öğretmeli ve onları hayra teşvik ederek terbiye etmelidirler.²⁷²

İnsan için gayb alanına giren melekler hakkında birçok konuya açıklık getiren Kur’ân ve hadisler, aynı zamanda Câhiliye döneminin “Melekler Allah’ın kızlarıdır.”²⁷³ “Biz onlara sadece, bizi Allah’a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz.”²⁷⁴ şeklindeki tutarsız melek tasavvurunu da ortadan kaldırmıştır.

Meleklerle iman edenler, psikolojik ve davranışsal boyutlarıyla onların varlığına karşı bazı tutumlar geliştirirler. Fiziksel dünyanın yanı sıra mânevî bir dünya ile de bağlantıda olduklarını hissederek psikolojik olarak yalnızlık çekmezler. Allah’ın koruma ve gözetiminin

²⁶⁹ Mecaz, bir alakadan dolayı lafzın asil mânasından alınarak başka bir mânâyâ nakledilmesidir. Bu konuda bk. Ali Bulut, *Belâgat-i Müyessera Meânî-Beyân-Bedî* (İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 150.

²⁷⁰ Teşbih, aralarında bir veya birden fazla özellikte benzerlik olan iki şeyin birini diğerine benzetmektir. Teşbih üslûbu ise gizli mânaları açığa çıkararak aklın anlayışına yaklaştırır. Cümleye güzellik katar ve iletilmek istenen mesajın muhatap üzerindeki tesirini arttırır. Muhatap üzerinde bilişsel ve duygusal etkiler oluşturur. Muhatap, bu durumda estetik bir haz yaşayarak tutum ve davranış değişikliğine yönelebilir. Bu konuda bk. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Tunis: ed-Darü't-Tunisiyye, 1404), 28/365; Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, 340-341; Kasapoğlu, *Kur’an’ın Üslup Psikolojisi*, 69-70; Bulut, *Belâgat-i Müyessera Meânî-Beyân-Bedî*, 132.

²⁷¹ “Kişinin kendi davranışlarına söz geçirebilme, kendi dürtülerini dizginleyebilme yetisi; kendini kontrol etme.” Bu konuda bk. Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 945.

²⁷² es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr*, 8/225.

²⁷³ ez-Zuhurf 43/16-17.

²⁷⁴ ez-Zümer 39/3.

yanı sıra sürekli olarak meleklerin de koruma ve gözetiminde olduğundan hareketle emniyet ve güven duygusu geliştirirler. Meleklerin, bütün söz ve davranışlarını kaydettikleri gerçeğinden hareketle hem yaratıcıya hem de topluma karşı sorumluluk bilinci geliştirirler. Âyette tasvir edilen meleklerin uygulayacağı dehşetli azaba uğramamak için öz denetimlerini ve iç disiplinlerini²⁷⁵ sağlayarak daha dikkatli davranışlar sergilemeye çalışırlar. Bu durum, inananlarda ahlâki sorumluluk bilinci de oluşturabilir. Zira insan, izlenildiğini hissettiği anlarda daha ahlâki davranışlar sergileme eğilimindedir. Kamera etkisi olarak da bilinen bu durumda insanlar, genellikle daha dikkatli, disiplinli ve toplumsal normlara uygun davranışlar sergilerler.²⁷⁶

İman edenler, kendileriyle birlikte meleklerin de Allah'a itaat ettiğini hatırlayarak motive olurlar. Böylelikle Allah'a olan inançlarını pekiştirir ve kulluk hususunda güç kazanırlar. Ayrıca meleklerin iyiye ve güzele davet eden telkin ve teşvikleri, ruhlarına etki ederek, kendilerini tutum ve davranış değişikliğine yönlendirebilir. Meleklerin, ölüm anında ve ölümden sonra inananlara iyi muamelelerde bulunacağı Kur'ân bilgisinden²⁷⁷ hareketle ölüm dahi kendilerini ürkütmeyebilir. Zor zamanlarda meleklerden yardım göreceklere hissiyle ümitsizliğe kapılmazlar. İnananların duygu, düşünce ve davranışlarına yansıyan tüm bu tepkiler dikkate alındığında meleklerin, aynı zamanda mümin kişiliğini oluşturmaya da katkı sunan harici muharriklerden yani çevresel etkenlerden olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁸

3.2.1.1.3. Kitaplara İman

Kitaplara iman eden bireylerin iç dünyalarında bu inancın etkileri oldukça güçlü bir şekilde görülür. Çünkü kitaplara iman etmek, inananlara, en güçlü ve en yüce kabul edilen yaratıcıyla muhatap olma hissini yaşatır. Bu da inançlarını pekiştirir ve değerlerini daha güçlü yaşayabilmelerini destekler. Ayrıca kitabî bilgiler, insana yaşamında doğru ve yanlış ayırt edebilme imkânını tanır. Bu sayede inananlar, hayatta karşılaştığı problemleri Kur'ân perspektifinden çözüme kavuşturabilmenin iç huzuruna erişebilirler. Duygu, düşünce, tutum, davranış ve sosyal ilişkilerini vahye dayalı esasları dikkate alarak düzenleyebilirler.²⁷⁹ Aslında Kur'ân'ın bu konudaki yönlendirmesi de bu doğrultudadır. Örneğin şu âyet-i kerîmede Kur'ân'ın bu konudaki yönlendirmesi net bir şekilde görülmektedir:

²⁷⁵ “Vicdanı izin vermediği için kişinin kendi davranışlarına koyduğu kısıtlama ya da yaptığı baskı.” Bu konuda bk. Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 638.

²⁷⁶ Buket Abanoz, *Kamusal Alanda Kameralı Gözetlemenin Suçun Önlenmesindeki Etkisi...* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015), 38-64.

²⁷⁷ en-Nahl 16/30, 32; el-Enbiyâ 21/101-103; Fussilet 41/30.

²⁷⁸ Polat, *Kur'ân'a Göre Ruhî Hastalıklar*, 155-168.

²⁷⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 144-146.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ
إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا

“Ey iman edenler! Allah’a²⁸⁰ itaat edin, Peygambere itaat edin, sizden olan ülü’l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah’a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzelidir.”²⁸¹

Bu âyette Kur’ân, kitaplara iman eden müminleri, kitapta sunulan rehberliğe uygun bir şekilde yaşam inşa etmeye, hayatta karşılaştıkları problemlerin çözümü için öncelikle Allah’a yani kitabına başvurmaya teşvik etmektedir. Âyette bu teşvikin “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla yapılmış olması, psiko-eğitsel yönü bulunan anlamlı mesajlar içermektedir. Bu hitap “Ey Allah’a, Resûlüne ve âhiret gününe iman edenler!” şeklinde inananlardır. İnananlarda iman hislerini pekiştiren bu hitap, iman etmiş oldukları Allah’a ve Peygamber’e itaat etmenin gerekliliğini iman olgusu üzerinden hatırlatmaktadır. Böylelikle itaat ile iman ilişkisinin zihinlerdeki önemini arttırmakta ve iman edenleri iman kimliği üzerinden harekete geçmeye yönlendirmektedir.

Hitaptan sonraki “وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ” ifadesinde fiilin tekrar edilmesi,²⁸² Hz. Peygamber’e (s.a.v.) itaatın zihinlerde iyice yerleşmesine vurgu için konunun önemine binaendir. “إِلَى اللَّهِ” ifadesinde ise isimlerin tekrar edilmesi, Allah ve Peygamber’inin dinde esas otorite olduğunu vurgulamak ve zihinlere iyice yerleştirmek içindir.

Bu tekrarlar anlamı pekiştirerek lafza güzellik katmaktadır. Lafızlardaki güzelliğin ise insan ruhuna hoş bir etki bıraktığı genelin kabulüdür. Bu itibarla manayı zihne iyice yerleştirmek için yapılan tekrarın bilişsel ve duygusal etkisi olduğu söylenebilir.²⁸³ Nitekim “وَأُولِي الْأَمْرِ” ifadesinde bu fiil tekrar gelmemiştir. Bu, hem dil fonetiği açısından hem de duygu ve düşünceye etkisi bakımından tekrar üslûbuna nazaran sönük bırakılmıştır. Fiilin tekrar etmemesi ve söz dizimi, ülü’l-emre itaatın Allah’a ve Resûlü’ne itaatten daha aşağı derecede bir itaate işaret etmek için olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁴ Bu üslûp, muhatabın bilinçaltında Allah’a ve Resûlü’ne itaat ile ülü’l-emre itaatarasında hem bilişsel hem de

²⁸⁰ Burada da tecrid sanatı vardır.

²⁸¹ en-Nisâ 4/59.

²⁸² Bu itnâb üslûbudur. Itnâb üslûbu, bir anlamın normalden daha fazla kelime ile ifade edilmesidir. Manayı zihne iyice yerleştirmek için yapılan bu sanatın bilişsel etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda bk. el-Kazvîni, *el-Îdâh fi ‘Ulûmi’l-Belâğa*, 3/181; Kasapoğlu, *Kur’an’ın Üslup Psikolojisi*, 85-86.

²⁸³ Kasapoğlu, *Kur’an’ın Üslup Psikolojisi*, 10-13, 89.

²⁸⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 5/98.

duygusal olarak belirgin bir fark oluşturmaktadır. Bu bağlamda âyet, Allah ve Resûlü'nün dinde nihai ve tek otorite olduğuna yönelik etkili mesajlar içermektedir.

Âyette, “فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ”²⁸⁵ ifadesiyle iman edenler arasında bir anlaşmazlık²⁸⁶ ortaya çıkması durumunda problemin çözümü için öncelikle kitaba ve sünnete başvurulması gerektiği ifade edilmektedir. Zira iman sahiplerinden beklenen de hayırlı, güzel sonuçlar elde edebilmek için kendi düşünce ve arzularına göre değil iman ettikleri kitaptaki ilâhî rehberliğe göre çözüm arayışında olmalarıdır.²⁸⁷ Aslında bu yöntem kitaplara iman edenlerde, çözümlerin ilâhî bir plana dayandığı düşüncesinden hareketle psikolojik bir rahatlama ve güven duygusu oluşturur.²⁸⁸ Yaratıcının kelamıyla muhatap olmanın hazzını yaşatır, iman duygularını perçinler ve hayatlarını ilâhî iradeye göre düzenleme imkânını tanır. Böylelikle iman edenler, hayatta karşılaştıkları zorluklara karşı Kur'ân'dan çözümler arayarak sabır ve teslimiyet duygularını da pekiştirirler.

Kur'ân, inananların kişiliklerini etkilemede ve düzenlemede büyük oranda başarı sağlamıştır. Kur'ân'ın psikoterapik etkisi göz önünde bulundurulduğunda Kur'ân'ın hem tilavetiyle hem de muhtevasıyla maddî ve mânevî hastalıklara şifa olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁹ Bu bağlamda inananların Kur'ân'a başvurmaları, sadece uhrevî değil aynı zamanda dünyevî tatmin arayışlarına da cevap vermektedir.

Kitaplara imanın birey üzerinde etkileri olduğu gibi toplum üzerinde de birçok etkisi görülür. Nitekim nüzûl dönemi ilk muhataplarının, Kur'ân öğretilerine dayalı inşa ettikleri toplumda bu etkiler açık bir şekilde görülmektedir. Kur'ân, câhiliye devrini saadet devrine dönüştüren, toplumsal birçok ilkenin belirleyicisi olmuştur. İnananları yardımlaşmaya teşvik ederek²⁹⁰ birbirlerine kardeş kılmış,²⁹¹ böylelikle aralarında sevgi bağı oluşturmuş ve

²⁸⁵ Bu ifade “Kur'ân'a ve sünnete götürün” anlamında olduğundan mecazdır. Bu mecaz, anlamı etkili ve canlı bir şekilde zihnin kavrayışına sunma, muhatabın dikkatini çekerek ilgisini amaca yöneltme ve sözün çekiciliğini artırma gibi hedefleri gerçekleştirmeye yönelik bir uyarıdır. Bu konuda bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/100; Bolelli, *Belâgat*, 151.

²⁸⁶ Anlaşmazlığa düşmek şeklinde tercüme edilen ‘تَنَازَعْتُمْ’ ifadesi, aslında iki kişi arasında fiziksel olarak yapılan yoğun bir çekişme manasındadır. Burada iman edenler arasında ortaya çıkabilecek ihtilafların sonuçları somutlaştırılarak zihnin tahayyülüne, istiare yoluyla sunulmuştur. İstiâre, alâkası teşbih olan mecazdır. Teşbihe dayanmaktadır. İstiâre, duygusal his uyandıran, soyut kavramları somutlaştırarak gözler önüne seren estetik bir formdur. Bu konuda bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/99; Hatice Muhammed Ahmed Bennânî, *Nisa Suresi'nin Belâgî ve Analitik Tahlili* (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001), 2/432; Seydî Muhammed Tıraşî, *es-Sûretü'l-İsti'ariyye ve Cemâliyyâtihâ fi'l-Kur'âni'l Kerim* (Tilmisan: Câmîatü Ebî Keker Belkâyid, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 129; Bulut, *Belâgat-i Müyessera Meânî-Beyân-Bedî'*, 162; Muhammed Safî el-Mustaganemi, *Mevsuatü't Tefsiri'l Belâgî* (Şarika, BAE: El-Kasimi Yayınları, 2023), 7/317.

²⁸⁷ el-Hucurât 49/1;el-Mâide 5/101.

²⁸⁸ el-Bakara 2/112;el-En'âm 6/82;el-Ahkâf 46/13;er-Ra'd 13/28.

²⁸⁹ Yûnus 10/57; Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 251-253.

²⁹⁰ el-Mâide 5/2.

²⁹¹ el-Hucurât 49/10.

toplumsal birlikteliği güçlendirmiştir. Öte yandan Cuma günü namaz çağrısı yaparak, hac ibadetini emrederek, akraba ilişkilerinin sürdürülmesine vurgu yaparak da sosyalleşmeyi teşvik etmiştir.²⁹²

Ruh hastalıklarının ortaya çıkmasında yalnızlığın da etkili olduğu düşüncesinden hareketle; Kur'ân'ın sosyalleşmeyi teşvik etmesi, ruhsal sıhhat için büyük önem arz etmektedir. Bireyi sosyo-psikolojik açıdan ele alan Adler'e göre de insanın stres duygularından kurtulabilmesi için çevresindeki kimseleri sevmesi, onlara samimi davranması, onlarla ilişkilerini kuvvetlendirmesi ve faydalı sosyal aktivitelere katılması gerekir. Kısacası Adler, "kişi, toplumun bir üyesi olmalıdır" der.²⁹³ Nitekim Kur'ân'ın teşvikleri de bu yöndedir. Bu açıdan bakıldığında Kur'ân'ın inananlara rehberliği, ruhsal hastalıkların önüne geçerek hem bireyi hem de toplum sağlığına katkı sunar niteliktedir.

Sonuç olarak âyette yer alan sanatsal ifadelerin ve hitap üslûbunun, muhatapların duyu, duygu, zihin ve akıl dünyasına nüfuz etmenin bir aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bunlar muhataplar üzerinde güçlü psikolojik etkiler bırakarak onları istenen davranışlara yönlendirmektedir

3.2.1.1.4. Peygamberlere İman

Önceki peygamberlerin getirmiş olduğu hükümler son Peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v.) risâletiyle birlikte ortadan tamamen kaldırılmıştır. Bu nedenle önceki peygamberlere iman eden Ehl-i kitabın, son Peygamber'in rehberliğini de kabul etmesi gerekir. Onun getirmiş olduğu hükümlerin etrafında ona saygısızlık ve ihanet etmeden, tam bir teslimiyet ve itaatle hayatlarını düzenlemeleri gerekir.²⁹⁴ Çünkü sahih bir iman, peygamberleri ve onların getirmiş oldukları hükümleri kabul etmeyi gerektirir. Bu bağlamda Ehl-i kitap, şu âyet-i kerîme ile son Peygamber'in rehberliğini kabul etmeye davet edilmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَعْفُورْ لَكُمْ وَاللَّهُ
عَفُورٌ رَحِيمٌ

“Ey iman edenler! Allah'a²⁹⁵ saygısızlıktan sakının ve Resûlü'ne iman edin ki size rahmetinden iki kat versin, aydınlığında yürüyeceğiniz bir nur lûtfetsin ve sizi bağışlasın.

²⁹² el-Cuma 62/9;Âl-i İmrân 3/97;en-Nisâ 4/1.

²⁹³ el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfus, Beden ve Ruh Sağlığı*, 522-530; Alfred Adler, *Understanding Human Nature* (New York: Greenberg Publishers, Inc., 1927), 239 akt. Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 251.

²⁹⁴ en-Nisâ 4/59-136;Muhammed 47/33;el-Hucurât 49/1, 2;el-Mücâdele 58/9;el-Enfâl 8/20, 24;el-Ahzâb 33/53, 70.

²⁹⁵ Burada da tecrid sanatı vardır.

Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.”²⁹⁶

Müfessirlerin ekseriyetine göre âyetteki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabı, Ehl-i kitaba yöneliktir.²⁹⁷ Bu hitapla Ehl-i kitabın gafletine ve içinde buldukları sapıklığa işaret edilmektedir. Diğer bir ifadeyle bu hitap “Ey Allah’a iman edip de Peygamber’e iman etmeyen ve iman hususunda sapıklığa düşen Ehl-i kitap!” anlamındadır. Bu mânaya göre hitapta, hitaptan sonrası için bir uyarı ve iletilmek istenen mesajın gereğini yapmaya teşvik vardır. Nitekim hitaptan sonra Ehl-i kitap, “اتَّقُوا اللَّهَ وَأَمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا”²⁹⁸ ifadesiyle Allah’a karşı saygılı olmaya ve Hz. Peygamber’e (s.a.v.) iman etmeye davet edilmektedir.

Modern Psikoloji kişilerin, tutum ve davranışlarını güçlü rol modeller vasıtasıyla içselleştirdiğine dikkat çekmektedir. Sosyal bilişsel öğrenme kuramına göre kişiler, başkalarının tutum ve davranışlarını ve bunların sonuçlarını gözlemleyerek yeni tutum ve davranışlar geliştirir. Bu süreç, modelden öğrenme olarak da isimlendirilir.²⁹⁹ Bu bağlamda, peygamberlerin inananlara rol model olmaları, hayat yolculuğunda yönlerini doğru tayin edebilmeleri için rehberlik etmeleri oldukça önemlidir. Çünkü insan kolay olanı, nefsinin hoşuna gideni tercih etmeye meyillidir. Bu da çokça hata yapmasına neden olur. Dolayısıyla insan, tutum ve davranışlarına yön verecek, doğruyu yanlıştan ayırt edebilmesine yardımcı olacak peygamberlere ihtiyaç duyar.

“وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ”³⁰⁰ cümlesinde “نُورًا” ile kastedilenin Kur’ân, ışık, hidâyet ve iman olduğuyla ilgili birtakım rivâyetler bulunmaktadır.³⁰¹ Aslında bu rivâyetlerin hepsini “peygamberlerin rehberliği” şeklinde bir anlam vererek birleştirebiliriz. O hâlde âyet, “Allah’a ve Resûlü’ne iman edin ki size dünya ve âhirette yönünüzü bulmanıza vesile olacak ‘Peygamber’in rehberliğini’ bu sayede de hem rahmetinden iki kat pay hem de bağışlanma

²⁹⁶ el-Hadîd 57/28.

²⁹⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Ṭaberî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli ’Âyi’l-Kur’ân*, thk. ’Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Mu’essesetu’r-Risâle, 1420/2000), 23/207-208; Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn ’Abdurrahmân b. ’Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ’İlmi’t-Tefsîr*, thk. ’Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422/2001), 4/239.

²⁹⁸ Burada terğîb üslubu yer almaktadır. “اتَّقُوا اللَّهَ” ifadesinde ise zımnî bir terhîb olduğu söylenebilir. Terğîb üslubuyla muhatabın kalbine tesir etmek, iletilmek istenen mesajı zihnine nakşetmek ve mesajı davranışa dönüştürmeye yönlendirmek hedeflenmektedir. Bu konuda bk. Görmez, “Terğîb ve Terhîb”, 40/508-509.

²⁹⁹ Işık, *Eğitim Psikolojisi*, 411-415.

³⁰⁰ Bu cümlede ‘لَكُمْ’ mef’ûlün önüne geçtiği için burada takdim-tehir sanatı vardır. Bu, bir ibareyi başka bir ibareden önce zikretmek ve bir ibareyi başka bir ibareden sonra zikretmektir. Buradaki takdim geliş güzel değil muhatabın zihninde takdim edileni vurgulamak ve önemini hissettirmek için yapılmıştır. Bu konuda bk. Bolelli, *Belâgat*, 390.

³⁰¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ’İlmi’t-Tefsîr*, 4/239.

lûtfetsin” şeklinde anlaşılabilir.³⁰²Zira iman edenler peygamberlerin rehberliğine ihtiyaç duyarlar. İnançlarını içselleştirme ve hayatı anlamlandırma sürecindeki belirsizlikleri gidermek isterler. Bu psikolojik bir ihtiyaçtır. Çünkü belirsizlik korkuyu arttırır, netlik ise korkuyu azaltır. Bunun için de insan psikolojisi bu süreçte belirsizlikleri en aza indirecek, inanç yolculuğunu duygusal ve zihinsel açıdan kolaylaştıracak vasıtalar arar.³⁰³

Ayrıca insan fitratında var olan inanma duygusu, peygamberlerin rehberliğinde gelişerek tekâmül etme istidadındadır. İnsan psikolojisi de bu duygunun tekâmülünü arzular. İnsan bu imkânı elde edemeyince içsel sancılar ve bunalımlar çeker.³⁰⁴ İşte peygamberler tüm bu ihtiyaçları karşılayacak en önemli rol modellerdir.³⁰⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber’e (s.a.v.) iman etmeleri istenen Ehl-i kitabın, ona iman etmeleri durumunda hem dünyada hem de âhirette yönlerini bulabilmelerine vesile olacak ‘Peygamber’in rehberliğini’ de elde etmiş olacaklardır. Binaenaleyh âyetteki “aydınlığında yürüyeceğiniz nur” ifadesini psikolojik tefsir bağlamında, ‘Peygamber’in rehberliği’ olarak anlamak daha isabetli olacaktır.

Peygamberlere iman etmek, bireysel ve toplumsal yönlerini fark ederek onları rol model almak, inananların inançlarını içselleştirme sürecine katkı sunacağı gibi kişiliklerini geliştirme sürecine de katkı sunacaktır. Zira peygamberlerin doğruluk, dürüstlük, güvenilir olmak gibi üstün ahlâki özellikleri, inananların kişiliklerini oluşturma sürecine rehberlik eder. Ayrıca peygamberler toplumda barışı, eşitliği, adaleti ve kardeşliği tesis eden rehberlerdir. İnananlar onları örnek alarak sevgi, saygı, hoşgörü gibi duygularını ve toplumsal sorumluluk bilinçlerini geliştirirler. Peygamberlerin yaşadıkları zorlukları hatırlayarak kendi hayatlarında karşılaştıkları sıkıntılara anlam kazandırır. Böylelikle azim ve kararlılıkları artar, sabırlı, güçlü ve kararlı bir kişilik geliştirme imkânı elde ederler. Bu durum, insanın temel güven duygusunu arttırarak iç huzurunu da sağlar. Âyette Ehl-i kitaba, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) iman etmeleri durumunda “Allah’ın rahmetinden iki kat, aydınlığında yürüyecekleri bir nur ve bağışlanma” verileceğinin belirtilmesi de bu fikrî teyit eder.³⁰⁶ Çünkü Allah’ın rahmetinden iki kat nasipleneceklerini bilmeleri azim ve kararlılıklarını; hidâyeti elde ederek hayat yolculuğunda Peygamber’in rehberliğinde yönünü bulabileceklerini bilmeleri emniyet, güven

---

³⁰² Aslında bu olasılıkların her biri istiareidir. İstiare duygusal his uyandıran, soyut kavramları somutlaştırarak gözler önüne seren estetik bir formdur. Bu konuda bk. Tıraşî, *es-Sûretü'l-İsti'ariyye ve Cemâliyyâtihâ fi'l-Kur'âni'l Kerim*, 129.

³⁰³ Tarhan, *İnanç psikolojisi*, 228-229.

³⁰⁴ Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, 154.

³⁰⁵ el-Ahzâb 33/21.

³⁰⁶ Burada va'd (ödüllendirme) üslubu kullanılmıştır. Bu üslûpla muhatapın ümit duygusuna hitap edilmektedir. Böylelikle muhatap, hem ruhen hem de aklen aktif hale getirilerek Peygambere imana teşvik edilmektedir. Bu konuda bk. Mustafa Şen, *Kur'an'da Vaad Ve Vaid* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 1997), 127-128.

ve denge hislerini; ruhsal yüklerinden (günahlarından) arınacaklarını bilmeleri ise ümit duygularını arttırarak iç huzuru elde etmelerine vesile olacaktır.

Bu âyette, muhatapların kalplerine tesir etmek, iletilmek istenen mesajı zihinlerine nakşetmek amacıyla kullanılmış psikolojik etkisi yüksek sanatsal ifadeler ve anlatım üslûpları bulunmaktadır. Âyetteki bu ifadeler sayesinde Ehl-i kitap, “Allah’a saygısızlıktan sakının ve Resûlü’ne iman edin” emrini davranışa dönüştürmeye etkili bir şekilde yönlendirilmektedir. Bu yapılırken, mükâfat elde etme arzularını, hayattaki rehberlik ihtiyaçlarını ve hatalarına karşılık bağışlanma isteklerini tatmin etmeye yönelik mükâfatlar vaat edilmektedir. Bu itibarla denilebilir ki âyet, va’d üslûbuyla muhatapların ümit duygularına, arzularına ve ihtiyaçlarına hitap etmektedir. Dolayısıyla bu âyette Peygamber’e imana yönelik ödüllendirme yöntemiyle güçlü bir psikolojik teşvik söz konusudur. Kur’ân’da bu yöntemin aksine vaid (cezalandırma) üslûbuyla muhatapların korku duygusuna hitap ederek peygamberlere imana davetin örneklerini bulmak da mümkündür.³⁰⁷

3.2.1.1.5. Âhiret Gününe İman

Kur’ân’da âhirete iman konusu sıklıkla tekrar edilmiş ve muhataplar âhirete imana teşvik edilmiştir. İnananlar, âhirete imanları sebebiyle övülmüş³⁰⁸ inkâr edenler ise yerilmiştir.³⁰⁹ Dünya saadetinin gelip geçici olduğu,³¹⁰ ebedi saadetin dünyadaki sorumlulukların yerine getirilmesiyle elde edilebileceği belirtilmiştir.³¹¹ Dünya hayatında yapılan iyilik ve kötülüklerin karşılığının âhirette muhakkak verileceği vurgulanarak muhataplar iyi ve güzel davranışlara teşvik edilmiştir.³¹² Muhatapların âhirete hazırlık yapmaya teşvik edildiği âyetlerden biri de Haşr Sûresi’nde yer alan şu âyet-i kerîmedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَانْتظِرُوا اللَّهَ لَنْ يُخَيَّبَنَّكُمْ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Allah’a³¹³ itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın! (Evet) Allah’a itaatsizlikten sakının; şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.”³¹⁴

Âyetteki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabı, “Ey Allah’ı ve âhiret gününü tasdik edenler!” anlamında, inananlara iman ismiyle yapılmış bir çağrıdır. Bu çağrı, iman edenlerin

³⁰⁷ Hûd 11/89;en-Nahl 16/112-113;Fussilet 41/13.

³⁰⁸ Âl-i İmrân 3/114;et-Tevbe 9/44;el-Mücâdele 58 /22.

³⁰⁹ el-Bakara 2/264;et-Tevbe 9/29, 45.

³¹⁰ el-Ankebût 29/64;el-Mü’min 40/39;et-Tevbe 9/38.

³¹¹ el-Kasas 28/83;el-İsrâ 17/18, 19;eş-Şûrâ 42/36, 39.

³¹² el-Câsiye 45/21-22;el-Hac 22/77.

³¹³ Burada da tecrid sanatı vardır.

³¹⁴ el-Haşr 59/18.

dikkatlerini canlı tutarak hitaptan sonrasına kanalize etmektedir. İman edenlerde, “bizler Allah’a ve ahiret gününe iman eden kimseleriz. Dolayısıyla Allah’a itaat etmeli ve ahiret hayatı için de çalışmalıyız.” düşüncesini canlı kılmaktadır. İman edenlerin mümin kimliklerini öne çıkararak ahiret gününü hatırlatmakta ve Allah’a karşı sorumluluklarını fark etmeye davet etmektedir. Muhataplarını inançlarını merkeze alarak yaşamaya teşvik etmektedir. Özetle, hem uyarı hem de teşvik niteliğinde olan bu hitap, iman edenleri Allah’a ve ahiret gününe yönelik sorumluluk bilinciyle hareket etmeye ve ahiret odaklı düşünmeye sevk etmektedir.

Bu âyette “وَلْتَنْتَظِرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ” ifadesiyle inananlar, âhiret için hazırlık yapmaya teşvik edilmiştir.³¹⁵ “لِغَدٍ” ile kastedilen kıyamet günüdür. Aslında bu ifade yarın demektir. Kıyamet günü için yarın denmesindeki hikmet ise kıyametin yakın olduğunu ifade etmek içindir. Diğer bir görüşe göre ise dünya için bugün, âhiret için yarın³¹⁶ denmesinden dolayı burada âhiret için yarın denilmiştir. Bu lafzın nekra olarak gelmesi muhataba âhiret gerçeğini önemsetmek ve vaktinin belirsizliğini vurgulamak içindir.³¹⁷ Bu üslûp, muhatapların psikolojisinde anlamlı etkiler bırakır. Asıl yaşamın âhiret olduğunu düşünen inananlarda, gerçek kurtuluşa erişebilmenin kaygısını yaşatır. Her an karşılaşılabilecek ölüm hadisesinin kişiyi âhiret yolculuğuna çıkarabileceği gerçeğinden hareketle âhiret için hazırlık yapma bilinci oluşturur. Bunun için de iman edenlerin, ölüm olgusunu içselleştirerek yaşamlarına anlam katmaları ve öz-yönetimlerini³¹⁸ sağlamaları gerekir. Âyette “نَفْسٌ” lafzının nekra gelmesi ise herkesin bağımsız olduğuna işaret içindir. Buradan hareketle fark etmeksizin her bir müminin âhirete yönelik ne hazırladığına bakarak âhiret kaygısı duyması gerektiği anlaşılmaktadır.³¹⁹

Yapılan araştırmalar, kaygının başarıyı arttırabileceğini ya da olumsuz yönde etkileyebileceğini göstermektedir. Kaygılarını kontrol ederek hedefe doğru kanalize eden ve özyönetimlerini sağlayan kimselerin, hedefe ulaşmada daha fazla başarılı oldukları tespit

³¹⁵ Burada zarif bir kinaye vardır. Kinaye, bir şey söyleyip aslında başka bir şey kastetmektir. Bu yöntemle hakiki mananın anlaşılmasına da engel yoktur. Dolayısıyla bir açıdan hakikat bir açıdan da mecaz ifade eder. Kinaye teşhis ve tahayyül yoluyla farklı mânalar ifade etme yöntemidir. Manaya hem şeffaflık hem de esrâr katar bu sayede muhatapta daha etkili ve kalıcı izler bırakır. Ayrıca bu yöntemle iletilmek istenen mesaj, üstü kapalı bir şekilde aktarıldığından latif bir hal alır. Bu da muhatabın zihnini harekete geçirir. Bu konuda bk. Fatma Serap Karamolloğlu, *Kur’an Işığında Belagat Dersleri: Beyan İlmi*, ed. Yasin Beyaz (İstanbul: İşaret Yayınları, 2013), 279-289; es-Sâbûnî, *Safvetü’l-Tefâsîr*, 3/528.

³¹⁶ Yûnus 10/24.

³¹⁷ er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 29/511; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/508; Ebû Sa’id ‘Abdullâh b. ‘Omer el-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, thk. Muhammed ‘Abdurrahman el-Mar’aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşi’l-‘Arabî, 1418), 5/202.

³¹⁸ Kişinin bir hedefe ulaşmak için kendini kontrol edebilmesi, öz yönetim olarak kabul edilebilir. Bu konuda bk. Plotnik vd., *Psikoloji’ye Giriş*, 8.

³¹⁹ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vil*, 5/202.

edilmiştir.³²⁰ Buna göre âhirette gerçek kurtuluşu elde edebilme kaygısı yaşayanların; kaygılarını kontrol ederek, âhireti kazandıracak bir hayatı yaşamaya kanalize etmeleri durumunda, âhîret saadetini elde etme olasılıkları artacaktır. Diğer bir ifadeyle kaygıların doğru yönetimi kişiyi hedefine ulaştıracaktır. Kaygıları âhirete kanalize etmenin yolu ise öncelikle inancın içselleştirilmesi, daha sonra ahlâk, ibadet ve muamelata dair bazı davranışsal yöntemlerle özdisiplinin sağlanmasıdır.

Âyette yer alan “اتَّقُوا اللَّهَ” ifadesiyle de özdisiplinin sağlanması teşvik edildiği söylenebilir. Hatta bu ifade tekid için tekrar gelmiştir.³²¹Yapılan tekrarın ilki Allah Teâlâ'nın emirlerine uyulmasına ikincisi ise yasaklarından kaçınılmasına işaret içindir. Zira ikinci ifade “وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ” şeklinde “Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.” cümlesiyle yan yanadır. Bu da isyanlara tehdit gibidir. Burada kişinin kendisini kontrol etmesine yönelik bir teşvik söz konusudur. Çünkü insan yapıp ettiklerinden Allah'ın haberdar olduğunu ve âhirette yapıp ettiklerinden dolayı hesap vereceğini tam anlamıyla idrak etse O'ndan sakınır.³²²Özetle, iman edenlerin özdisiplinlerini sağlayarak Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri, emirlerine uyup yasaklarından kaçınmaları halinde gerçek kurtuluşa erişebilmeleri mümkün olacaktır.

Âhirete iman edenler, hesap verme düşüncesinin kişiliklerinde oluşturduğu sorumluluk bilinciyle hayatlarına anlam katarlar. Davranışlarını rızâ-i ilâhîyi kazanmaya yönelik yapma bilincine ererler ve hayatlarına bu istikamette yön verirler. Hesap, cennet ve cehennemi düşünerek kötülüklerden uzak dururlar ve iyiliklere yönelirler. Öfke, haset, kıskançlık, nefret gibi olumsuz duygularını kontrol ederler. Sevgi, merhamet, güven gibi duygularını ise geliştirirler. Öte yandan bela ve musibetlere, hastalıklara, zulüm ve haksızlıklara karşı âhirette cennetle mükâfatlandırılacaklarını düşünerek, sabır ve teslimiyet duygularını geliştirirler. Örneğin, asr-ı saâdette bir kadın Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelerek, kendisine sıkıntı veren sara hastalığından dolayı muzdarip olduğunu, bu hastalık esnasında yere düşüp bayıldığını, bu sebeple de üstünün başının açıldığını belirtir. Sonra, bu hastalıktan

³²⁰ Plotnik vd., *Psikoloji'ye Giriş*, 7-8.

³²¹ Bu tekrar, Allah'a karşı sorumluluk bilincinde olmanın, zihinlerde iyice yerleşmesine vurgu için konunun önemine binaendir. Yapılan tekrarda itnâb ve reddü'l-acüz ale's-sadr sanatları ortaya çıkmıştır. Reddü'l-acüz ale's-sadr sanatı, cümlenin sonunun baş kısmında tekrar etmesidir. Bu sanatlar anlamı pekiştirmekte ve lafza güzellik katmaktadır. Lafızlardaki güzelliğin insan ruhuna hoş bir etki bıraktığı genelin kabulüdür. Bu itibarla, manayı zihne iyice yerleştirmek için yapılan tekrarın, hem bilişsel hem de duygusal etkisi olduğu söylenebilir. Bu konuda bk. Kasapoğlu, *Kur'an'ın Üslup Psikolojisi*, 11, 58, 85-86, 89.; el-Kazvîni, *el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, 3/181; Mustafa Aydın, *Arap Dili Belâgatında Bedî' İlmi ve Sanatları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 322.

³²² Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Aḥmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Ḥakâiki't-Te'vil*, thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998), 3/462.

kurtulmak için ondan, kendisi için dua etmesini ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisi için dua ederse iyileşeceğini, fakat sabrederek bu hastalıkla yaşamayı tercih etmesi halinde ise cennetle mükâfatlandırılacağını söyler. Bunun üzerine kadın, uzun vadeli hedefine (âhiret saadetine) ulaşmak için, kısa vadeli hedefinden (sağlığından) vazgeçtiğini, yani cenneti kazanmayı tercih ettiğini belirtir. Fakat bayıldığında vücudunun açılmaması için dua etmesini ister. Hz. Peygamber de (s.a.v.) hastalık esnasında vücudunun açılmaması için ona dua eder. Bu olaydan sonra sahâbeler o kadınla her karşılaştıklarında “işte cennetle müjdelenen kadın” diyerek onu övmüşlerdir.³²³

Âhirete iman psikolojisinin, inananların duygu, düşünce, davranış ve iradelerine yansımalarının bir diğer çarpıcı örneği ise “insan hak ve hürriyetlerinin kutsandığı modern çağda” İsrail’in Filistin halkına yönelik uygulamış olduğu soykırım suçlarına³²⁴ karşılık, Filistin halkının sergilediği kararlı duruş ve mücadele azminde görülmektedir. Evet, on binlerce çocuk, kadın, yaşlı, hasta, masum sivilin katledildiği bu soykırım sürecinde Filistinliler psikolojik anlamda birçok sıkıntı yaşamışlardır.³²⁵ Fakat tüm bu zorluklara rağmen, âhirette ilâhî adaletin sağlanacağına yönelik inançlarını pekiştiren Filistinliler, sabır ve teslimiyet duygularıyla soykırımı karşı onurlu bir direniş sürdürmüşlerdir. Bu direniş, inançlı-inançsız birçok insanın hak, adalet, merhamet duygusu gibi içsel dinamiklerini harekete geçirmiş, adeta küresel çapta bir fitrat ayaklanmasına dönüşmüştür. İnsanlar, Filistinlilerin öldürüleceklerini bildikleri halde soykırımı karşı gösterdikleri güçlü direnişin altında yatan motivasyonu sorgulamaya başlamışlardır. Bu mücadeleyi motive eden temel dinamiğin, Filistinlilerin âhiret inancıyla birlikte canlı tuttıkları şehadet arzusu olduğunu anlayan gayrimüslim toplumlarda ihtida hareketleri başlamıştır.³²⁶

Âhirete iman psikolojisi bu iki örnek üzerinden ele alındığında; âhirete imanın birey üzerinde etkileri olduğu gibi toplum psikolojisi üzerinde de büyük değişimlere ve hareketlenmelere yol açan güçlü etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Âyetteki hitap, üslûp ve sanatsal ifadeler dikkate alındığında, muhatapların hem duygu ve düşüncelerini harekete geçirecek hem de mesajı tutum ve davranışa dönüştürecek

³²³ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 5/2140 (No. 5328); Muslim, *Şaḥîḥu Muslim*, 4/1994 (No. 2576).

³²⁴ Yılmaz Arı, “Bir İnsanlık Suçu ve Soykırım Trajedisi: İsrail’in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerekliğine Dair Bir Değerlendirme”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (30 Aralık 2023), 23-32.

³²⁵ Anadolu Ajansı (AA), “İsrail’in bir yıldır sürdürdüğü soykırım Gazze’deki siviller üzerinde yıkıcı psikolojik etkiler bıraktı” (Erişim 04 Şubat 2025).

³²⁶ Anadolu Ajansı (AA), “İsrail’in Gazze’ye yönelik saldırıları İspanya’da İslam’a ilgiyi ve Müslüman olanların sayısını artırdı” (Erişim 04 Şubat 2025); Anadolu Ajansı (AA), “ABD’de, İsrail’in Gazze’ye saldırılarından sonra İslam’ı tanımak için Kur’an okuyanlar arttı” (Erişim 04 Şubat 2025).

psikolojik etkisi güçlü bir çağrının yapıldığı anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ bu âyette belâğî özelliklerdeki ifade zenginliğinin yanı sıra vurgu ve tonlamalarla da muhataplarını nefis muhasebesine ve âhiret için hazırlık yapmaya etkili bir şekilde davet etmektedir. Dolayısıyla insan havf ve recâ dengesini gözeterek âhireti, âhiret azığını, hesabı, cehennemi, ölümün ani gelişini ve Allah'ın azametini düşünerek nefisini korkutmalı; salih amellerine karşılık verilecek olan nimetleri düşünerek de ümitlenmelidir.³²⁷

İman edenlerin inanç esaslarının birey ve toplum psikolojisi üzerindeki yansımalarına değindikten sonra, şimdi aşağıda şirk inancının birey ve toplum psikolojisi üzerindeki yansımalarına değinilecektir.

3.2.1.2. Şirk Psikolojisi

Şirk inancı, bireylerin duygu, düşünce, davranış, tutum ve değer yargılarının oluşum süreci üzerinde oldukça etkilidir. Bu inanca sahip kimseler, inanç bağlamında geliştirdikleri zihinsel şemalar çerçevesinde hayatlarına yön verirler. Bu tutumlarının etkileri, iç dünyalarında görüldüğü gibi kişilikleri ve sosyal ilişkileri üzerinde de görülür. Buna karşın Kur'ân, şirk inancına ve bu inanca sahip kimselere karşı dikkatli olmaları ve onlara karşı mesafelerini korumaları için iman edenleri birçok âyet-i kerîmede uyarır. Bu bağlamda yapılan uyarılardan biri de şu âyette görülmektedir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

“Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a³²⁸ ortak koşanlar pislige batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lütfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir.”³²⁹

Bu âyet-i kerîme, hicretin dokuzuncu yılında, Müslümanların güçlü oldukları bir dönemde indirilmiştir. Âyetin ilk bölümü -“Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar pislige batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar.- Hz. Peygamber'e (s.a.v.) vahyedildiğinde, bunu ilan etmesi için Hz. Ali'yi, Hz. Ebubekir'in (r.anhümâ) hac emiri olduğu o yılki hacca, onunla birlikte göndermiştir. Âyetin ilk kısmı ilan edilince, müşriklerle ticaret yaptıkları için rızık endişesi duyan bazı sahâbelere bu hüküm ağır

³²⁷ Haris el-Muhasibi, *Kalb Hayatı (el Muhasibi - er-Riaye li Hukukillah)*, çev. Abdülhakim Yüce (Işık Yayınları, 2011), 41-42.

³²⁸ Burada da tecrid sanatı vardır.

³²⁹ et-Tevbe 9/28.

gelmiştir. Bunun üzerine âyetin “Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lütfuyla bolluk verir.” kısmı da indirilmiş ve sahâbelerin kaygıları giderilmiştir. Böylelikle müşriklerin Mescid-i Harâm’a girmeleri yasaklanmıştır.³³⁰

Bu yasaklamanın birçok hikmeti olabilir. Ancak bu yasaklama, psikolojik tefsir bağlamında ele alındığında, bu hükmün bireyin ve toplumun ruh sağlığını ve mânevî bütünlüğünü korumaya yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Zira şirk inancının sökülüp atıldığı, yerine tevhid inancının yerleştirildiği Mescid-i Harâm’da, iman edenlerin inançlarını tehdit eden şirk inancıyla temaslarının kesilmesi, kendi kimliklerini koruyabilmelerine imkân tanıyacaktır. Bu da şirk inancının birey ve toplum psikolojisi üzerinde olumsuz etkilerinin önüne geçerek, mânevî bütünlüğün korunmasına katkı sunacaktır. Çünkü müşriklerle o çevrede temasın kesilmiş olması, iman edenlerin mânevî kimliklerinde bir bozulma veya dönüşüm yaşanmasının önüne geçecektir. Bu açıdan bakıldığında, âyetin iletmek istediği mesajın oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır.

“نَجَاسَةٌ” kavramı pislik anlamındadır. Bu pislik de iki farklı şekilde değerlendirilir. İlki, duyu organlarıyla algılanabilen maddî pisliktir. Diğeri ise ancak derin bir kavrayışla anlaşılabilen mânevî pisliktir. Bu âyette müşrikler, ikinci anlamda olduğu gibi mânevî yönden necis olarak nitelendirilmişlerdir.³³¹ Çünkü onlar cismen değil, ruhen pisliktirler. Buradaki “نَجَسٌ” ifadesi mübâlağa ifade etmektedir.³³² Müfessirlerin geneline göre bu teşbihtir. Teşbih üslûbu, gizli mânaları açığa çıkararak aklın anlayışına yaklaştırır, cümleye güzellik katar ve iletirmek istenen mesajın muhatap üzerindeki tesirini artırır. Demek ki bu ifadeyle onların ruhlarındaki pislik görünür hâle getiriliyor ve onların özü olarak sunuluyor. Zira Âyette müşrikler için “necistirler” denmemiş “necestirler” denmiştir. Çünkü “necis” pislenen anlamına gelirken, “neces” ise necasetin bizatihi kendisi anlamındadır. Mesela, giysiye idrar bulaşırsa giysi necis olur; idrar ise bizatihi necestir. Binaenaleyh, muhataplara müşriklerin bizatihi pislüğün kendisiymiş gibi olduklarını hissettirmek ve neredeyse necasetten başka

³³⁰ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vîli’l-Âyi’l-Kur’ân*, 14/192; Ebû’l-Fidâ’ İsmâîl b. ‘Omer b. Keşîr ed-Dimeşki İbn Keşîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 4/131.

³³¹ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân*, 791.

³³² Genelde maddî varlıklar için kullanılan necas kavramı burada müşriklerin ruh hali için kullanılmıştır. Bu da mübâlağa içindir. Mübâlağa bir anlamın hakkını tam olarak vermek veya anlamı en uç noktaya taşımak için kullanılan bir belâgat yöntemidir. Bu, iletirmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttıran muhataplarda derin bir etki oluşturan güçlü bir ifade yöntemidir. Kur’ân’da bu sanatın terğîb ve terhîb vasıtasıyla istenen etkiyi oluşturmaya yönelik kullanımları mevcuttur. Buradaki kullanımı müşriklerden sakınmaya yönelik olduğundan terhîb söz konusudur. Bu konuda bk. Ğazâl, “‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne Delâleti’l-Mebnâ ve’l-Ma’nâ”, 265-285; el-Evsi, “Esâlîbu’l-Mubâlağa fi’l-Kur’âni’l-Kerîm”, 213-214.

hiçbir özelliklerinin olmadığını vurgulamak için bu ifade kullanılmıştır.³³³ Müşrikler hakkında yapılan böyle bir nitelendirme karşısında muhtemelen muhatapların aklına gelen ilk soru, “Müşrikleri bu kadar değersizleştiren ve aşağılara çeken sebep nedir?” olmaktadır.

Çünkü müşrikler, Allah Teâlâ’ya şirkkoşmaktadırlar. Şirk de pislik mesabesindedir.³³⁴ Allah Teâlâ’nın affetmeyeceği, insanın bütün amellerini iptal eden, büyük bir zulüm ve en büyük günahdır.³³⁵ Şirk, lügatte, “ortak kabul etmek” veya “ortak saymak” anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise Allah Teâlâ’ya ortak isnat etmek anlamındadır.³³⁶ Esasen şirk, yaratılmış olanları yaratana benzetmektir. Yaratana karşı beslenilmesi gereken sevgi, saygı, korku, ümit gibi duyguları; tövbe, tevekkül gibi amelleri yaratılmışı yönlendirmektedir. Yaratana yaratılmışlar seviyesine indirmek, yaratılanları da yaratıcı seviyesine çıkarmaktır. Diğer bir ifadeyle aciz olanı kadir olana benzetmektir. Özetle, müşriklerin yaratana has özellikleri yaratılanlara atfederek önce teşbihe, sonra da tazim ve itaate yönelmeleri “neces” olarak nitelenmelerine sebep olmuştur.

Şirk psikolojisi insanda birçok farklı şekilde tezahür etmektedir. Bunlardan en çirkini kişinin gücü elinde bulundurduğu zaman kibirlenip, böbürlenip her şeye muktedir olduğunu düşünmesi ve ilâhlığa soyunmasıdır.³³⁷ Modern psikolojide kişilik bozukluğu olarak tanımlanan “hubris sendromu”³³⁸ halinde de kişiler, özellikle uzun süreli ve sınırsız otoriteye sahip olduklarında güç zehirlenmesi yaşarlar. Ellerindeki güç sayesinde o kadar çok haddi aşarlar ki yaratıcıya has bazı özelliklerin kendilerinde de olduğunu iddia ederler. Övülmeye ihtiyaç duyan bu tip kimseler, gerçeklikten kopuk ve eleştiriye tahammülsüzdürler.³³⁹ İnsanları kendilerine muhtaç kılmaya, boyun eğdirmeye ve insanların kalplerinde kendilerine karşı korku, ümit, saygı duyguları oluşturmaya çalışırlar.³⁴⁰

³³³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Nefis Terbiyesi-Tıbbü'l Kulüb-*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Karınca Yayınları, 2006), 208; Kutup, *Fi Zılal-il Kur'an*, 252-253; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 10/159-162; es-Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, 740-743.

³³⁴ ez-Zemaşşeri, *el-Keşşâf 'an Haqâiki Gavâmiidi't-Tenzil*, 2/261.

³³⁵ en-Nisâ 4/48, 116; Lokmân 31/13; ez-Zümer 39/65.

³³⁶ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, 29.

³³⁷ en-Neml 27/14; Bu konuda bk. el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 3/336-378.

³³⁸ Hubris Sendromu aşırı güç elde eden liderlerin aşırı özgüven ve kibre kapılarak, kişisel imaj takıntısı içinde olma, eleştiri sunan insanlara karşı küçümseme ve gerçeklikten kopma eğilimi içerisine girmesidir. Kökeni Antik Yunan'a dayanan Hubris, aşırı gurur ve özgüvenle şişirilmiş güçlü bir figürün başkalarına karşı küstahlık ve aşağılama ile davrandığı kibirli bir eylem olarak tanımlanmakta ve başarıdan sarhoş olmuş, kendini tanrı ile özdeşleştiren kişileri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu konuda bk. Burcu Batga Yurtsever, “Güç ve Hubris Sendromu”, *Örgütsel Davranış: Güncel Konular*, kitap editörü Murat Ayar vd., editör Yasemin Gülbahar (Özgür Yayınları, 2023).

³³⁹ en-Nâziât 79/20-24; el-Bakara 2/258.

³⁴⁰ el-Kasas 28/4.

Nemrut'un "*Hayat veren ve öldüren benim.*" sözü, Firavun'un ise "*Âlemlerin rabbi de kimdir?*", "*Sizin için benden başka tanrı tanımıyorum*", "*Ben sizin en yüce Rabbinizim!*" sözleri³⁴¹ bu minvalde anlaşılabilir. Firavun'un kendisini en yüce ilâh ilan ederek kibirlenmesi ve eleştiriye karşı saldırgan bir tavır sergilemesi; Nemrut'un ise mutlak güç vehmine kapılarak gerçeklikten kopuk tutarsız iddialarda bulunması, hubris sendromunun insan psikolojisinde kendilerini Allah'a denk tutacak kadar ciddi bir bozulmaya sebep olabileceğinin çarpıcı bir örneğidir. Aslında kendisini güçlü gören, hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını düşünen ve kendi nefisini putlaştıran insanlar dahi zor anlarında mutlak güç sahibine yönelirler.³⁴² Çünkü emniyet ve güven arayışı içinde olan insanın doğasında, hayata ve ölüme dair endişelerini giderecek mutlak güç sahibine sığınma eğilimi vardır.

Şirk psikolojisinin Câhiliye Araplarındaki tezahürü ise yaratılmışları yaratıcıya ortak kılmak şeklindeydi. Onlar Allah'a inanıyorlardı, hatta amaçlarının O'nu yüceltmek ve O'na saygı göstermek olduğunu iddia ediyorlardı.³⁴³ Fakat Allah'ın kendilerine uzak olduğunu düşündüklerinden, putları kendilerini Allah'a yaklaştıracak araçlar olarak görüyorlardı. Yaratana mahsus özellikleri putlara atfediyor, sonra da onlar vesilesiyle Allah'a yaklaşılabileceklerini düşünüyorlardı. Onların bu tutarsız ilâh anlayışları, Allah ile münasebetlerine şirk katıyor ve onları sapıklıkta en uç noktalara taşıyordu.³⁴⁴

Şirk psikolojisinin bir diğer tezahürü ise Allah Teâlâ'yı tek ilâh, mutlak güç sahibi olarak kabul edenlerin söz, niyet, davranış veya dinî pratiklerinde ortaya çıkmaktadır. Bu, öncekilere göre daha hafiftir. Çünkü bu durumdaki kişiler esasen, yaratıcıya ait özellikleri yaratılmışlara atfederek Allah'a ortak koşma amacı gütmemektedirler. Asıl itibarıyla tevhid ehli oldukları halde bazı amelleri sebebiyle şirk bulaşmaktadırlar. Başka bir deyişle bu kimseler, itikat ve amellerinin özü itibarıyla müşrik değillerdir. Âyette işaret edilen müşrikler ise itikat ve amellerinin özü itibarıyla şirk zihniyetine sahiptirler. Bu sebeple âyette geçen "neces" ifadesine "pisliğe batmışlardır" şeklinde bir mana vermek yerine "pisliklidir" şeklinde mana vermek daha isabetli olacaktır. Çünkü pisliğe batanlar aslında bu kısımdakilerdir. İtikatlarıyla Allah'a ortak koşma niyetinde olmadıkları halde bazı amelleriyle şirk düşenlerdir. Bu kimselerin şirk, nefislerini tatmin etmek ya da menfaat elde etmek için yapılan bir fiilin sonucudur. Bu şirk, kişinin amellerinin iptal olmasına ve kişinin günahkâr olmasına sebep olur. İman edenlerin bu duruma düşmemeleri için de sürekli olarak

³⁴¹ el-Bakara 2/258;el-Mü'min 40/36-37;eş-Şuarâ 26/23;el-Kasas 28/38;en-Nâziât 79/24.

³⁴² Yûnus 10/90;el-Ankebût 29/65.

³⁴³ Lokmân 31/25;el-Ankebût 29/61;ez-Zümer 39/38;ez-Zuhuf 43/9;el-Mü'minûn 23/85.

³⁴⁴ ez-Zümer 39/3;el-Hac 22/12.

amellerindeki niyetlerini sorgulamaları gerekir. Bu ise zordur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) “Şirk, siyah karıncanın karanlıkta siyah bir taş üzerinde yürümesinden daha gizlidir.” buyurmaktadır.³⁴⁵

Sonuç itibarıyla bu âyette iman edenlerin, muhatapların zihinlerinde derin ve anlamlı etkiler bırakan, nidâ, tecrid, mübalağa ve teşbih gibi güçlü ifade yöntemleriyle müşriklerin inanç sistemlerine karşı uyarıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar iman edenlerin hayal gücünü harekete geçiren ve zihinsel dikkatlerini canlı tutan son derece etkili anlatım üslûplarıdır. Özellikle inananlar için övgü olan “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabı, inananların dikkatlerini canlı tutmaktadır. İnananlarda iman hissi uyandırarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Mümin kimliklerini öne çıkaran bu hitap, kendilerine müşriklerden farklı olduklarını hissettirmekte ve müşriklere karşı uyarmaktadır. Ayrıca, hitaptan sonra bahsedilen ekonomik zorluğa karşı imanî bir duruş sergilemeleri için zihinlerini hazır hâle getirmektedir. Özetle; böyle bir hitap, duyu, duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakarak hitaptan sonrakimesajların zihinlerdeki önemini arttırmakta ve muhatapları istenilen davranışlara sevk etmektedir.

Tevhid ve şirk inancının, bireylerin duygu düşünce, davranış, tutum ve değer yargıları üzerindeki etkilerine ve toplumsal yansımalarına değindikten sonra, şimdi aşağıdaki başlık altında inançsızlığın bu hususlardaki etkilerine değinilecektir.

3.2.2. İnançsızlığı Konu Edinen Âyetler

İman edenler arasında benimsenen ortak inanç, benzer tutum ve davranışlar sergilemelerine ve benzer değer yargılarına sahip olmalarına vesile olur. Bu da onları bir arada tutarak kendi içlerinde dostluk ilişkileri geliştirmelerine katkı sunar. Çünkü benzerlikler uyumu, uyum ise sıkı arkadaşlık ve dostlukları beraberinde getirir. Ayrıca, benzer insanların birbirlerini birçok konuda tasdik etmeleri ve bu durumun kişilerde tasdik hislerini uyandırması da kişileri bir arada tutar. Örneğin, iman edenler en doğru inancın kendi inançları olduğunu veya en doğru tutumun kendi tutumları olduğunu birbirlerine hissettirirler. Bu da iman edenler grubunu bir arada tutar.

Benimsenen inancın, değer yargılarının, tutum ve davranışların birbirinden farklı olması durumunda ise bireyler arasında itici bir kuvvet oluşur ve ortak bir zeminde buluşmaları güçleşir. Çünkü bireyler, kendilerinden farklı düşünen, kendi değerlerini ve

³⁴⁵ el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 3/274.

inançlarını, tutum ve davranışlarını acımasızca eleştiren kimselerle bir arada durmak istemez. Bu, sıkı ilişkilerin ve uzun süren dostlukların kurulmasına da engel olur.

Bu genel ilkeye rağmen, birçok yönden birbiriyle ayrışan kimselerin, birbirlerine yakınlık kurdukları da gözlemlenebilmektedir. Bu durumda ise ya taraflar arasında karşılıklı değer çatışması yaşanır ve uzun soluklu, sıkı ilişkiler kurulmaz; bunun sonucu olarak taraflar kendi değerlerine daha sıkı sıkıya bağlanır. Ya da bir taraf, kendi değer yargılarıyla çelişen fikirlere, tutum ve davranışlara maruz kala kala bunlara meyleder ve kendi kimliğinde bir savrulma yaşayarak asimile olmaya başlar. Bu da nihayetinde kendi değerlerinden tamamen vazgeçmesine ve kimlik dönüşümü yaşamasına sebep olabilir.

Bu doğrultuda Kur'ân, iman edenlerin inançsızlara benzeyerek mümin kimliklerinde bozulma veya dönüşüm yaşamamaları ve onlara karşı tedbirli olmaları için, inançsızların içinde buldukları ruh hâllerini kendilerine tanıtmaktadır. İnançsızların yaşadıkları çelişki, şüphe, içsel çatışma ve ahlâki zafiyetlerine atıfta bulunarak iç dünyalarını görünür kılmaktadır. Ayrıca, bu ruh hâllerinin birçok toplumsal bozulmaya da neden olduğuna dikkat çekmektedir.

Bu başlık altında da kâfir, münafık ve mürted tipolojileri üzerinden inançsızlığın birey ve toplum üzerindeki psikolojik yansımaları ele alınmıştır. Bu sayede mümin kimliğinin pekiştirilmesi hedeflenmiştir. Müminlerin, inançsız kimselerle sıkı dostluk ilişkileri kurarak kimlik savrulması yaşamamaları ve onlardan gelebilecek zararlara karşı tedbirli olmaları için birtakım uyarılarda bulunulmuştur.

3.2.2.1. Küfür/İnkâr Psikolojisi

İnanıcı “reddetmek”, “kabul etmemek”³⁴⁶ gibi anlamlara gelen inkâr kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de farklı şekillerde ifade edilmiştir. Bunlardan en çok kullanılanı “küfür” ifadesidir.³⁴⁷ Küfür, “hakkı örtmek”, “perdelemek” ve “gizlemek” anlamlarındadır.³⁴⁸ Kâfir ise iman hakikatini perdeleyen, örten kişi anlamında, küfür sahibine denir. İnkâr kavramı da bugün küfür anlamında kullanılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de inkârcıların hakkı inkâr etmeleri sebebiyle iç dünyalarında büyük bir yıkım yaşadıkları ifade edilmektedir. Bu bağlamda inkârcıların ruh hâllerini tasvir eden birçok âyet bulunmaktadır.³⁴⁹ Örneğin Kur'ân'da, Allah'ın rahmetinden ancak kâfirlerin ümit

³⁴⁶ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar, 2010), 251.

³⁴⁷ Âl-i İmrân 3/4, 21,70;Yûsuf 12/106;en-Nahl 16/83;ez-Zâriyât 51/14;en-Neml 27/14;Fussilet 41/4.

³⁴⁸ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 714; İbn Manzûr, *Lisân'l- Arab*, 5/144.

³⁴⁹ el-Mâide 5/41;el-En'âm 6/124; el-Ankebût 29/23;el-Haşr 59/13;el-Kalem 68/51.

keseceği bildirilmektedir.³⁵⁰ İnkârcıların iman edenlerin aksine ümitsiz kimseler olduğu belirtilmektedir. İman edenlerin, bu ruh hâline sahip inkârcılardan etkilenerek zarar görmemeleri için onlarla dostluk ilişkileri kurmaları yasaklanmıştır. Bu yönüyle dikkat çeken âyetlerden biri de şudur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّوَلُوا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ

“Ey iman edenler! Allah’ın³⁵¹ kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinmeyin. Onlar, inkârcıların kabirlerdeki ümit kestikleri gibi âhiretten ümit kesmişlerdir.”³⁵²

Âyette, müminlerin manevî bütünlüklerinin bozulmaması, iç huzurlarını kaybetmemeleri ve mümin kimliklerinde bir savrulma veya dönüşüm yaşamamaları için, ruh hâlleri tanıtilen inkârcılarla dostluk ilişkileri kurmaları yasaklanmıştır. Bu yasak koyulurken “Ey iman edenler!” hitabıyla iman edenler ve inkârcılar arasındaki temel inanç farklılığına dikkat çekilmiş ve müminlerin onlardan farklı oldukları kendilerine hissettirilmiştir. Dostluğun birbirine benzer kişiler arasında kurulacağı genel kabulünden hareketle inkârcılarla dostluk kurmamaları gerektiği hatırlatılmıştır. Zira onlarla dostluk ilişkisi kurmak, zamanla benlik algılarında bozulmaya, değer çatışması yaşamalarına ve nihayetinde aidiyet duygularını kaybederek kimlik dönüşümü yaşamalarına sebep olabilecek niteliktedir. Dolayısıyla bu hitap, muhatapları iman ve küfür arasında bilinçli bir ayırım yapmaya sevk etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında bu hitabın, duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakarak hitaptan sonraki “Allah’ın kendilerine gazap ettiği bir topluluğu dost edinmeyin” mesajının zihinlerdeki önemini arttırdığı ve iman edenleri inkârcılarla dostluk kurmaktan sakındırdığı anlaşılmaktadır.

Bu âyette, Allah’ın kendilerine gazap ettiği toplulukla kastedilenin Yahudiler olduğu genelin görüşüdür. Çünkü bu âyet, bazı fakir Müslümanların menfaat elde etmek için Yahudilerle dostluk ilişkileri kurmaları üzerine inmiştir. Allah Teâlâ, bu duruma binaen bu âyette iman edenleri onlarla dostluk kurmamaları hususunda uyarmıştır. Bu uyarıyı yaparken, inananlar ve inkâr edenler arasındaki en belirgin farklardan biri olan âhireti inkâr psikolojisini dikkatlere sunmuştur. Zira Yahudiler, kıyamete inandıkları halde Tevrat’ta vasıfları kendilerine bildirilen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) peygamberliğini kıskançlık, haset ve inatlarından inkâr ettikleri için “İnkârcıların kabirlerdeki ümit kestikleri gibi âhiretten ümit kesmişlerdir.” Diğer bir yoruma göre ise “kabirlerdeki inkârcıların, kendi akıbetlerini

³⁵⁰ Yûsuf 12/87.

³⁵¹ Burada da tecrid sanatı vardır.

³⁵² el-Mümtehine 60/13.

öğrendikten sonra âhiretten ümitlerini kestikleri gibi âhiretten ümitlerini kesmişlerdir.”³⁵³ Aslında her iki yorumda da vurgu, bu topluluğun inkâr psikolojisiyle ortaya çıkan ümitsiz ruh hâllerinedir.

“اليأس” ümidin yok olması anlamındadır.³⁵⁴ Âyette geçen “يَيْسُ” ve “يَيْسُوا” lafızlarında, anlamı pekiştirerek ifadenin gücünü arttıran ve oluşturduğu ahenk ile dikkatleri canlı tutan iştikak sanatı³⁵⁵ ve reddü'l-acüz ale's-sadr sanatları vardır. Bu sanatlar, lafızlara güzellik katmaktadır. Lafızlardaki güzelliğin ise insan ruhuna hoş bir etki bıraktığı genelin kabulüdür. “قَدْ يَيْسُوا مِنَ الْآخِرَةِ كَمَا يَيْسُ الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ” bölümü, “قَوْمًا” lafzının ikinci sıfatı olduğundan tetmim itnâbı üslûbudur.³⁵⁶ Buradaki itnâb, mübâlağa vurgusu için gelmiştir. Kâfirlerdeki ümitsizliğin şiddetini ortaya koymaktadır. Nitekim kelâm onsuz da tamamdır. Bu üslûp, “*kâfirleri dost edinmeyin!*” ifadesinin zihinlerde iyice yerleşmesine vurgu için konunun önemine binaendir. Manayı zihne iyice yerleştirmek için yapılan bu sanatların bilişsel etkisi olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁷

Kur'ân'da Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemesi gerektiği,³⁵⁸ ümitsizliğin kâfirlerin ruh hâllerinden olduğu ifade edilmektedir.³⁵⁹ Bu âyette de kâfirlerin âhiret inancıyla ilgili ümitsiz ruh hâlleri tasvir edilmektedir. Aslında bu ruh hâli, onlarda psikolojik ve zihinsel bir çöküşe de sebep olmaktadır. Çünkü insan fitratında ölümsüzlük arzusu vardır. Onlar, âhirete dair herhangi bir ümit beslemediklerinden dolayı bu arzuyu tatmin edemezler. Bu sebeple de ölüm ve gelecekle ilgili birçok kaygı yaşarlar. Ölümle burun buruna geldiklerinde derin bir yalnızlık, korku ve çaresizlik hissederler.³⁶⁰ Ayrıca, “*Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz.*”³⁶¹ anlayışıyla yaşam sürdürdükleri için ölen sevdikleriyle tekrar bir araya gelemeyeceklerini düşünürler. Sevdiklerini kaybetmenin bir tesellisini bulamayarak varoluşsal bir kriz yaşarlar. Oysaki ümit, insan psikolojisinde hayatı anlamlandıran en temel unsurlardan biridir. Bu itibarla denilebilir ki

³⁵³ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/346; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân - Kur'ân Meâli ve Tefsiri* - , 21/216-217.

³⁵⁴ el-İşfehânî, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*, 892.

³⁵⁵ İki lafız arasında lafzen ve manen münasebetin olması iştikak sanatıdır. Bu konuda bk. Sadettin Taftazanî, *Muhtasarül Meanî*, çev. Mehmet Ali Arslan (Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 2014), 3/334.

³⁵⁶ Maksudun hilafını vehmettirmeyen bir kelimada, bir incelikten dolayı bir fazlalığın getirilmesine tetmim denir. Bu konuda bk. Taftazanî, *Muhtasarül Meanî*, 2/351.

³⁵⁷ Kasapoğlu, *Kur'an'ın Üslup Psikolojisi*, 85-86.

³⁵⁸ ez-Zümer 39/53.

³⁵⁹ el-Ankebût 29/23; Yûsuf 12/87.

³⁶⁰ el-Bakara 2/17-20.

³⁶¹ el-En'âm 6/29.

iman ümidi, ümit de insanı diri tutar; insan ümitle yaşar. İnkâr edenlerin ümitsiz ruh hâlleri iç âlemlerinde derin, onarılması zor ruhî bunalımlara ve çöküşlere sebep olur.³⁶²

“أَصْحَابِ الْقُبُورِ/kabirdekiler” terkibi istiaredir. İstiare, duygusal his uyandıran, soyut kavramları somutlaştırarak gözler önüne seren estetik bir formdur.³⁶³ Bu ifade, geride zikredilen diğer bir yoruma göre “kabirlerdeki kâfirler” anlamındadır. Bu yoruma göre kabirlerdeki kâfirler, arkadaşlara benzetilmiştir. Çünkü arkadaşların kişilikleri birbirine benzediği gibi kâfirlerin kişilikleri de birbirine benzemektedir. Aynı şekilde dostluklar da benzer huy, karakter ve mizaca sahip kimseler arasında kurulur ve benzer inanç, tutum ve değer yargıları etrafında şekillenir. Âyette, kabirlerdeki kâfirlerin arkadaşlara benzetilmiş olması da bir anlamda bu hakikate işaret etmektedir.

İnançsız bireyler huzursuzdurlar, endişelidirler ve sürekli bir anlam arayışı içindedirler. Hayattaki birçok olayı anlamlandırabilme eksiklikleri, çatışma ve gerginliklerini arttırır. Kaybettiklerinden dolayı hayat onlar için çekilmez hâle gelebilir. Geçmişte yaşadıkları üzüntüler ile geleceğe dair duydukları endişe, korku ve ümitsizlikler arasında bocalar dururlar. Yaşamlarındaki zorluklar karşısında sığınacak bir yer bulamazlar. Tüm bunlar ruh sağlıkları üzerinde olumsuz etkilere sebep olur.³⁶⁴

İnsanlar bir yaratıcı fikrini kaybedecek olursa, gruplar salgın halinde akıl hastalıkları geçirmeye başlar. Nitekim modern, materyalist çağda bunun örnekleri sıklıkla görülmektedir.³⁶⁵ Yapılan gözlemler, intihar vakalarının inançsız, mâneviyatı bozulmuş ve ümidini yitirmiş bireyler arasında daha sık görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu çaresiz, mutsuz intihar adayları, gerçek yardımı nerede bulabileceklerini bilmemektedirler. Zira hayatın akla gelen tüm problemlerinde onlara yardımcı olabilecek, mutlak güç sahibi, tam bir güvenin ve inancın kaynağı vardır ki o da Allah'tır.³⁶⁶ İnsan O'nun farkına vardığında hayatına anlam katar, ümit duygularını pekiştirir, psikolojik denge kazanarak birçok zorluğun üstesinden gelir. Ancak bu sayede psikolojik ve mânevî iç huzura erişebilir.

Âyetteki hitap, üslûp ve sanatsal ifadeler dikkate alındığında, muhatapların hem duygu ve düşüncelerini harekete geçirecek hem de iletilmek istenen mesajı tutum ve davranışa dönüştürecek psikolojik etkisi güçlü bir çağrının yapıldığı anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ bu

³⁶² Tâhâ 20/124;el-En'âm 6/125.

³⁶³ Tıraşî, *es-Sûretü'l-İsti'âriyye ve Cemâliyyâtihâ fi'l-Kur'âni'l Kerim*, 129.

³⁶⁴ Peker, *Din Psikolojisi*, 245.

³⁶⁵ Carl Gustav Jung, *Psikoloji ve Din*, çev. Karabey (İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 1998), 120.

³⁶⁶ Leslie Mc Cullough - Hüseyin Peker, “İntihar: Sebepleri Nedir ve Ona Nasıl Engel Olunur?”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), 113-115.

âyette belâğî özelliklerdeki ifade zenginliğinin yanı sıra vurgu ve tonlamalarla da iman edenlerin inkârcılarla dostluk kurmalarını yasaklamıştır.

3.2.2.2. Nifak/İki Yüzlülük Psikolojisi

Nifak, sözlükte “bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkmak”, “olduğundan farklı görünmek” gibi anlamlara gelmektedir. Dinî kullanımda ise “bir yandan İslâm’a girmek diğer yandan farklı bir yolla da İslâm’dan çıkmak veya diliyle iman ettiği halde kalbiyle iman etmemektir.”³⁶⁷ Bu durum iki yüzlülük olarak da anlaşılabilir.³⁶⁸

Münafıkların dilleriyle iman ettiği halde kalpleriyle iman etmemesi, Yahudilerin ise Müslümanlara dost gibi görünüp içten içe düşmanlık beslemeleri ve olduklarından farklı görünmeleri içlerinde var olan nifâğın bir yansımasıdır. Kur’ân-ı Kerîm’de münafık ve Yahudilerin içinde buldukları nifak psikolojisine ve ruh hâllerine dair oldukça geniş malumatlar verilmektedir.³⁶⁹ Müminlere, onların bu ruh hâllerine karşı teyakkuzda olmaları için uyarılarda bulunmaktadır. Nitekim şu âyette bu durum açıkça görülmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بَطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي
صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ

*“Ey iman edenler! Sizden olmayanları sırdaş edinmeyin, onlar size kötülük yapmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların ağızlarından nefret taşmaktadır; kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür. Gerçekten size delilleri açıklamışızdır, eğer düşünüyorsanız!”*³⁷⁰

Bu âyette, inkârcıların Müslümanlara karşı gizliden gizliye besledikleri duygu, düşünce ve iç sesleri görünür kılınmıştır. Bu yapılırken iman edenlere “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla açıkça, doğrudan seslenilmiş olması muhatapların dikkatlerini çekici niteliktedir. Zira bu hitap iman edenler ile inkâr edenler arasındaki temel farkı ortaya koymaktadır. İnananlarda iman hissi uyandırarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Muhatapları iman edenler grubunun bir üyesi kılarak inanç temelinde “biz” bilinci oluşturmaktadır. İnananlara, sosyal ilişkilerini ve yakınlıklarını inancına uygun olarak düzenlemeyi telkin etmektedir. Bir uyarı niteliğinde olan bu nidâ üslûbu, inananları kendilerinden farklı olan inkârcılara karşı mesafeli olmaya, kendilerini duygusal ve zihinsel olarak hazır hâle getirdikten sonra yönlendirmektedir.

³⁶⁷ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 819; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 10/358.

³⁶⁸ Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 3543.

³⁶⁹ el-Bakara 2/120; Âl-i İmrân 3/118-120; el-Münâfikûn 1-4.

³⁷⁰ Âl-i İmrân 3/118.

İslâm öncesi Medine’de Araplar ve Yahudiler arasında bazı dostluk ve iş birliği anlaşmaları vardı. İslâm sonrası da bazı Müslümanlar, Yahudi ve münafıklarla yakın ilişkilerini sürdürmüş ve Müslümanların bazı sırlarını onlarla paylaşmışlardı. Onlar ise dost gibi görünüp Müslümanlara gizliden gizliye düşmanlık beslemiş ve zarar vermek istemişlerdi. İşte bu âyet, iman edenleri bu kimselerle dostluk kurmamaları hususunda uyarmıştır.³⁷¹

Âyetteki “لَا يَأْتِيَنَّكُمْ خَبَالًا مَّا عِنْتُمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ” cümleleriyle nifak sahiplerinin iman edenlere karşı düşmanca tutumlarına değinilmiştir. Onların, düşmanca tutumları altında yatan psikolojik sebeplerden biri, “قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ” cümlesinde ifade edildiği üzere kalplerinde saklamaya çalıştıkları, fakat istemsizce ağızlarından dışa vurdukları nefrettir.³⁷² Sevginin tam tersi olan “بُغْضٌ”, sevilmeyen şeye karşı duyulan nefret anlamındadır.³⁷³ Benmerkezci tutumlara sahip insanlar kendilerinden üstün gördükleri kişilere karşı olumsuz duygular beslerler. Bu tip kimseler, kendilerini küçük ve yetersiz hissettiklerinde onlara karşı nefret duyarlar. Ayrıca bir şeyden zarar göreceklarini hissettiklerinde onun yok olmasını isteyerek ona karşı nefret geliştirirler.³⁷⁴ Yahudi ve münafıkların Medine’de dinî, siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda otoritelerini kaybetmeleri, müminlere karşı nefret duymalarına sebep olmuştur. İçlerindeki nifak sebebiyle müminlere karşı besledikleri nefret duygularını gizlemeye çalışmışlardır. Aslında içinde buldukları hâl, “kan kusup kızcılık şerbeti içtim demek” gibidir. Modern psikolojide bu hâl, “bastırma” olarak ifade edilir. Bu ruh hâline sahip kimseler, bilinç dışına itmeye çalıştığı güdülerini ve nefret gibi duygularını istemsizce dışa yansıtırlar.

Nefret, içinde öfke duygusunu da barındıran kompleks bir reaksiyondur. İnsan öfkelenildiği zaman kas hareketleri sertleşir ve vücudunda bazı fiziksel değişiklikler meydana gelir. Böylelikle iç dünyasında yer alan duygu ve düşünceler dışa yansır. Âyette “dillerinden nefret taşar” tabiri yerine “ağızlarından nefret taşar” tabirinin kullanılması da bu bağlamda anlaşılabilir. Çünkü nefret, öfke gibi duygular içerde yaşanırken, bu ruh hâli sadece sözlere değil jest ve mimiklere de yansır. Bu itibarla “ağızlarından nefret taşar” ifadesinden, münafıkların taşıdıkları nefretin sadece sözlerine değil yüz ifadelerine, ağızlarına da yansıdığı

³⁷¹ et-Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 7/138-139; İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*, 1/318; Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-‘Âkli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 2/86.

³⁷² Ağızlarından taşan nefret maddi bir şey olmadığından bu ifade mecaz-ı mürseldir. Bu mecaz, anlamı etkili ve canlı bir şekilde zihnin kavrayışına sunma, muhatabın dikkatini çekerek ilgisini amaca -nifak sahipleriyle dostluk kurmamaya- yönelme ve sözün çekiciliğini artırma gibi hedefleri gerçekleştirmeye yöneliktir. Bu konuda bk. Bolelli, *Belâgat*, 151; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, 5/100.

³⁷³ el-İşfehâni, *el-Mufredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, 136.

³⁷⁴ Nevzat Tarhan, *Duyguların Dili: Duygusal Zekâyâ Yeni Bir Yorum*, ed. Seval Akbıyık (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 195-196.

anlaşılmaktadır.³⁷⁵ Nitekim şu âyetlerde de bu tip kimselerin bu ruh hâllerinin yüzlerine yansıdığı açık bir şekilde belirtilmektedir: “Yoksa kalplerinde çürüklük bulunanlar, içlerindeki kini Allah’ın asla açığa çıkarmayacağını mi hesapladılar? İstersek şüphesiz onları sana gösteririz de yüzlerindeki işaretlerden kendilerini tanırsın. Kuşkusuz konuşma tarzlarından sen onları bileceksin. Allah bütün yaptıklarınızı bilir.”³⁷⁶

Başlığa konu olan âyeti takip eden âyetlerde, münafıkların şiddetli öfkelerinden dolayı parmaklarını ısırduklarına, inananları sevmediklerine, onlara karşı besledikleri hasede, kurdukları tuzaklara ve iman hususundaki ikircikli tavırlarına değinilmiştir.³⁷⁷ Bakara sûresinde ise münafıkların gözlerini kör edercesine açık seçik önlerinde olan İslâm’a karşı ilgisizlikleri, “sağır, dilsiz ve kördürler” şeklinde tasvir edilmiştir. Devamında, gerçeklere kulak tıkamaları, karanlıklar içerisinde bocalamaları, iç dünyalarında yaşadıkları korku, ıstırap ve sancılar yağmura tutulanlar metaforu üzerinden somutlaştırarak anlatılmıştır.³⁷⁸ Aslında Kur’ân’da nifak psikolojisine dair yeterli düzeyde malumat verilmektedir. Hatta münafıklara dair müstakil bir sûre dahi bulunmaktadır.

Münafıklar içinde buldukları ruh hâlleri sebebiyle müminlere “kötülük yapmaktan geri durmazlar ve sürekli sıkıntıya düşmelerini isterler.” Vermek istedikleri zararın, sıkıntının düzeyi “وَدُّوا مَا عَنِتُّ” cümlesinde, şiddetli zarar ve meşakkat anlamına gelen “عَنِتُّ” lafzıyla ifade edilmiştir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere onların müminlere karşı besledikleri olumsuz duygular o kadar şiddetlidir ki müminlere din ve dünya hususunda en büyük zararı vermeyi temenni ederler.³⁷⁹ Yahudi ve münafıkların nefret duyguları altında yatan sebepler, onların duygu ve düşüncelerini etkileyerek iç dinamiklerini harekete geçirmiştir. Bu da müminlere karşı düşmanca davranışlar sergilemelerine sebep olmuştur. Münafıkların içinde buldukları kin ve düşmanlığın görünen yüzü bu iken görünmeyen, kalplerinde gizlediklerinin ise daha büyük olduğu “وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ”³⁸⁰ cümlesinde “أَكْبَرُ”³⁸¹ lafzıyla ifade edilmiştir. Ayrıca,

³⁷⁵ Kasapoğlu, *Kur’an Psikoloji Atlası*, 1/407.

³⁷⁶ Muhammed 47/29-30.

³⁷⁷ Âl-i İmrân 3/119-120.

³⁷⁸ el-Bakara 2/17-20.

³⁷⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâiki Gavâmiği’t-Tenzîl*, 1/406.

³⁸⁰ Burada canlılara ait olan gizleme fiili “kalplerinin gizlediği” ifadesiyle kalbe nispet edilmiştir. Bu da mübâlağa içindir. Bu konuda bk. Ğazâl, “‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne Delâleti’l-Mebnâ ve’l-Ma’nâ”, 265-285; el-Evsî, “‘Esâlîbu’l-Mubâlağa fi’l-Kur’âni’l-Kerîm”, 213-214.

³⁸¹ Bu kelime ism-i tefdil kalıbındandır. Mübâlağa için gelmiştir. Buradaki kullanımda da terhib söz konusudur. Bu konuda bk. Ğazâl, “‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne Delâleti’l-Mebnâ ve’l-Ma’nâ”, 265-285; el-Evsî, “‘Esâlîbu’l-Mubâlağa fi’l-Kur’âni’l-Kerîm”, 213-214.

kalplerindeki nifak somutlaştırılarak tecessüm ve istiare³⁸² sanatları yoluyla zihnin tahayyülüne sunulmuştur.

Müminlerin münafıkları tanımaları ve onlara karşı tedbirli olmaları için birçok hadiste de kalplerindeki nifâk somutlaştırılarak ifşa edilmektedir.³⁸³ Çünkü nifak sahipleri hem birey hem de toplum için oldukça problem teşkil ederler. Şâyet siyasi veya ekonomik bir güç elde edecek olsalar, ellerine geçirdikleri güç sayesinde içlerinde gizledikleri kini daha fazla davranışa dönüştüreceklerdir. Bu da bir sosyal felakete dönüşecektir. Dolayısıyla İslâm toplumları, âyet ve hadislerle kendilerine ayrıntılı bir şekilde tanıtılan nifak gerçeğine karşı uyanık olmalıdır. Hem kendi imanları üzerinde yıkıcı etkilere sebep olabilecek bu ruh hâline bürünmekten sakınmalıdır hem de bu ruh hâline sahip olan kimselerin yeryüzünü fesada götürecek tutum, düşünce ve davranışlarına karşı bilinçli olmalıdır.

”أَفْوََاهِهِمْ“ - ”صُدُّورُهُمْ“ , ” خَبَالًا“ - ”عَنْتُمْ“ , ”لَا يَأْلُوْنَكُمْ“ - ”وَدُّوْا“ ilişkisi mürâât-ı nazîr sanatıdır. ”تُخْفِي“ , ”بَدَتْ“ lafızları arasındaki karşıtlık ise tıbâk-ı îcab sanatıdır. Bunlar manayı güzelleştiren sanatlardandır. Bu sanatlarla lafızların zıt anlamlarına değinilerek asıl kastedilen manaya vurgu yapılır. Böylelikle mesajın ifade gücü ve zihindeki tesiri artırılır. Ayrıca kelimeler arasındaki uyum, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatabın mesajı daha kolay ve kalıcı olarak kavramasına yardımcı olur.³⁸⁴

Genel olarak âyetteki hitap üslubu, anlatımdaki sanatsal ifadeler ve içerik dikkate alındığında, muhatabın hem duygu ve düşüncelerini harekete geçirecek hem de mesajı tutum ve davranışa dönüştürecek psikolojik etkisi güçlü bir çağrının yapıldığı anlaşılmaktadır. Allah Teâlâ bu âyette belâğî özelliklerdeki ifade zenginliğinin yanı sıra psikolojik etkisi yüksek vurgu ve tonlamalarla da muhatapların dikkatlerini çekerek Yahudi ve münafıklara karşı dikkatli olmaya ve onlarla dostluk ilişkisi kurmaktan sakınmaya etkili bir şekilde davet etmektedir.

3.2.2.3. İrtidâd/Dinden Dönme Psikolojisi

Sözlükte “dönmek” anlamına gelen irtidâd kavramı, ıstılahta “İslâm dininden küfre dönmek” anlamına gelmektedir.³⁸⁵ Her dinde, dinden dönme olayları yaşandığı gibi, İslâm dininde de dinden dönme olayları yaşanmıştır ve yaşanmaya da devam etmektedir. Bu

³⁸² İstiare, duygusal his uyandıran ve soyut kavramları somutlaştırarak gözler önüne seren estetik bir formdur. Bu konuda bk. Tıraşî, *es-Sûretü 'l-İsti'âriyye ve Cemâliyyâtihâ fi 'l-Kur'âni 'l Kerim*, 129.

³⁸³ Buḥârî, *Şaḥîḥu 'l-Buḥârî*, 1/21 (No. 34); 6/2626 (No. 6757).

³⁸⁴ Şerif Ahmet Çelik - Hüseyin Yaşar, “Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı: Mâide Süresi Örneği”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2021), 72.

³⁸⁵ Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 320.

hadiseyi tetikleyen birbirinden farklı birçok psiko-sosyal faktör bulunmaktadır. Örneğin, inançlı bireyler, yaşadıkları olaylar karşısında veya kurmuş oldukları sosyal ilişkilerin etkisiyle din ile olan ilişkilerini yeniden gözden geçirebilmektedir. Bir sonraki aşamada ise inandığı değerlerden tamamen vazgeçebilmektedir.

Bu gerçekten hareketle Kur'ân, iman edenleri, dinden dönmelerine sebep olabilecek iç ve dış tehditlere karşı uyarmaktadır. Dinden dönmenin dünya ve ahirette sebep olacağı kayıplara işaret ederek tehlikenin büyüklüğünü açıkça gözler önüne sermektedir. İman edenlerin imanlarında sebat etmeleri için hem bireysel hem de toplumsal planda yönlendirici telkinler de bulunmaktadır.³⁸⁶ Bu yönüyle dikkat çeken âyetlerden biri de şudur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِينَ

*“Ey iman edenler! Eğer inkâr edenlere uyarsanız, sizi gerisin geri döndürürler de sonra hüsrana uğramış olursunuz.”*³⁸⁷ Allah Teâlâ bu âyette iman edenleri inkâr edenlere uyarak dinden dönmemeleri, netice olarak da hüsrana uğramamaları için uyarmaktadır.

Bu âyeti daha iyi anlayabilmek için Uhud Savaşı'na ve bu savaşın psikolojik arka planına değinmek yerinde olacaktır: Bu savaşta müşrik ordusu Ebû Süfyan'ın komutasında iki yüz at, üç bin kadar deve ve yedi yüz kadar zırhlı asker ile savaşa katıldılar. Müslümanlar ise hem sayıca azdı hem de münafıkların manipülasyonlarına maruz kalıyorlardı. Abdullah b. Übey ve beraberindeki üç yüz adam, Müslümanları şüpheye düşürecek şekilde birtakım asılsız iddialar ileri sürüyorlardı. Bir süre sonra da Müslümanları yalnız bırakıp İslâm ordusundan tamamen ayrılmışlardı. Müslümanların sayısı bu hareketten sonra yedi yüze kadar düşmüştü. Savaşın ilk etabında Müslümanlar zafer elde etmiş gibi görünse de okçular tepesine yerleştirilen kimselerin ganimet mallarını elde edebilmek için buldukları yerleri terk etmeleri sonucunda durum Müslümanların aleyhine dönmüştü. Bu tepeye yerleştirilen Abdullah b. Cübeyr (r.a.) ve on arkadaşı ise buradan ayrılmayarak şehit düştüler. Müşriklerin iki taraftan yaptıkları saldırı, Müslümanları paniğe sürüklemiş ve cephe hattını dağıtmıştı. Yaşanan gelişmeler bazı Müslümanların silahlarını bırakmalarına sebep olmuştu. Hz. Hamza'nın (r.a.) şehit edilmesi, cesedinin yarılp ciğerlerinin çıkarılması, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ciddi yaralar alması ve öldürüldüğü haberinin yayılması, Müslüman saflarında büyük bir moral çöküntüsüne sebep olmuştu. Bu savaşta Hz. Peygamber (s.a.v.) dâhil birçok sahâbi yakınlarını kaybetmişti. Savaş sonunda 70 kadar sahâbi şehit edilmişti. Görüldüğü üzere Uhud Savaşı Müslümanlar için büyük bir felaket olmuştu. Uhud Savaşı'nda Müslümanların

³⁸⁶ el-Bakara 2/217;Âl-i İmrân 3/85-86, 100, 144;en-Nisâ 4/115, 137;el-Mâide 5/54;Muhammed 47/25-27.

³⁸⁷ Âl-i İmrân 3/149.

içine düştüğü durum Müslümanları oldukça derinden yaralamıştı. Özellikle Hz Peygamber'in (s.a.v.) öldürüldüğü haberi, Müslümanlarda şok etkisi yaratmıştı. Hak bir davanın müntesipleri olarak aldıkları yaraları anlamlandırmakta zorlanan bazı inancı zayıf Müslümanların kalplerine şüphe düşmüş ve dinden dönmeyi düşünenler dahi olmuştu.³⁸⁸

Fakat herkes aynı durumda değildi. Enes b. Nadr gibi kahraman sahâbelerde bu durum, inançlarını daha fazla pekiştirmişti. Enes (r.a.), Müslümanların içinde buldukları durumdan dolayı Allah'tan özür dileyerek tüm gücüyle savaşarak şehit düşmüştür.³⁸⁹ Bu sırada indirilen Kur'an âyetlerinde, müminlerin içinde buldukları psikolojik atmosfere dikkat çekilmiş ve müminler, imanda sabır ile sebat etmeye teşvik edilmiştir.³⁹⁰

Uhud Savaşı'nda iman edenlerin müşrikler karşısında ciddi kayıplar vermesi üzerine münafıklar, "Kardeşlerinize dönün! Kardeşlerinizin dinine girin!" diyerek iman edenleri dinleri hususunda şüpheye düşürmeye çalışmışlardır. Rivâyet edildiğine göre münafıkların bu söylemleri üzerine bu âyet indirilmiştir. Böylelikle Müslümanların onlara uymamaları gerektiği belirtilmiştir. Başka bir rivâyete göre ise iman edenleri dinlerinden şüpheye düşürmeye çalışanlar Yahudi ve Hristiyanlardır. Onlar ise "Eğer Muhammed gerçek bir peygamber olsaydı yenilmezdi. Onun hâli de normal insanların hali gibidir. Bazen yener bazen de yenilir." demişlerdir. Bu âyetin, onların bu söylemleri üzerine indirildiği de belirtilmiştir. Bazılarına göre de "الَّذِينَ كَفَرُوا" ifadesiyle kastedilen tüm inkârcılardır. Bunun gerekçesi ise inkârcılara uymanın nihayetinde iman edenleri küfre sürükleyecek olmasıdır.³⁹¹ Nitekim âyette bu durum "ان تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا يَرْدُوكُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ /Eğer inkâr edenlere uyarmanız, sizi gerisin geri döndürürler"³⁹² ifadesiyle belirtilmiştir. Âyetteki "irtidâd" fiili, istiare yoluyla zihinlerin tahayyülüne sunulmuştur. Bu ifadenin aslı "sizi, ökçelerinizin üzerinde geriye döndürürlerdir." Daha açık bir ifadeyle "imandan sonra küfre döndürürler" anlamındadır.³⁹³ Sonuç olarak bu son görüş, âyetin iletmek istediği mesaj dikkate alındığında hem daha kapsayıcıdır hem de âyetin amacına hizmet eder niteliktedir. Zira iman edenler, Yahudi, Hristiyan veya münafık fark etmeksizin tüm inkârcılara karşı mesafeli olmalıdır. Onlara uymaktan sakınmalıdır. Aksi takdirde onlara benzemeleri kaçınılmaz bir son olacaktır.

³⁸⁸ Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 201-215.

³⁸⁹ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 3/1032(No. 2651).

³⁹⁰ Âl-i İmrân 3/120-122, 140-144, 152-155, 165-166.

³⁹¹ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Âkli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 2/98.

³⁹² يَرْدُوكُمْ - فَتَقْلِبُوا - كَفَرُوا - آمَنُوا lafızları arasında mürâât-ı nazîr, كَفَرُوا - آمَنُوا lafızları arasında ise tıbâk-ı icab sanatı bulunmaktadır. Tıbak, birbirine zıt, olumlu olumsuz veya zıt olmasını çağrıştıran iki kelime arasında gerçekleşir. Tıbâk-ı icâb, olumlu fiil ve isimler arasındaki karşıtlığa dayanan tıbaktır. Lafızların zıt anlamlarına değinerek asıl kastedilen mana vurgulanır. Bunlar manayı güzelleştiren sanatlardandır. Bu sayede mesajın ifade gücü ve zihindeki tesiri arttırılır. Bu konuda bk. Bulut, *Belâgat-i Müyesserâ Meânî-Beyân-Bedî*, 187; Çelik - Yaşar, "Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı", 72.

³⁹³ es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/321.

Modern psikolojide sosyal etki olarak isimlendirilen bu durumda kişiler, kendilerinden farklı bireylerle kurmuş oldukları ilişkiler neticesinde, o kişilerin değerlerine, normlarına uyarak inanç, duygu, düşünce ve davranışlarında değişikliğe gidebilmektedir.³⁹⁴ Aynı şekilde Kur'ân da birçok âyette bu hakikate dikkat çekerek, iman edenleri inkârcılarla dostluk kurmaktan ve onlara uymaktan sakındırmaktadır.³⁹⁵ Nitekim bu âyetin yönlendirmesi de bu istikamettir.

Âyette, Uhud Savaşı'nda hem fiziksel hem de psikolojik olarak bir hayli yıpranmış olan Müslümanlara “*Ey iman edenler!*” hitabıyla seslenilmiş olması oldukça anlamlı mesajlar içermektedir. Allah Teâlâ, mâneviyatlarını kırmak, kimlik ve aidiyet duygularını manipüle etmek isteyen inkârcıların söylemlerine karşılık, müminlere bu hitapla seslenerek, kendilerine onlardan farklı olduklarını hatırlatmıştır. İnananlarda kimlik ve aidiyet duygularını harekete geçirerek, “ben bir müminim, her ne pahasına olursa olsun inkârcılara uyarak inancımın ve değerlerimden vazgeçmemeliyim” düşüncesini canlı kılmış, böylelikle dirençlerini arttırmıştır. Mümin kimliklerini pekiştiren bu hitap, iman edenleri bu kimlik çerçevesinde sorumlu davranmaya, imanda sabır ve sebat etmeye davet etmektedir. Özetle bu hitap, yaşadıkları olaylar karşısında psikolojik olarak yıpranan ve manipülasyona açık hale gelen müminleri, tekrar mümin kimliği etrafında birleştirici etkiye sahiptir.

İnançlı bireylerin, yaşamlarında deneyimlemiş oldukları suçluluk, başarısızlık duyguları, kimlik bunalımı, aidiyet karmaşası, anlam arayışları, ruhsal sarsıntılar ve travmatik olaylar gibi birçok unsur, dine bakış açıları üzerinde etkili olmaktadır. Bu kimselerin yaşamış oldukları olumlu veya olumsuz deneyimler, din ile kurmuş oldukları ilişkileri yeniden yapılandırmalarına sebep olabilmektedir. Örneğin, yakınıni kaybeden bir kimse, bazen ölüm ve sonrasını veya hayatı anlamlandırabilmekte zorluk çekebilmektedir. Bu durumda kişi, dine daha fazla yönelebilmekte ya da dinden daha fazla uzaklaşabilmektedir. Çünkü insan ruhunda derin izler bırakan bazı olaylar veya hayatın normal seyrine aykırı gelişen istenmedik hadiseler, kişilerin dinle olan ilişkilerini zedeleyebilmekte ya da pekiştirebilmektedir. Bu tarz travmatik hadiselerin birey üzerinde etkileri görülebildiği gibi toplum psikolojisi üzerinde de etkileri görülebilmektedir.³⁹⁶

İnsanın herhangi bir dine yönelmesinin en temel sebebi, ihtiyaç ve arzularının tatmin edilmesidir. Aynı şekilde herhangi bir dinden uzaklaşmasının temel sebebi de ihtiyaç ve arzularının tatmin edilmemesidir. Tabii olduğu din, kişiyi tatmin etmiyorsa kişide zamanla

³⁹⁴ Öznur Yüksel, *Davranış Bilimleri* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2006), 245-258.

³⁹⁵ Âl-i İmrân 3/28;en-Nisâ 4/144;el-Mâide 5/51;el-Â'râf 7/38;et-Tevbe 9/23, 119;el-Furkân 25/27-29.

³⁹⁶ Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 137-138.

huzursuzluk ve gerginlik ortaya çıkar. Özellikle kişinin inanç esaslarına karşı duyduğu bir şüphe, gerginliğini arttırır ve kişiyi bunalıma sokar. Bu durum ise kişiyi gerginlikten, bunalımdan kurtulmaya sevk eder. İşte tam da böyle bir anda yaşadığı bir olay ya da etkilendiği bir kişi tabi olduğu dinden dönmesine sebep olabilir.³⁹⁷

Sonuç olarak kişiyi dinden dönmeye götüren süreçlerin başında çoğu zaman içselleştirilmemiş inançta var olan zihinsel boşluklar, yaşanan travmatik olaylar, dinî beklentilerin karşılanamaması ve bireyler üzerindeki sosyal etki yer almaktadır.

Şimdi bu bilgiler ışığında bu âyet ele alındığında şunları söylemek mümkündür: İnananların psikolojik dayanıklılığını, inançlarındaki samimiyetlerini test eden Uhud Savaşı'nda, iman edenler arasında büyük bir moral çöküntüsü yaşanmıştır. Bunu fırsata çevirmek isteyen inkârcılar, iman edenleri şüpheye götürecek söylemleri psikolojik savaş aracı olarak kullanmışlardır. Özellikle, “Eğer Muhammed gerçek bir peygamber olsaydı yenilmezdi.” sözleriyle iman edenlerin Peygamber'e iman hususundaki inanışlarında şüphe oluşturmaya ve bu konuda zihinsel boşluk oluşturmaya çalışmışlardır. Temelsiz iddialarla inananları anlam ve inanç krizine sokmaya çabalamışlardır. “Acaba gerçekten Peygamber değil mi?” vehmine sürükleyerek, Müslümanları, uğradıkları kayıplar, olumsuz deneyimler üzerinden din ile kurmuş oldukları ilişkileri yeniden yapılandırmaya davet etmişlerdir. İman edenlere “kardeşlerinize dönün ve kardeşlerinizin dinine girin!” diyerek; “dinimiz beklentilerimizi karşılamadı. Rabbimiz bizi terk etti. Eğer gerçekten doğru yolda olsaydık Rabbimiz bize yardım ederdi. Çok kötü haldeyiz. Artık asıl ait olduğumuz yere dönmeliyiz.” düşüncelerini canlı kılmaya çalışmışlardır. Böylelikle onları dinden döndürmeyi hedeflemişlerdir. Özellikle yakınlarını kaybeden sahâbelerin bu söylemlere kapılabileceğini düşünerek onları dinden dönmeye teşvik etmişlerdir.

Evet, zor durumlarla karşı karşıya kalan kimseler dinden, inanmış oldukları ilahtan bir yardım göremediğini, beklentilerinin karşılanmadığını hissetmeleri halinde dinden uzaklaşmaları söz konusu olabilir. Bu durum inancı zayıf kimselerde daha fazla gözlemlenebilir. Fakat bu durum inancını içselleştirmiş, sağlam bir inanca sahip kimselerde tam tersi bir etki de yaratabilir. Şöyle ki, zorluklar inançlı kimselerin inancını daha fazla pekiştirebilir. Nitekim bu olayda da inkârcılar, inancı zayıf bazı Müslümanlar ve münafıklar dışında samimi Müslümanlardan bekledikleri yanıtı alamamışlardır. Aksine Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbı bu imtihandan inançlarını pekiştirerek daha güçlü bir şekilde çıkmışlardır.

---

³⁹⁷ Peker, *Din Psikolojisi*, 203; Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 294-311.

Yapılan araştırmalar din değiştiren kimselerin dūřünce, davranış ve değerlerinde köklü değişimlerin yaşandığını ortaya koymuştur. Ayrıca dinden dönen kimselerin kişiliklerinde de büyük bir dönüşüm yaşandığı saptanmıştır. Zira bu kimseler, eski kimliklerinden koparak yeni bir kimlik edinme sürecine geçiş yaparlar. Din değiştirenler yeni bir kimlik edinebilirler, fakat dönem dönem bu durumdan pişmanlık da duyabilirler.³⁹⁸ İmandan sonra küfre dönen kimseler âyette de “فَتَنَّفَلُوا خَاسِرِينَ /sonra hüsrana uğramış olursunuz ” ifadesiyle belirtildiği üzere büyük bir hüsrana uğrarlar. Bu hüsrana hem dünyada hem de ahirette olabileceği düşünülebilir. Dünyada hüsrana olmaları içsel çatışma, bilişsel çelişki, pişmanlık ve suçluluk duyguları olarak kendini gösterebilir. Çünkü irtidâd eden kimselerde bu durum, “ben kimim?” sorusunun cevabını karmaşık hâle getirebilir. Bu da derin bir kimlik krizine sebep olabilir. Sonuç olarak bu kimseler, dünya hayatında psikolojik olarak oldukça yıpratıcı bir sürece girerek; ahirette de ebedi bir azaba düçar olarak hüsrana uğrarlar.

En nihayetinde bu âyet nüzûl dönemi psikolojik arka planıyla birlikte ele alındığında; âyet, iman edenlere hayatlarında karşılaşmış oldukları zorluklar karşısında Allah’tan ümit kesmemeleri ve inançlarından vazgeçmemeleri gerektiğini öğretmektedir. Hayattaki zorlukların, iman edenlerin inanç düzeylerini ortaya koyan birer imtihan olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca âyette, muhataplara bu mesajlar iletilirken psikolojik etkisi yüksek bir anlatım üslûbu kullanılmıştır. Duygusal his uyandıran, soyut kavramları somutlaştırarak gözler önüne seren estetik bir formla, iletilmek istenen mesajın gücü zihinlerde arttırılmıştır. Böylelikle iman edenler, inançlarında sabırla istikrarlı bir duruş sergilemeye yönlendirilmiştir.

Geride geçen başlıklarda inançlı ve inançsız bireylerin psikolojik yapısına, inançsızlığa götüren etkenlere, inancın ve inançsızlığın bireyin duygu, dūřünce, davranış ve kişiliği üzerindeki yansımalarına mümin kimliğinin pekiştirilmesi hedefi gözetilerek genel hatlarıyla değinilmiştir. Őimdi ise insan davranışlarının ortaya çıkmasında ve kişiliğin oluşmasında etkili olan bilişsel olgu ve süreçlere değinilecektir.

3.2.3. Bilişsel Olgu ve Süreçleri Konu Edinen Âyetler

Biliř, insanın dūřünme, hatırlama, algılama ve öğrenme gibi bilgiyi belirleme, depolama ve işleme sürecinde göstermiş olduğu her türlü zihinsel aktivitelerdir. Kiři bu zihinsel aktivitelerle çevresinden gelen bilgileri organize eder, anlamlandırır ve yorumlar. Bu sayede uygun tutum ve davranışlar geliştirir. Zihinsel aktiviteler sonucu elde edilen çıktılara

³⁹⁸ Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 164-165.

ise bilişsel olgular denilir.³⁹⁹ Örneğin, sû-i zan olgusunun oluşum süreçlerinde düşünme, algı, hafıza, tutum ve değer yargılarının etkisi görülür. Bu süreçlerin sonunda kişi, zihnindeki verilerle anlamlı bir bütünlük oluşturur ve başkası hakkında olumsuz bazı yargılara varır. İşte bu olumsuz çıktıya diğer bir ifadeyle su-i zanna bilişsel olgu denir. Sû-i zan da bulunmak gibi bilişsel olgular, her ne kadar doğrudan gözlemlenemiyor olsa da kişinin tutum ve davranışlarında gözlemlenebilmektedir. O hâlde kişinin tutum ve davranışları üzerinde bilişsel olgu ve süreçlerin etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu bağlamda, bu başlık altında, iman edenlerin duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerinde etkili olan bilişsel olgu ve süreçlere temas edilmiştir. Bu süreçlerin mümin kişiliğinin inşasındaki etkileri ve toplumsal boyuttaki etkileri, Kur'ân ve psikoloji bilimi perspektifinden ele alınmıştır.

3.2.3.1. Sorgulama ve Soru sorma

Sorgulama, kişinin düşüncelerini harekete geçirerek şekillendiren ve zihin dünyasını aktif hâle getirerek bilgilerini yeniden yapılandırmasına katkı sunan etkin bir süreçtir. Kişi, soru sormadan önce mevcut bilgi birikimine başvurur, bu bilgileri değerlendirir, bilinmeyen eksik kalan kısımları fark eder ve boşlukları doldurabilmek için zihinsel olarak çaba gösterir. Eğer bu zihinsel faaliyetten bir sonuç alamazsa öğrenmek için harekete geçer. Öğrenmek için başvuracağı yöntemlerden biri de soru sormaktır. Soru sormak cevaba ulaşılamayan bu zihinsel sorgulama faaliyetinin davranışsal ifadesidir.

“İbrâhim “Rabbim! Ölülerini nasıl diriltiyorsun, bana göster!” deyince, rabbi “Yoksa inanmıyor musun?” demişti. O “Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye” cevabını verdi...”,⁴⁰⁰ *“Havârilere “Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?” diye sormuşlardı... Onlar “İstiyoruz ki ondan yiyelim, kalplerimiz güvenle dolsun, bize doğru söylediğini bilelim ve buna tanık olalım” dediler.”*⁴⁰¹ Bu âyetlerde insanın öğrenme arzusundan bahsedilmektedir. İnsan bu arzusunu genel olarak soru sorarak tatmin eder. Soru bazen gerçekten öğrenmek için bazen birilerini kınamak için⁴⁰² bazen de kendisine sorulana öğretmek ve onu ikaz etmek için⁴⁰³ sorulur.⁴⁰⁴ Bu makul amaçların dışında da yerli yersiz, faydasız sorular; alay etmek, küçümsemek, bir sırrı ifşa etmek, tartışmak, kibirlenmek

³⁹⁹ Gerrig - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 187-233; Plotnik vd., *Psikoloji'ye Giriş*, 7; Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 183-1834.

⁴⁰⁰ el-Bakara 2/260;

⁴⁰¹ el-Mâide 5/112-113.

⁴⁰² et-Tekvîr 81/8.

⁴⁰³ el-Mâide 5/116.

⁴⁰⁴ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 437.

veya fitne çıkarmak gibi amaçlarla sorulmaktadır. Bu nevi soruların sorulması ise Kur’ân’da yasaklanmıştır.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنَ أَشْيَاءَ إِن تُبَدَ لَكُمْ تَسْؤُكُمْ وَإِن تَسْأَلُوا عَنْهَا حِينَ يُنَزَّلَ الْقُرْآنُ تُبَدَ لَكُمْ عَفَا اللَّهُ عَنْهَا
وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ

“Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın. Kur’ân indirilirken böyle sorular sorarsanız size açıklanır. Allah⁴⁰⁵ onlardan sizi muaf tutmuştur. Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.”⁴⁰⁶ İşte bu âyette de bu türden faydasız soruların sorulması yasaklanmıştır.

Bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili birçok farklı rivâyet aktarılmaktadır. Aktarılan rivâyetlerden daha fazla kabul görenler şunlardır: Bazı kimseler Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelerek bazen alaycı ifadelerle bazen de ‘benim babam kim?’, ‘develerim nerede?’ gibi çok fazla değişik sorular soruyorlardı. Hz. Peygamber’e (s.a.v.) yine çokça soru sordukları bir gün, Hz. Peygamber (s.a.v.) minbere çıkarak “Bana her ne sorarsanız, onu cevaplayacağım.” dedi. Bunun üzerine bir kişi ölen babasının nerede olduğunu sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) “Ateşte!” cevabını verdi. Babası başkasına isnat edilen başka bir kişi ise “Benim babam kim?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise “Senin baban Huzâfe’dir.” cevabını verdi. Bu hadise üzerine bu âyet indirildi. Diğer bir rivâyette göre ise hac ibadeti farz kılındıktan sonra birisi Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Haccı her yıl mı yapmamız gerekiyor?” diye tekrar tekrar sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise “Hayır!” cevabını verdi. Sonra, “Şâyet evet deseydim, hac sizlere her yıl farz olacaktı. Siz de buna güç yetiremeyecektiniz.” dedi. Bunun üzerine bu âyet indirildi.⁴⁰⁷

Aktarılan rivâyetlerden anlaşıldığı üzere Allah Teâlâ böyle bir ortamda “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) çokça soru soran nüzûl dönemi muhatapları özelinde tüm iman edenlerin sorgulama ve soru sorma arzularını terbiye etmektedir. İnsanın fitratında var olan bilgiye erişme isteğini inanç ekseninde düzenlemektedir. İman edenlerin ölçsüz davranmadan, hadlerini aşmayacak, başkalarına zarar vermeyecek şekilde, mümin kimliğine yakışır bir şekilde dengeli sorgulamalar yapmaları gerektiğini hatırlatmaktadır. İman ismiyle yapılan bu hitabın, bu yönüyle muhatapları bilişsel farkındalık oluşturmaya yönlendirdiğini söylemek mümkündür. Zira insanda bilişsel farkındalık oluştuğunda, düşüncelerinin ve sorgulamalarının farkında olur. Bu doğrultuda da soru sorma eylemlerini düzenler. Özetle bu hitap iman edenlere, iman olgusuna ve sosyal sorumluluk bilincine uyumlu olarak öğrenme

⁴⁰⁵ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁴⁰⁶ el-Mâide 5/101.

⁴⁰⁷ et-Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fi Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, 11/98-115.

ihtiyaçlarını karşılamayı öğütler. Başka bir deyişle iman edenleri gerekli gereksiz her bilgiyi öğrenmeye değil iman süzgecinden geçirilen elzem bilgilere erişme bilinci geliştirmeye yönlendirir.

Aktarılan rivâyetler dikkatle incelendiğinde, “*Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın*”⁴⁰⁸ ifadesiyle bu rivâyetlerin doğrudan örtüştüğü anlaşılmaktadır. Çünkü “Babam kim?” sorusunu soran kişiyi Hz. Peygamber (s.a.v.) şâyet başkasına nispet etseydi, bu cevap birçok kişiyi küçük düşürecek, toplumda büyük bir infialin oluşmasına ve fitne-fesadın ortaya çıkmasına sebep olabilecekti. Aynı şekilde, babasının ateşte olduğunu öğrenen kimse için de bu durum oldukça yıkıcı ve üzüntü verici olmuştur. “Haccı her yıl mı yapmamız gerekiyor?” sorusuna verilen cevap ise şâyet “Evet, her yıl” olsaydı, bu durumda ise Müslümanlar için ilave ve ağır yükümlülükler ortaya çıkacaktı. Bu durum, Müslümanların sorumluluklarını yerine getirmekte gevşeklik göstermelerine ya da verilen cevapları inkâr etmelerine, böylelikle azaba müstahak olmalarına sebep olabilecek; açıklandığı takdirde kendilerini sıkıntıya sokacak cinsten sorulardır. Nitekim bir sonraki âyette yerli yersiz soru soranların durumu “*Bu tür soruları sizden önce de bir topluluk sormuş, fakat sonunda bunları inkâr eder olmuşlardı.*”⁴⁰⁹ şeklinde açıklanarak iman edenler uyarılmışlardır. Bu uyarı, yaşanan tarihi tecrübelerin sadece bir yaşanmışlık değil, insan psikolojisine ışık tutan bir rehber olduğunu göstermektedir.

Zikredilen âyette önceki ümmetlerden bazı kimselerin, kendilerine emredilen sorumlulukları yetersiz görüyorsa bu tür sorular sorarak daha fazla sorumluluk istediklerinden, sonrasında ise esas sorumluluklarını dahi terk eder hâle geldiklerinden bahsedilmektedir. Zaman zaman Müslüman toplumlarda da benzer bir psikolojik eğiliminin tezahür ettiği görülmektedir.⁴¹⁰ Yerine getirilmesi gereken asıl sorumlulukların terk edilip yerine, yeni, dinde aslı olmayan birtakım sorumlulukların icat edilmesi aynı zihinsel tutumun güncel bir yansımasıdır. İnsanlara sıkıntı veren söz konusu tutumun ortaya çıkmasının temelinde ise yerli yersiz, amacı aşan, gereksiz sorgulamaların yapılması olduğu anlaşılmaktadır. Oysaki Allah Teâlâ âyette de “*...onlardan sizi muaf tutmuştur.*” ifadesiyle belirttiği üzere kullarına lütfuyla kolaylık sağlamış, onları açıklanmamış olan bu yükümlülüklerden muaf tutmuştur.

⁴⁰⁸ لا تَسْأَلُوا ve لا تَسْأَلُوا lafızları arasında tıbâku's-selb sanatı ortaya çıkmıştır. Bu sanat emir-nehî fiilleri ya da iki fiilin de aynı kökten türemiş olması şartıyla olumlu ve olumsuz iki fiil arasında ortaya çıkar. Bu manayı güzelleştiren sanatlardandır. Bu sanatta lafızların zıt anlamlarına değinerek asıl kastedilen mana vurgulanır. Böylelikle mesajın ifade gücü ve zihindeki tesiri arttırılır. Bu konuda bk. Aydın, *Arap Dili Belagatında Bedî' İlmi ve Sanatları*, 29-30; Çelik - Yaşar, “Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı”, 72.

⁴⁰⁹ el-Mâide 5/102.

⁴¹⁰ Karaman, *Kur'an yolu*, 2/347-348.

Geçmiş ümmetlerin tecrübelerinden hareketle yapılan bu uyarı, iman edenleri hem soru sorma anındaki niyetlerini gözden geçirmeye hem de sorumluluk bilinciyle hareket etmeye yönlendirmektedir. Çünkü âyet hakkında aktarılan nüzûl sebeplerinden de anlaşıldığı üzere bazı soruların sadece bireysel değil, toplumsal bağlamda da önemli etkileri olabilmektedir. Dolayısıyla sorulması uygun olan sorular olduğu gibi sorulması uygun olmayan sorular da vardır. Zira Allah Teâlâ bir âyette “*Bilmiyorsanız bilenlere sorun.*”⁴¹¹ buyuruyorken, bu âyette “*Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın.*” buyurmaktadır. Bu itibarla insan, kendisine fayda verecek ve bilgisizliğini izâle edecek soruları elbette ki sormalıdır. Fakat açıklandığı zaman kendisine fayda vermeyecek, aksine kendisini sıkıntıya sokacak; ağır mükellefiyetlerin ortaya çıkmasına, bilinmesi istenilmeyen sırların ifşa olmasına, insanların üzülmelerine, toplum içinde küçük düşmelerine, fitne ve fesadın çıkmasına sebep olacak şeyleri sormamalıdır. Bu sayede kişi, bilgi arayışını bilinçli bir zemine oturtarak hem bireysel sorumluluk bilincini inşa edebilecek hem de toplumsal düzenin korunmasına katkı sunmuş olacaktır.

Kişinin, kendisini ilgilendirmeyen, kendisine fayda vermeyecek konularda başkalarına soru sorması bazen kötü sonuçlar doğurabilmektedir. Öncelikle bu türden soruları sormak hem soran açısından hem de cevap veren açısından zaman kaybıdır. Şâyet bu türden sorulara cevap vermek bir günaha sebep oluyorsa bu durumda cevap veren günaha da girmiş olacaktır. Örneğin bir kişiye “Oruçlu musun?” diye sorulsa; cevap veren de “Evet.” derse, riya girme tehlikesi ortaya çıkacaktır. Ayrıca amelini de açığa vurmuş olacaktır. Oruçlu olduğu halde “Hayır.” derse, yalan söylemiş olacaktır. Cevap vermeyecek olsa, bu kez de soruyu soranı küçümsemiş gibi olacağından soran kişi incinmiş olacaktır. Cevap vermemekte ısrar edecek olursa ise bu sefer de kişi boş yere sıkıntıya sokulmuş olacaktır. Yine, kişinin kendisine fayda vermeyecek konularda soru sorması, muhatabının bilmiyorum demekten çekinerek zannıyla cevap vermesine sebep olabilecektir. Bu durumda ise hem soran hem de cevap veren hataya sürüklenmiş olacaktır. Bu gibi sorular, esasen haram olmayan ancak harama kapı aralayabilecek ve kişiyi ilgilendirmeyen sorular olduğundan bu ve benzeri soruları terk etmek kişinin dininin güzelliğindedir. Çünkü olur olmadık sorular sormak çocukların huylarındandır. Bedenen büyüdükleri halde ruhen olgunlaşamayan kimseler, çocukluktan kalma bu huylarını devam ettirirler. Hem bedenen hem de ruhen gelişerek olgunlaşan kimseler ise bu huylarını terk ederler. Ayrıca, lüzumsuz bilgiye duyulan aşırı merak, yakınlık kurmak için muhabbet olsun diye yapılan konuşma ve vakit geçirme arzusu gibi sebepler de

---

⁴¹¹ el-Enbiyâ 21/7;en-Nahl 16/43.

kişiyi bu tür gereksiz sorular sormaya sevk edebilmektedir. Bazen de konunun dışında, bağlama aykırı sorular sorulmaktadır. Bu tür sorular ise muhatabın ne bildiğini öğrenmekten ziyade aslında ne bilmediğini ortaya koymak için sorulmaktadır. Böylelikle muhataba karşı kibirlenme, topluluk içinde üstünlük sağlama, muhatabı alt etme ya da aşağılama gibi art niyetler güdülmektedir. Bunlardan kurtulmanın en etkili yolu, kişinin her an ölümle yüz yüze kalabileceğini ve konuşmuş olduğu tüm sözlerden hesaba çekileceğini hatırında tutmasından geçmektedir.⁴¹²

Son olarak Allah Teâlâ âyetin sonundaki “Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.”⁴¹³ ifadesiyle iman edenlerin geçmişteki sorumsuzca sorgulamaları sebebiyle ortaya çıkan günahlarını hemen cezalandırmayıp affedebileceğini hatırlatmakta, onları hem bu tür sorgulamalardan sakındırmakta hem de tövbe etmeye teşvik etmektedir.

Özetle bu âyette, iman edenler; iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttıran, muhataplarda derin bir etki oluşturan güçlü bir ifade yöntemiyle yerli yersiz, günah olan sorgulamalardan sakınmaya ve bu husustaki eski günahlardan da tövbe etmeye etkili bir şekilde teşvik edilmiştir.

3.2.3.2. Sorumluluk Bilinci

İnsan, akıl ve irade sahibi bir varlık olarak yaratılmıştır. Sahip olduğu akıl ve irade sayesinde, fiillerinin öznesi olarak kendisini hisseder. Bu özellikleri de onu sorumluluk sahibi bir varlık kılmaktadır. Sorumluluklarının bilincinde olan insan, yaşamına istikamet verir ve başboş yaşam sürmekten kendini alıkoyar. Nitekim insan, başboş bırakılmış da değildir.⁴¹⁴

İnsanı, akıl ve irade sahibi olarak yaratan ve diğer varlıklardan üstün kılan Allah, insanı kendisine kulluk etsin diye yarattığını beyan etmektedir.⁴¹⁵ Dolayısıyla insan, kendisini yokluk âleminden varlık âlemine çıkaran Allah’a karşı sorumluluk bilincinde olmalı ve kul olma sorumluluğunu yerine getirerek bir yaşam sürdürmelidir. Çünkü insan, dünya hayatında sorumluluklarıyla imtihana tabi tutulmaktadır. Sorumlulukların başında da hiç şüphesiz

⁴¹² el-Gazzâlî, *İhyâ’u ‘Ulûmi’-d-Dîn*, 3/113-114.

⁴¹³ “حَلِيمٌ ve غَفُورٌ” lafızları arasında mürâât-ı nazîr sanatı vardır. Ayrıca bu lafızların âyetin genel manasıyla olan mükemmel uyumu teşâbüh-i etrâf sanatıdır. “Sözün mana yönüyle, başlangıcına uygun şekilde bitirilmesine teşâbüh-i etrâf sanatı denir. Kelimeler arasındaki ve âyetin başı ile sonu arasındaki bu mükemmel uyum, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatabın mesajı daha kolay ve kalıcı olarak kavramasına yardımcı olur.” Her iki lafız da mübalağalı ism-i fail kalıbında olup sıfat-ı müşebbehe vezninde gelecek anlamda yoğunluk ve süreklilik ifade edecek şekilde mübalağa ifade etmektedir. Bu konuda bk. Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, 256-257; Ğazâl, “‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi’l-Kur’âni’l-Kerîm Beyne Delâleti’l-Mebnâ ve’l-Ma’nâ””, 265-285; el-Evsî, “‘Esâlîbu’l-Mubalağa fi’l-Kur’âni’l-Kerîm””, 213-214.

⁴¹⁴ el-Kıyâmet 75/36.

⁴¹⁵ ez-Zâriyât 51/56.

öncelikle Allah’a iman, emirlerine itaat, yasaklarından ise kaçınma gelmektedir. İnsanın bu sorumlulukları Kur’ân-ı Kerîm’de kendisine sıklıkla hatırlatılmaktadır.⁴¹⁶ Örneğin:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah’adır⁴¹⁷ ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.”⁴¹⁸Bu âyette iman edenlerin, sorumluluklarına dikkat etmesi gerektiği belirtilmektedir.

Bu âyetten önceki âyetlerde bazı şeriat hükümleri ve kuralları açıklanmış ve Peygamber’in sorumluluğunun da ancak tebliğ olduğu bildirilmiştir. Ardından inkâr edenlere “Allah’ın indirdiğine ve Peygamber’e gelin”dendiğinde, onlarAtalarımızı üzerinde bulduğumuz yol bize yeter”⁴¹⁹ diye karşılık vermişlerdir. İnkâr edenlerin içinde bulunmuş oldukları durum bu olduğu halde müminler, küfürde inat eden bu inkârcıların İslâm’a girmelerini temenni ederek onlar adına üzüntü duymuşlardır. Allah Teâlâ ise bu âyetle müminlere, kâfirlerin cehalet ve sapkınlıklarına aldırış etmemeleri gerektiğini, müminlerin hidâyet üzere olduğu sürece kâfirlerin içinde buldukları delaletin kendilerine zarar veremeyeceğini hatırlatarak müminlerin artık kendi sorumluluklarıyla ilgilenmeleri gerektiğini belirtmiştir.⁴²⁰

“عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ” ifadesi, “Siz kendinizi düzeltmeye bakın.” anlamında iman edenleredir.⁴²¹

Daha farklı bir ifadeyle, kendilerine “Allah’ın indirdiğine ve Peygamber’e gelin.” denildiği halde bu davete uymayan kâfirler için üzölmek yerine, artık siz öncelikli olarak kendinizi düzeltmeye ve Allah’ın azabından korunmaya bakın anlamındadır. Çünkü siz, onları düzeltmekle sorumlu değilsiniz. Siz onları hak yola davet ederek, onlara karşı sorumluluğunuzu yerine getirdiniz. Artık kendinize bakın, Allah’a karşı sorumluluklarınızı yerine getirerek nefislerinizi koruyun, nefislerinizin ıslahı için çalışın.⁴²²

Bu âyet, inananların iyiliği emretme kötölükten nehyetme sorumluluklarını yerine getirdikten sonra artık kendi sorumluluklarına yönelmesi gerektiğini, bireysel sorumluluklarını kavrayarak kendilerini merkeze almalarını öğütler. Ayrıca insanlığı hidâyete

⁴¹⁶ el-Bakara 2/21, 110, 177, 183;Âl-i İmrân 3/97;en-Nûr 24/54;en-Nisâ 4/103.

⁴¹⁷ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁴¹⁸ el-Mâide 5/105.

⁴¹⁹ el-Mâide 5/104.

⁴²⁰ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 1/685; el-Mustaganemi, *Mevsuatü’t Tefsiri’l Belâğî*, 9/765.

⁴²¹ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 1/686.

⁴²² el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te`vil*, 2/146; en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hâkâiku’t-Te`vil*, 1/480-481.

davet etme sorumluluğunu yerine getirdikten sonra, inkârcı kimselerin inkârlarından sorumlu tutulacakları ve bundan zarar görecekları kuruntusuna kapılmamaları gerektiğini hatırlatır. Zira âyetin ifadesi oldukça açıktır: “ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ /Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez.”⁴²³

O halde onların küfürde inat etmelerinden iman edenler sorumlu değildir. Çünkü her nefsin işlediği günah ancak kendine aittir ve hiç kimse bir başkasının yaptıklarından sorumlu tutulmaz.⁴²⁴ Dolayısıyla böyle bir durumda kişi, artık kendi sorumluluklarıyla ilgilenmelidir. Bu da kişinin zihinsel süreçlerini doğru bir şekilde yönlendirmesi ve denetlemesiyle gerçekleşebilir. Öyleyse kişi, düşüncelerinin farkında olmalı, bunları kontrol altında tutmalı, doğru değerlendirmeli, doğru düzenlemeli ve sorumluluklarını yerine getirecek davranışlara kanalize etmelidir. Modern psikolojide bu beceri, “öz-düzenleme”⁴²⁵ ve “öz-denetim” gibi kavramlarla ilişkilendirilmektedir. Öz-düzenleme ve öz-denetimlerini sağlayan kimseler, bu sayede kendi değerlerine, kimliklerine, kabiliyetlerine, sınırlarına, hedeflerine, kişiliklerine, duygularına ve tutumlarına uygun davranışları, kendi dürtülerini kontrol altına alarak sergileyebilmektedir. Böylelikle sorumluluklarını yerine getirebilmektedir. Bu itibarla iman edenlerin sorumluluklarını yerine getirme sürecinde öz-düzenleme ve öz-denetimlerini sağlamaları kritik öneme sahiptir.

Fakat iman edenlerin sorumluluklarıyla ilgilenmesi, kendilerini “nemelazımcılığa” sürüklememelidir. Toplumda ortaya çıkan kötülöklere “Ben sadece kendi sorumluluklarımla ilgileniyorum.” mantığıyla duyarsız kalınmamalıdır. Çünkü toplumda iyiliği emretmek kötölükten nehyetmek de inananların sorumluluklarındandır.⁴²⁶ Dolayısıyla bu âyet yanlış anlaşılmalıdır. Bu âyetin yanlış anlaşıldığı ve insanların toplumdaki problemlere kayıtsız kalarak bu âyeti nemelazımcılığa delil olarak kabul ettikleri bir dönemde Hz. Ebûbekir (r.a.) insanları şu şekilde uyarmıştır: “Ey insanlar! Siz bu âyeti okuyorsunuz ancak yerli yerinde kullanmıyor, âyeti yanlış şekilde yorumluyorsunuz. Oysaki biz, Hz. Peygamber’in (s.a.v.)

⁴²³ اِهْتَدَيْتُمْ - ضَلَّ - اَمُّوا lafızları arasında tıbâk اِهْتَدَيْتُمْ - اَمُّوا lafızlarında ise mürâât-ı nazîr sanatı ortaya çıkmıştır. Bunlar manayı güzelleştiren sanatlarındandır. Bu sanatlarla, zıt anlamlı ve mana yönünden aralarında münasebet bulunan kelimeler bir arada verilerek asıl kastedilen manaya vurgu yapılır. Böylelikle mesajın ifade gücü ve zihindeki tesiri arttırılır. Ayrıca kelimeler arasındaki uyum, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatabın mesajı daha kolay ve kalıcı olarak kavramasına yardımcı olur. Bu konuda bk. Çelik - Yaşar, “Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı”, 72.

⁴²⁴ el-En’âm 6/164.

⁴²⁵ “Kişinin kendi değerine, benliğine, kimliğine, yeteneklerine, sınırlılıklarına, değer yargılarına, amaçlarına, kişiliğine, duygularına, tutumlarına ilişkin görüş, kanı ve yargıları;” Bu konuda bk. Bakırcioğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 945.

⁴²⁶ Âl-i İmrân 3/104;et-Tevbe 9/71.

şöyle dediğini işittik; ‘İnsanlar bir zalimin zulmünü görüp ona mani olmazlarsa Allah'ın onları topluca, bir azapla cezalandırması yakındır.’⁴²⁷

Bu rivâyet, âyetlerin bağlamına uygun yorumlanması gerektiğini ve zikredilen âyetin sadece bireysel sorumluluk bilincinin kazanılması gerektiğine değil, aynı zamanda toplumsal sorumluluk bilincinin de kazanılması gerektiğine işaret ettiğini ortaya koymaktadır. Zira başka bir hadisinde Hz. Peygamber (s.a.v.), insanın toplumsal sorumluluklarından bazılarını “mümin kardeşinin davetine icabet etmek, selam verdiğiğinde selamını almak, hastalandığında ziyaret etmek, cenazesine katılmak, hapsediğinde ona dua etmek” şeklinde sıralamıştır.⁴²⁸ Dolayısıyla iman edenler aile,⁴²⁹ akraba,⁴³⁰ komşu,⁴³¹ din kardeşi⁴³² gibi toplumun diğer tüm üyelerine,⁴³³ hatta hayvanlara⁴³⁴ ve doğaya karşı⁴³⁵ dahi sorumluluklarının bilincinde olmalı ve bu sorumluluklarını yerine getirerek toplumsal birlikteliğe, huzura ve düzene katkı sağlamalıdır.

Kişinin başkalarına sorumluluklarını hatırlatıp yardımcı olabilmesi için de öncelikle kendisine karşı sorumluluklarının bilincinde olması ve bu sorumluluklarına dikkat etmesi gerekir. Bunun içinde davranışlarını sürekli gözden geçirmeli, bedeni, zihni, aklı, ruhu ve duyguları arasında bir denge kurarak iç dünyasındaki istikrarı sağlamalıdır. Ruhsal, zihinsel ve bedensel sağlığını koruyarak her birine hakkını vermelidir. Yaşamında dünya ve âhiret dengesini sağlamalı ve kendisine verilen hayatı en verimli şekilde değerlendirmelidir. Ancak bu sayede mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayabileceğinin farkında olmalıdır.⁴³⁶ Çünkü dengeli bir şahsiyet oluşturma ve mutlu bir hayat yaşamının yolu, kişinin yaratıcısına, kendisine ve çevresindekilere karşı sorumluluk bilinci geliştirmesinden geçer.⁴³⁷ Aksi takdirde kişi, yerine getirmediği sorumlulukları sebebiyle huzursuzluk yaşayacak ve ihmallerinin sonuçlarına hem dünyada hem de âhirette katlanmak durumunda kalacaktır.

⁴²⁷ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, 4/467 (No. 2168); Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/214 (No. 4338).

⁴²⁸ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 1/418 (No. 1183).

⁴²⁹ en-Nisâ 4/36;el-Ankebût 29/8;Lokmân 31/14;et-Tahrîm 66/6.

⁴³⁰ el-Bakara 2/215;en-Nisâ 4/1, 36;el-İsrâ 17/26;en-Nahl 16/90.

⁴³¹ en-Nisâ 4/36.

⁴³² el-Mâide 5/54;el-Hucurât 49/10-13.

⁴³³ el-Mâide 5/1, 8;el-İsrâ 17/34;Âl-i İmrân 3/159;el-Hac 22/30;es-Saf 61/2-3.

⁴³⁴ “Resûlullah (s.a.v.) karnı ve sırtı birbirine yapışmış derecede zayıflamış bir deveye rastlayınca: “Şu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkun! Onlara binmek istediğinizde onları iyi durumdayken kullanın, yemek istediğinizde de iyi durumdayken kesin.” Bu konuda bk. Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 2/328 (No 2548).

⁴³⁵ er-Rahmân 55/7-8; “Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Üç lanete sebep olan şeyden sakının: Su kaynaklarına, yol kenarlarına ve gölgelik yerlere büyük abdestinizi yapmaktan kaçının.” Bu konuda bk. Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 1/11 (No. 26).

⁴³⁶ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 5/1949 (No. 4776).

⁴³⁷ Necati, *Hadis ve Psikoloji*, 249.

Âyetteki lafızların birbiriyle ve âyetin genel manasıyla olan uyumu, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatapların mesajı daha kolay ve kalıcı olarak kavramasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca âyetin başı ve sonu arasında da zarif bir uyum bulunmaktadır. Zira âyette öncelikle “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla inananlara iman ismiyle, imanları hatırlatılarak bir çağrı yapılmıştır. Bu çağrı, inananlarda iman hissi uyandırarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. İnananların mümin kimliğini pekiştiren bu çağrı, bu kimlik çerçevesinde sorumluluk duygularını doğrudan harekete geçirmektedir. Ardından “kendi sorumluluklarınıza dikkat edin” uyarısı yapılarak bu sorumluluk bilinci daha da pekiştirilmiştir. Âyetin sonunda ise “*Hepinizin dönüşü Allah’adır ve yapmakta olduğunuz her şeyi o zaman Allah size bildirecektir.*” ifadesiyle muhataplar, kedilerini kontrol ederek sorumluluklarını yerine getirmeye teşvik edilmiştir. Nitekim insan, yapıp ettiklerinden Allah’ın haberdar olduğunu tam manasıyla idrak etse, davranışlarının neticelerini zihninde canlı tutsa O’ndan sakınır ve sorumluluk bilinci kazanır. Sonuç olarak bu âyet, iman edenlere sorumluluklarını telkin ederek başlamış ve yine aynı şekilde sorumluluklarına işaret ederek mükemmel bir uyumla tamamlanmıştır.

3.2.3.3. Zan

Zan, bir sebepten dolayı zihinde oluşan ancak kesinlik içermeyen düşünceye denir. Sebep güçlendikçe zihinde oluşan yargılar, ilme (kesin bilgiye) dönüşür. Sebep zayıfladığında ise gerçeklikten uzaklaşarak vehme (kuruntuya) dönüşür.⁴³⁸ Kur’ân’ı Kerîm’de zan, bazı âyetlerde kesin olmayan bilgi, zannetmek, şüphe içinde olmak, tahmin etmek ve vehmetmek gibi anlamlarda⁴³⁹ kullanılmışken; bazı âyetlerde ise kesin olarak bilmek, kesin olarak inanmak, kanaat, görüş gibi anlamlarda⁴⁴⁰ kullanılmıştır. Ayrıca “خيرا” kelimesiyle birlikte hüsn-ü zanda bulunmak⁴⁴¹ anlamında da kullanılmıştır.⁴⁴² Tüm bu kullanımlar dikkate alındığında denilebilir ki; Kur’ân’da sakınılması emredilen, kötü bir görüşte bulunma anlamına gelen “sû-i zanda” bulunmaktır; teşvik edilen ise iyi, güzel bir görüşte bulunma anlamına gelen “hüsn-ü zanda” bulunmaktır. Bu ayırım şu âyette, daha net bir şekilde anlaşılmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُّحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ

⁴³⁸ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur’ân*, 539-540.

⁴³⁹ en-Nisâ 4/157;el-En’âm 6/116-148;Yûnus 10/36-66;en-Necm 53/23-28;el-Enbiyâ 21/87.

⁴⁴⁰ el-Bakara 2/45-46-249;el-A’râf 7/66;et-Tevbe 9/118;es-Sâffât 37/87.

⁴⁴¹ en-Nûr 24/12.

⁴⁴² Mustafa Kara, “Kur’ân’da Zann Kavramı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (01 Haziran 2011), 194-218.

“Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahdır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Tabii ki bundan tiksindiniz! Allah’a⁴⁴³ itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur.”⁴⁴⁴ Âyette zannın çoğunun günah olduğu ifade edilmektedir. Bu ifadeden zannın günah olmayan bir kısmının da olduğu sonucuna varılmaktadır. O hâlde denilebilir ki: zannın günah olan, sakınılması gereken kısmı sû-i zandır; günah olmayan kısım ise hüsn-i zandır.

Âyetin nüzûlüyle ilgili olarak rivâyet edildiğine göre Selmân el-Fârisî (r.a.) bir yolculuk esnasında sahâbeden iki kişinin hizmetinde bulunur ve onların erzaklarından yedi. Bu yolculuk sırasında Selmân (r.a.) bir yerde uyuya kaldı. Bu iki sahâbe de onu arayıp sordu, fakat bulamadılar. Hâliyle konakladıkları yerde çadırlarını kendileri kurmak durumunda kaldılar. Bunun üzerine, “Selmân -veya şu köle- yemek yemekten ve hazır çadıra konmaktan başka bir şey istemiyor” dediler ve Selmân gelince de onu Hz. Peygamber’e (s.a.v.) yiyecek almak için gönderdiler. Selmân onlar adına Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yiyecek isteyince, Hz. Peygamber (s.a.v.) “Onlar yiyeceklerini yediler.” buyurdu. Selmân (r.a.) bu cevabı sahâbelere iletince, “Bizler bir şey yemedik.” diyerek Hz. Peygamber’e (s.a.v.) geldiler ve hiçbir şey yemediklerini ifade ettiler. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise onlara, “Hayır, sizler sözlerinizle Selmân’ı yediniz.” buyurdu ve hemen ardından bu âyet-i kerîme indirildi.⁴⁴⁵

Âyetteki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla inananlara imanları hatırlatılarak psiko-eğitsel yönü bulunan bir çağrı yapılmıştır. İnananlarda iman hissi uyandıran bu çağrı, kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Mümin kimliklerini pekiştirerek, sorumluluk bilinci oluşturmakta ve dikkatlerini canlı tutmaktadır. Böyle bir çağrıdan sonra inananlara, mümin kardeşleri hakkında sû-i zanda, teccüste ve gıybette bulunmamaları gerektiği hatırlatılmış ve inananlar bu konuda uyarılmışlardır.⁴⁴⁶ Çünkü bu sayılan kötü hâller iman ile bir arada bulunmamalıdır. Bu sebeple yapılan çağrının iman ismiyle başlaması oldukça anlamlıdır.

İnsanlar, küçük emarelerden hareketle doğru veya yanlış olduğuyla ilgili kesin bir bilgisi olmadığı konular hakkında hüküm verme yolunu seçebilmektedirler. İşte bu, zanla

⁴⁴³ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁴⁴⁴ el-Hucurât 49/12.

⁴⁴⁵ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 7/383-384.

⁴⁴⁶ Âyette ‘ظَنَّ’ ifadesi konunun önemine binaen tekrar etmiştir. Bu tekrar, zandan sakınmak gerektiğinin, zihinlerde iyice yerleşmesine vurgu içindir. Yapılan tekrarda itnâb ve reddü'l-acüz ale's-sadr sanatları ortaya çıkmıştır. Bu konuda bk. el-Ğazvînî, *el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, 3/181; Kasapoğlu, *Kur'an'ın Üslup Psikolojisi*, 11, 58, 85-86, 89; Aydın, *Arap Dili Belagatında Bedî' İlmi ve Sanatları*, 322-323.

hareket etmeninin bir sonucudur. Çünkü zan, doğru veya yanlış olma ihtimali olan bir düşüncedir. Çoğu zaman hatalı sonuçlara sebep olan zan, hiçbir şekilde kesin bilginin yerini tutmamaktadır.⁴⁴⁷ Bu yönüyle zan, düşünme hatalarındandır. Kesin bilgi kişiyi doğru sonuçlara götürürken zan ise hatalı sonuçlara götürebilmektedir. Âyette de zannın, yapıldığı takdirde yapanın cezayı hak edeceği günah anlamına gelen “*الْأَنَّمُ*”⁴⁴⁸ gibi bir sonuca götürebileceği belirtilmektedir. Demek oluyor ki zan, kişiyi günaha sürüklemektedir. Buradan hareketle denilebilir ki insan zandan sakınmalı ve kesin olarak bilmediği bir şeyin ardından gitmemelidir. Zira Hz. Peygamber de (s.a.v.) “Zandan sakının. Zan sözlerin en yalan olanıdır.”⁴⁴⁹ buyurarak inananları zandan sakınmaya davet etmiştir. Çünkü kulak, göz ve gönül, zandan ve sonuçlarından sorumludur.⁴⁵⁰

Bu durumda inananlar, bir konu hakkında kesin bir hüküm vermeden önce o konunun doğru olup olmadığını araştırmalıdır.⁴⁵¹ Fakat bu araştırma, âyetin yasakladığı tecessüs hâline dönüşmemelidir. Kişi, kendisini ilgilendirmeyen başkalarının özel hâllerini ya da kusurlarını araştırma yoluna gitmemelidir. Zira başka bir hadisinde Hz. Peygamber (s.a.v.) “Müslümanların gıybetini etmeyin, onların gizli hâllerini, kusurlarını araştırmayın. Her kim Müslümanların gizli hâllerinin, kusurlarını araştırırsa Allah da onun gizli hâllerini, kusurlarını araştırır. Allah kimin gizli hâlini araştırırsa, evinin içinde bile olsa onu rezil eder.”⁴⁵² buyurmuştur.

Âyette, öncelikle sû-i zandan sonra tecessüsten daha sonra da gıybetten sakınmaya yönelik etkili bir çağrı yapılmaktadır. Aslında bu çağrıda böyle bir sıralamanın yapılması, rastlantısal olmaktan ziyade belli bir anlam ifade etmektedir. Bunlardan her biri, sırasıyla birbirini tetikleyen davranış bozukluklarındandır. Sû-i zan kişiyi tecessüse, tecessüs de gıybet götürebilmektedir.⁴⁵³ Çünkü sû-i zanda bulunan kişi, işin hakikatine vakıf olma arzusuyla kesinliğe kavuşmamış olan zannını doğrulatabilmek ve iç dünyasındaki duygularını rahatlatılmak için tecessüse yönelebilmektedir. Başkalarının gizli hâllerini araştırarak elde ettiği bilgileri de gıybet etmek suretiyle insanlara yayma eğilimi gösterebilmektedir.

İnsan, düşünmeye yatkın bir varlık olarak düşünürken elde ettiği yeni bilgileri eski bilgi dağarcığına ilave etmektedir. Varlık ve olaylarla ilgili elde ettiği birtakım bilgilerden,

⁴⁴⁷ Yûnus 10/36.

⁴⁴⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Haqâiki Gavâmiği't-Tenzîl*, 4/376.

⁴⁴⁹ Buḥârî, *Şaḥîhu'l-Buḥârî*, 5/1976 (No.4849).

⁴⁵⁰ el-İsrâ 17/36.

⁴⁵¹ el-Hucurât 49/6.

⁴⁵² Ahmed b. Ḥanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Ḥanbel*, 33/20 (No. 19776).

⁴⁵³ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsîr-Kuram ve Uygulama-*, 6/476-477.

küllî kaidelerden ve öncüllerden cüzlerle ilgili sonuçlara gitmektedir. Fakat bu süreçte insan, kesin bilgiye erişemediğinde zihninde oluşan boşlukları kendi varsayımlarıyla doldurma yoluna gitmektedir. Bu da çoğu zaman hataya maruz kalmasına sebebiyet vermektedir. Kur'ân, insanın hatalı düşünme sebeplerinin; eski fikirleri benimsemek, delil yetersizliği ve duygusal ya da tepkisel davranmadan kaynaklandığına işaret etmektedir.⁴⁵⁴ Modern psikoloji ise insanın hatalı düşünmesini; varsayımlar, önyargılar, önceki deneyimler, duygusal durum, kişisel beklenti ve güdüler, toplumsal çevre ve toplumsal algılar ile biyolojik faktörler gibi birtakım etkenlere bağlamaktadır.

*“Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyi anlayıp dinleyin. Size selâm verene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek “Sen mümin değilsin” demeyin... İyi anlayıp dinleyin...”*⁴⁵⁵âyetinde de zanna göre hareket edilmemesi gerektiği telkin edilmektedir. Zira bu âyet, sahâbelerden birinin kendisine selam veren başka birini -ya da farklı bir kıraate göre âyette geçen selam lafzından kasıt, teslim olan başka bir deyişle Müslüman olduğunu ifade eden birini- öldürmesi üzerine indirilmiştir. Maktul, Müslüman olduğunu belirttiği halde sahâbe, ölümden kurtulmak için kelime-i şهادet getirdiğini düşünerek onu öldürmüştür. Farklı bir rivâyete göre ise geçmişteki husumeti sebebiyle onu öldürmüştür. Bu olay dikkatle incelendiğinde, sahâbenin eski fikirleri benimsemesi, önceki deneyimlerine dayanması, delil yetersizliği, tepkisel ve duygusal davranması ya da önyargılı davranması gibi sebeplerle hatalı düşünerek, zanla hareket ettiği anlaşılmaktadır. Bu örnekte zanla hareket etmenin ne kadar büyük sonuçlar doğurabildiği açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla insanlar, kesin bir bilgiye sahip olmadan bir hüküm vermemelidir. Hele ki bir insanı kâfir olarak nitelendirecek kadar büyük sonuçlar doğuracak meselelerde azami dikkat göstermelidir. Nitekim bu olay Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bildirilince; Hz. Peygamber (s.a.v.) zannıyla hareket eden sahâbiye “Kalbini yarıp baktın mı? Doğru söylemediğini nereden biliyorsun?” diyerek tepki göstermiştir.⁴⁵⁶

Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde, kişinin maruz kaldığı birtakım psiko-sosyal süreçlerin, sû-i zanna kapılmasına neden olduğu söylenebilir. Bundan dolayı kişi, tüm bu süreçleri akıl ve iradesiyle doğru yöneterek insanlar hakkında kötü düşünmenin önüne geçmelidir. Aksi takdirde zamanla alışkanlık hâline dönüşebilecek bu durum, kişinin tabiatında da yer edindiğinde tehlikeli boyutlara ulaşarak nefsânî bir hastalık hâline dönüşebilir. Bu hastalığa kapılanlar, hemen hemen her meselede kalbi daha çok yoran, sürekli

⁴⁵⁴ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 125-133.

⁴⁵⁵ en-Nisâ 4/94.

⁴⁵⁶ et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 9/70-85.

meşgul eden ve kişiyi sevgi, hoşgörü, umut, güven gibi duygulardan uzaklaştıran düşüncelere meyledebilmektedir. Bu durum, kişilerin iç huzurunu doğrudan olumsuz yönde etkilemektedir. Sû-i zanna kapılarak negatif düşünce kalıplarıyla hareket eden bireylerde; kaygı, şüphecilik, paranoya, kuruntu, takıntı, güvensizlik, kin ve nefret gibi hâller ortaya çıkmaktadır. Bu olumsuz hâller de kişide davranış bozukluklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Daha ileri boyutlarda ise bu kişiler, bulanık zihinlerinde irrasyonel düşüncelere kapıla kapıla en sonunda psikoza girerek aklî dengelerini dahi yitirebilmektedirler.

Zan, birey üzerinde olumsuz etkilere sebep olduğu gibi toplumsal ilişkileri de zayıflatarak kişiler arasında husumetleri, düşmanlıkları ve çatışmaları doğurur. Sosyal birlikteliğe zarar vererek toplum içinde istikrarın, huzur ve güven ortamının bozulmasına sebep olur. Sû-i zan ile birlikte gelen düşüncelerden kurtulabilmenin yolu ise yalnızlık ve boş kalmaktan sakınmak, kötü düşünceler akla geldiğinde empati yapmak, akla gelen düşüncelerin aslı olmayan vesveseler olduğunu düşünmek ve bunları önemsememekten geçer.⁴⁵⁷ Son olarak bileğe takılacak elastik bir bilekliğin de bu olumsuz düşünceleri yok etmede fayda sağladığı tecrübe edilmiştir. Bu düşünceler akla her geldiğinde kişi, lastiği çekip bırakmakla canını acıtacak ve bu düşünceleri olumsuz bir algıya dönüştürecektir. Böyle bir kaçınma terapisi sayesinde de olumlu sonuçlar alınabilecektir.⁴⁵⁸

Sonuç itibarıyla bu âyette muhataplar, manayı pekiştiren, lafızlara güzellik katan, insan ruhunda derin ve anlamlı etkiler bırakan sanatsal ifadeler ve anlatım üslûbuyla zan, tecessüs ve gıybatten sakınmaya etkili bir şekilde davet edilmiştir. Dolayısıyla bu âyetin muhataplar üzerinde hem bilişsel hem de duygusal etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Bu etkiler, muhatapları söz konusu davranışlardan alıkoymaya yönelik psiko-eğitsel niteliktedir

3.2.3.4. Hatırlama

Hatırlama, zihnin temel işlevlerinden biri olup kişinin öğrenilmiş bilgilerine ve geçmiş yaşantılarına erişimini sağlar. Daha önce öğrenilmiş bir bilginin veya bir yaşantının, bilinçli bir şekilde zihinde canlandırılmasına “hatırlama” denir.⁴⁵⁹ Hatırlamanın insan hayatında hem psikolojik hem de pratik olarak oldukça önemli bir yeri vardır. Çünkü insan, hatırlama sayesinde pratik hayatta kim olduğunu, geçmişte neler yaşadığını, değerlerini, hatalarını veya başarılarını fark edebilir. Bu sayede edindiği tecrübelerle geleceğine daha dikkatli bir şekilde yön verebilir. Netice itibarıyla kişiliğini yeniden yapılandırma imkânını elde eder.

⁴⁵⁷ el-Belhî, *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfûs, Beden ve Ruh Sağlığı*, 500-560.

⁴⁵⁸ Malik Bedri, *Müslüman Bir Psikologtan Psikososyal Çözümlemeler*, çev. Osman Nuriler (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2020), 91-92.

⁴⁵⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 69.

Dinî açıdan ise kişinin Allah'ı, O'na karşı sorumluluklarını, O'nun varlığının delillerini, verdiği nimetleri, ölümü, dirilişi, hesap gününü, cennet ve cehennemi hatırlaması, daha dikkatli bir yaşam sürmesine vesile olur. Bu sebeple Kur'ân'da birçok âyet-i kerîmede insanın kendisini Allah'a yaklaştıracak şeyleri ve sorumluluklarını hatırlaması teşvik edilir.⁴⁶⁰ Bu teşviklerden biri de şu âyette görülmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا

“Ey iman edenler! Allah'ın⁴⁶¹ size şu lütfunu hatırlayın: Üzerinize düşman ordusu gelmişti de onların üzerine şiddetli bir fırtına ve göremediğiniz bir ordu göndermiştik. Allah bütün yaptıklarınızı görmekte idi.”⁴⁶²

Âyetteki “اذْكُرُوا” ifadesi “hatırlayın” anlamındadır. Bu ifade bazen unutulmuş bir şeyi hatırlama,⁴⁶³ bazen de derinlemesine düşünmek ve hatırlamak anlamında kullanılır.⁴⁶⁴ Bu âyette de iman edenlerin, Hendek Savaşı'nda Allah'ın yardımıyla desteklendiklerini derinlemesine düşünerek hatırlamaları ve şükretmeleri için kullanılmıştır. Zira bu savaş o kadar korkutucu bir hâl almış ki devam eden âyetlerde müminlerin her taraftan kuşatıldıkları, korkudan gözlerinin kaydığı, yüreklerinin ağızlarına geldiği, psikolojik olarak derin bir sarsıntıyla sarsıldıkları, öyle ki Allah hakkında olmadık zanlara kapıldıkları belirtilmektedir.

O günün şiddetini bizatihi yaşayan Huzeyfe (r.a.), söz konusu âyetlerin nüzûl ortamı ve psikolojik arka planını anlatırken, Müslümanların o günkü hâlini “şu an görür gibi hatırladığını” ifade ederek şunları aktarmıştır:

O gün biz saf halinde otururken, Müslümanların üst kısmında Ebu Süfyan ve ordusu, alt kısmında ise Kurayza Yahudileri vardı. Bu kuşatma sebebiyle Müslümanlar, ailelerine zarar gelebileceği endişesiyle büyük bir korku yaşıyordu. Rüzgârın şiddetli uğultusu şimşek gibi çakıyor, karanlığın yoğunluğu sebebiyle parmak uçlarımızı dahi göremiyorduk. Bu sırada münafıklar ise evleri korunaksız ya da açık olmadığı halde “Evlerimiz korunaksız ve açık.” diyerek Hz. Peygamber'e (s.a.v.) mazeret bildirip teker teker aramızdan ayrılıyorlardı.

Biz üç yüz kadar kişiydik. Hz. Peygamber (s.a.v.) yanıma geldi ve bana, “Sen kimsin?” diye sordu. Ben de “Huzeyfe,” dedim. “Huzeyfe mi?” diye sorunca, ben, beni düşman saldırılarından koruyacak bir kalkanım ve beni soğuktan koruyacak, eşimin bana kısa

⁴⁶⁰ el-Bakara 2/40, 122, 231;el-A'râf 7/69, 74;el-Enfâl 8/26;el-Mâide 5/11;Sâd 38/17.

⁴⁶¹ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁴⁶² el-Ahzâb 33/9.

⁴⁶³ el-Kehf 18/63.

⁴⁶⁴ Ebu Musa, *Min Esrâri't T'abiri'l Kur'ânî, Dirâsetu Tahlîliyye li Sûreti'l Ahzâb*, 91.

gelen hırkası dışında bir elbisem olmadığından dolayı kalmak istemedim ve yere daha fazla çömelerek oturdum. Daha sonra “Evet, ey Allah’ın Resûlü, benim” demek durumunda kaldım. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Kalk ve bana düşmandan haber getir.” demesi üzerine, aramızda en çok korkan ve an çok üşüyen kişi ben olmama rağmen kalktım ve yola çıktım. O esnada Hz. Peygamber (s.a.v.) benim için Allah’a dua ediyordu. Allah’a yemin olsun ki o dua ederken içimdeki korku ve üşüme gitti. Ben ilerlerken de “Huzeyfe!” diye seslendi ve “Geri dönene kadar hiç bir şeye karışma.” buyurdu.

Yürümeye başladım. Düşmana yaklaştığımda, yaktıkları ateşin başında iri yapılı, siyah tenli bir adamın ateşe doğru elini uzatarak böğrünü ısıttığını gördüm. Bu adamın “Gidelim! Gidelim!” diye bağırdığını duydum. Ardından askerlerin arasına girdim. Orada Âmir oğullarını gördüm; onların da “Gidelim! Gidelim! Burada artık duramayız!” dediklerini işittim. O sırada düşman saflarında göç hareketliliği başlamıştı. Allah’a yemin olsun ki müşrikler bize o kadar yakındı ki şiddetli fırtınanın fırlattığı taşların, onların eşyalarına çarpma seslerini duyuyordum. Rüzgâr, düşmanı şiddetle savurmasına rağmen onların saflarından bizim tarafımıza bir karış dahi geçmiyordu. Bu durumu Resûlullah’a (s.a.v.) haber vermek için hemen yola koyuldum.

Yolun neredeyse yarısına kadar gelmişken, sarıklı yirmi kadar süvari gördüm. Bana “Hz. Peygamber’e (s.a.v.) haber ver, deki: ‘Allah, düşmanı senden uzaklaştırdı.’” dediler. Bunun üzerine Resûlullah’a vardım ve onu örtüsüne bürünmüş, namaz kılarken buldum. Zaten o zor zamanlarda hemen namaza yönelirdi. Düşmanın geri çekildiğini haber vererek durumu kendisine bildirdim. Bunun üzerine bu âyet indirildi.⁴⁶⁵

Allah Teâlâ, inananları böylesine psikolojik olarak derinden sarsan, duygusal olarak çöküntüye açık bir ortamda “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla inananlara imanlarını hatırlatarak güçlü bir çağrı yapmıştır. Bu nidâ edatı esasen uzaktakilere seslenilirken kullanılmaktadır. Fakat Allah Teâlâ bu nidâ harfini, iman edenlere uzak olduğu için değil, onların dikkatlerini celbetmek ve anlatılacak olan konuya hazırlıklı olmalarını sağlamak için kullanmıştır. Bu sayede, şartlar ne kadar zor olursa olsun Allah’ın kendilerine yakın olduğunu hatırlatmış ve müminleri motive etmiştir. İman edenlerin dikkatlerini canlı tutarak psikolojik direnişlerini arttırmış ve mümin kimliği etrafında kenetlenmeye yönlendirmiştir. Bu yönüyle, yapılan nidânın hem kulağa hitap ettiği, hem akli ikna ettiği hem de duyguları harekete geçirdiği anlaşılmaktadır.

⁴⁶⁵ es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 6/572.

Şuan bu başlığı okuyanlar, bir süre sonra âyetin nüzûl ortamını hatırlamaya çalışacak olursa muhtemelen bazı şeylerin eksik olduğunu fark edeceklerdir. Huzeyfe'nin (r.a.) nüzûl ortamı hakkında “Müslümanların o günkü hâlini şu an görür gibi hatırlıyorum” demesi ile bu başlık altında nüzûl ortamını öğrenenlerin aynı olayı eksik veya silik şekilde hatırlamalarının sebebi, öğrenilmiş bir bilginin ya da yaşantının belleğe⁴⁶⁶ne şekilde depolandığıyla ilgilidir.

Modern psikolojide, bir bilginin bellekte depolanabilmesi; kodlama, depolama ve geri çağırma süreçleriyle gerçekleştiği ifade edilir. Basitçe söylemek gerekirse kodlama, bilgiyi ilk kez belleğe alma sürecidir. Bu süreçte bilginin zihinsel temsilleri oluşturulur. Daha açık bir ifadeyle, bilginin duyuyla algılanması, işlenmesi ve anlamlandırılması gerekir. Huzeyfe'nin (r.a.) yaşadığı endişe, çaresizlik, korku, utanma duygusu, heyecan, savunmasızlık hissi, üşüme hissi, karanlık, şiddetli rüzgâr ve sesler gibi birçok duygusal ve duyuşsal uyarın; onun, yaşantısını çok farklı boyutlarıyla algılamasına, işlemesine ve anlamlandırarak kodlamasına sebep olmuştur.

Depolama, kodlanan bilgilerin bellekte saklanmasıdır. Bilgilerin duygusal ve duyuşsal bağlarla anlamlandırılması ve tekrar edilmesi, bu bilgilerin uzun süreli bellekte depolanmasını kolaylaştırır. Huzeyfe'nin (r.a.) o günün şiddetini bizatihi yaşaması, duygusal ve duyuşsal bağlarla anlamlandırarak depolamasına vesile olmuştur. Ayrıca o gün yaşananlar travmatik hafızaniteliğinde olduğundan, yaşantının güçlü bir şekilde uzun süreli bellekte depolanmasına vesile olmuştur.

Geri çağırma ise daha önce depolanmış olan bilginin hatırlanmasıdır. Kodlanan bilgilerin iyi işlenmiş olması, geri çağırma işlemine de kolaylaştırır.⁴⁶⁷Huzeyfe'nin (r.a.) “Müslümanların o günkü hâlini şu an görür gibi hatırlıyorum” ifadesi; kodlamanın iyi işlendiğini, depolamanın güçlü imgelerle yapıldığını ve bu sayede geri çağırmanın kolay olduğunu gösterir.

Nüzûl ortamını sadece okuyarak öğrenenler ise o günü zayıf bağlarla kodlayacaklarından dolayı belleklerine aktardıkları bilgiler de yüzeysel kalacaktır. Duyusal ve duygusal olarak anlamlı ve güçlü bağlar kuramadıklarından dolayı da o gün hakkındaki bilgileri hatırlamaları zorlaşacaktır. Hatırlayacakları bilgiler ise kuvvetle muhtemel silik, eksik ya da hatalı olacaktır. Huzeyfe örneğinden de anlaşıldığı üzere bir bilginin

---

⁴⁶⁶ “Yaşantıları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini bilinçli olarak zihinde saklama gücü, hafıza.” Bu konuda bk. Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 145.

⁴⁶⁷ Gerrig - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 198-212.

hatırlanmasında etkili olan kodlama, depolama ve geri çağırma süreçlerinin derinliği ve etkinliği, o bilginin doğru ve ayrıntılı hatırlanmasına direkt olarak etki etmektedir.

Bu âyet, her ne kadar nüzûl dönemi muhataplarına Hendek Savaşı'ndaki Allah'ın yardımını hatırlatıyor olsa da kıyamete dek gelecek tüm iman edenlere; zor zamanlarda ümitsizliğe kapılmadan tevekkül ve teslimiyet bilincinin geliştirilmesi gerektiğini öğütlemektedir. Karşılaşılan zorlukların birer imtihan olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca iman edenlerin, yaşadıkları tecrübeleri sadece bir bilgi olarak değil; duygu ve anlam yüklü yaşantılar olarak düşünmelerini, tefekkür ederek anlamlandırmalarını ve zihinlerine kazımalarını istemektedir. Bu sayede kodlama, depolama ve geri çağırma süreçlerini güçlendirecek ve benzer durumlarla karşılaştıklarında bu tecrübeleri hatırlayarak kendilerini yeniden yapılandırma imkânı elde edeceklerdir.

Bilişsel olgu ve süreçlerin, iman edenlerin duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerindeki etkisi üzerine sunulan genel çerçevenin ardından, şimdi duygusal süreçlerin psiko-sosyal yansımalarına aşağıda değinilecektir.

3.2.4. Duyguları Konu Edinen Âyetler

Bireylerin davranışlarının ortaya çıkmasında etkili olan süreçlerden biri de duygusal süreçlerdir. Duygusal süreçler, bilişsel değerlendirmelerin etkisiyle birçok davranışı uyarır ve motive eder. Fakat davranışları uyarıcı olumlu duygular olduğu gibi olumsuz duygular da vardır. Bu açıdan Kur'ân, iman edenleri duygularının farkında olmaya ve duygularını eğitmeye davet eder. Duygularının, kendilerini yanlış tutum ve davranışlara sürüklememesi için duygularını tanımaları, kontrol etmeleri ve doğru bir şekilde yönetmeleri gerektiğine vurgu yapar. Bu sayede dengeli bir kişilik inşa etmeye yönlendirir. Duygusal taşkınlıklarla hareket edip sosyal ilişkilere zarar vermelerinin önüne geçmek için uyarılarda bulunur.⁴⁶⁸

Bu bağlamda, bu başlık altında iman edenlerin içsel deneyimlerini Kur'ân'ın nasıl düzenlediğine ve bu deneyimlerin bireysel ve toplumsal boyutlardaki psikolojik etkilerine değinilecektir.

3.2.4.1. Allah Sevgisi

İman edenlerin en önemli özelliklerinden biri de Allah'a olan sevgi ve muhabbetleridir. Kur'ân'da, iman edenlerin Allah'a olan sevgilerinin diğer tüm sevgilerden daha güçlü olması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Hiç kimseyi Allah'ı sever gibi sevmemeleri gerektiği belirtilmektedir. Çünkü imanın en temel duygularından biri Allah

⁴⁶⁸ Âl-i İmrân 3/134;en-Nisâ 4/135;el-Mâide 5/8;et-Tegâbün 64/14;el-Hadîd 57/23.

sevgisidir. Bu nedenle iman, sevgi temeline oturtulmaktadır. Ayrıca iman edenler, çeşitli vesilelerle Allah'ın sevdiğini sevmeye, sevmeyenleri ise sevmemeye yönlendirilmektedir. Özellikle peygamberleri sevmenin ve onlara itaat etmenin, Allah'a duyulan sevginin varlığına bir delil olduğu belirtilmektedir. Bu açıdan iman edenlerdeki Allah sevgisi, sade duygusal bir bağlılığın ötesinde; O'nun emirlerine tam bir teslimiyet ve itaati, yasaklarından ise büyük bir dikkatle sakınmayı içeren bir bilinç düzeyini de içinde barındırmaktadır. Buna göre müminlerdeki Allah sevgisi, iç dünyalarında hissedildiği gibi düşünce, tutum ve davranışlarında da kendini göstermelidir.⁴⁶⁹ Bu yaklaşım şu âyette anlamını bulmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah⁴⁷⁰ öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdır; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfü geniştir; O, her şeyi bilir.”⁴⁷¹ Âyette, iman edenler ile Allah arasındaki karşılıklı sevgiye dikkat çekilmektedir. Müminlerin Allah'a olan sevgilerinin salt bir sevgiden ibaret olmadığı, gerektiğinde Allah yolunda cihad ederek O'nun uğrunda hiçbir kınamacının kınamasına aldırmandan canlarından dahi vazgeçebileceklerine vurgu yapılmaktadır. Netice itibarıyla bu âyet, Allah'a duyulan sevginin kişinin düşünce, tutum ve davranışlarında olduğu gibi toplumsal ilişkilerinde de kendini göstermesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Âyette *“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا”* hitabıyla inananlara imanları hatırlatılarak bir çağrı yapılmış olması da bu bağlamda ele alınabilir. İnananlarda iman hissi uyandıran bu çağrı, sevgi temelli kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Böylelikle muhataplara değerli görülme ve sevilme hissi yaşatılmaktadır. Duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakan bu hitap, iletilmek istenen mesajın zihinlerdeki önemini arttırmaktadır. Böyle bir çağrıdan sonra inananlara imanda sebat ve imanlarının bir gerekliliği olan Allah sevgisi ile emirlerine itaat telkin edilmiştir. Dolayısıyla bu hitap, muhataplara imanının sadece zihinsel bir kabul değil, aynı zamanda duygusal ve davranışsal bir bütünlük olduğunu hatırlatmaktadır. Ayrıca hitaptan sonra özellikleri sayılan ideal mümin profilini oluşturmaya yönelik bir teşvik de içermektedir.

⁴⁶⁹ el-Bakara 2/165; Âl-i İmrân 3/31-32; et-Tevbe 9/24; el-Mümtehine 60/1.

⁴⁷⁰ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁴⁷¹ el-Mâide 5/54.

Bu âyet indirildikten sonra, “مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ”/sizden her kim dininden dönerse” ifadesinden, birtakım kimselerin dinden döneceği anlaşılmıştır. Bu sebeple, dinden dönecek ve onların yerine geçecek kimselerin kim oldukları hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür.⁴⁷² Aslında âyette iletilmek istenen asıl mesaja bakıldığında, bunların kimler olduğunun çok da önemli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira iletilmek istenen asıl mesaj bağlamında bu bilgi önemli olsaydı, hiç şüphesiz verilirdi. Dolayısıyla âyetin esas iletmek istediği mesaja odaklanmak gerekir.

Bu âyette, müminlerin dinden dönmeleri halinde yerlerine getirilecek kimselerin özelliklerinden bahsedilmektedir. Bu demek oluyor ki getirilecek olan kimseler, Allah Teâlâ'nın sevdiği, tasvip ettiği, ideal müminlerdir. Nitekim “فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ”/ Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever...” ifadesinden de bu anlaşılmaktadır. İdeal mümin profilini anlayabilmek açısından âyetin iletmek istediği mesaj bu bağlamda oldukça önemlidir.

Peki, dinden dönen kimselerin yerine getirilecek olan Allah'ın sevdiği, ideal müminlerin vasıfları nelerdir?

Allah'ın kendisini sevdiği müminler, “وَيُحِبُّونَهُ”⁴⁷³ Allah'ı severler. Karşılıklı olan bu sevgi, müminlerin mânevî hislerine etki ederek davranışlarının yönünü belirlemede önemli rol oynar. Bu sevgi, Allah'ın büyüklüğünü ve lütuflarını tefekkür etmeyle kişinin kalbinde hissedilen bir duygudur. Bu duyguya sahip olan müminler, Allah'a karşı derin bir saygı duyarlar; O'nun emirlerine itaat edip yasaklarından kaçınırlar. O'nun yolunda canlarıyla ve mallarıyla samimi bir şekilde mücadele ederler. Birçok âyette muhataplar, öncelikle Allah'a imana sonra da O'nun sevgisini her şeyden üstün kılarak bu duyguyu en çok O'na yönlendirmeye davet edilmektedir. “İman edenler en çok Allah'ı severler”⁴⁷⁴ âyeti de bu hakikate dikkat çekmektedir. Müminin Rabbi'yle sevgi temelinde kurmuş olduğu ilişki en yüce ilişkidir. Allah'ın sevgisini tüm sevgilerden üstün tutan bir mümin, tutum ve davranışlarının yönünü bu sevgi çerçevesinde belirleyeceğinden Rızâ-i İlâhiyye'ye daha yakın

⁴⁷² İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, 1/559-560; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 12/378; Kırtubî, *el-Câmi li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 6/219-220; es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Menşûr*, 3/102-103.

⁴⁷³ “أَعَزَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ - أَعَزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ - يُحِبُّهُمْ - يُحِبُّونَهُ” ifadelerinde mukabele sanatı ortaya çıkmıştır. Mukabele cümlede birbirine karşıt olmayanları zikrettikten sonra aynı sıraya göre bunların karşıtlarını zikretmektedir. Mukabele, muhatapların dikkatini zihinsel olarak harekete geçirir. Anlamı zihnin kavrayışına sunar. Bu sanatın ortaya çıkardığı vurgu ve tonlamalar bir ahenk oluşturur. Bu da muhataplara estetik bir lezzet tattırarak kalplerine etki eder. Ayrıca kelimelerdeki zıtlıklar muhataplarda sevinme-üzülme gibi zıt duyguları hissettirir.” Bu konuda bk. Mecdî Âyış Avde Ebû Lihye, *en-Nazmu'l-Kur'ânî fi Sûreti Hûd: Dirâse Üslûbiyye* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Risâle Mâcistîr, 2009), 279; Enes Erdim, “Zemahşeri'nin el-Keşşâf'ında Bedî' Sanatlarının Kullanılışı”, *Hikmet Yurdu* IV/8 (2011), 73; Alaa Aldeen Al Karaz, “İnsan Suresinin Belagat Açısından Tahlili”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (01 Ekim 2018), 232; akt. Kasapoğlu, *Kur'an'ın Üslup Psikolojisi*, 93.

⁴⁷⁴ el-Bakara 2/165.

olacaktır. Bu açıdan mümin kişiliğinde anlam bulan asıl sevgi, Allah sevgisidir. Çünkü mümin, kendisini yokluk âleminde varlık âlemine çıkarmanın ve sahip olduğu maddî-mânevî tüm nimetleri kendisine ikram edenin Allah olduğunun farkındadır. Tüm iyiliklerin ve güzelliklerin kaynağının Allah olduğu ve en iyi ile en güzel olanın da aynı şekilde O olduğu bilincine sahiptir. Bu yüzden en çok sevmeye layık olanın Allah olduğunu düşünür ve en çok O’nu sever.⁴⁷⁵

“أَدَلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ” ifadesinden anlaşıldığı üzere müminlere karşı alçak gönüllüdürler. Başka bir ifadeyle müminlere karşı mütevazıdırlar. Onlara karşı kendilerini büyük ve üstün görmezler; kibirlenip böbürlenmezler. Allah’ın sevdiği kimseleri severler.⁴⁷⁶ Bu sayede hem mümin kimliklerini hem de grup aidiyetlerini güçlendirirler. Empati yapabilme, hoşgörü ve şefkatli davranabilme yönlerini geliştirirler. Bu da grup içi bağlar ile birlik ve beraberliğin gelişmesine ve iman edenler arasında “biz” duygusunun yaşanmasına imkân tanır.

“أَعَزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ” ifadesinden anlaşıldığı üzere, kâfirlere karşı ise vakarlıdırlar. Diğer bir ifadeyle duygusal olarak güçlüdürler; ağır başlı, ciddi, onurlu, cesur ve merttirler. Kâfirler ne kadar güçlü olursa olsunlar, onlara karşı aşağılık kompleksine kapılmazlar, boyun eğmezler, onların karşısında dimdik durarak kendilerine yakışır bir duruş sergilerler. Allah’ın sevmediği inkârcılara sevgi göstermezler. Çünkü Allah’ı severken aynı zamanda onun düşmanlarını da sevmek tutarlı bir yaklaşım olmayacaktır. Bu çerçevede önceki âyetlerde müminlerin inkârcılarla dostluk kurmaları yasaklanmıştır. Bu yasak, müminlere yüklenen rolleri ve kimlik yapılarını korumaya yönelik etkili bir sınırlamadır. Bu sayede iman edenler, kolektif bir duruş, duygusal istikrar ve duygusal denge kazanırlar.

“يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ”⁴⁷⁷ ifadesi, “Allah’ın rızası doğrultusunda hak ile adaleti ayakta tutarak mallarıyla ve canlarıyla her türlü sıkıntıya katlanma pahasına Allah yolunda cihad ederler.” anlamına gelir. Cihad, iman ve sevgi hususunda samimi olan Müslümanların, samimiyetlerine işaret eden en önemli ibadetlerden biridir. Cihad, Allah’a duyulan sevgi ve bağlılığın en önemli göstergesidir. Çünkü kişi, cihad ameliyle birlikte Allah sevgisi uğruna canından dahi vazgeçebileceğini ortaya koymaktadır.

“وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ” ifadesi, “Allah yolunda gösterdikleri mücadele esnasında, hiçbir kınayıcının kınamasından korkmazlar.” anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle müminler, hakkı ve

⁴⁷⁵ Karaman, *Kur’an yolu*, 2/295-297.

⁴⁷⁶ Âl-i İmrân 3/31.

⁴⁷⁷ “فِي سَبِيلِ اللَّهِ” ifadesinde yol, Allah’ın dini anlamında kullanıldığından istiareddir. Burada Allah’ın dini somutlaştırılarak zihnin tahayyülüne, istiare yoluyla sunulmuştur. Bu konuda bk. Tıraşi, *es-Sûretü'l-İsti'âriyye ve Cemâliyyâtihâ fi'l-Kur'âni'l Kerim*, 129; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 5/99; Bennânî, *Nisa Suresi'nin Belâgî ve Analitik Tahlili*, 2/432; el-Mustaganemi, *Mevsuatü't Tefsiri'l Belâgî*, 7/317.

adaleti ayakta tutmak için gösterdikleri çaba esnasında çevreden gelen tepkilere aldırış etmezler. Kınanma, aşağılanma, alaya alınma gibi olumsuz eleştirilere maruz kalma korkusuyla doğrulardan asla taviz vermezler. Sevgisini her şeyden üstün tuttukları Allah'ın, rızasını da tüm insanların rızasından üstün tutarlar. Toplumun baskılarına boyun eğmeden, cesaret ve kararlılıkla hareket ederek değerlerinden taviz vermezler. Bu sayede içsel tutarlılıklarını ve dirençlerini arttırarak aidiyet duygularını pekiştirirler. Üstelik bu tutum, toplumdaki diğer bireylerin cesaret duygularının pekişmesine de katkı sunar. Bu sayede toplumda fikir ve vicdan hürriyeti de gelişir.

Arapçada “الحب” kavramıyla ifade edilen sevgi, bir kişiye veya bir şeye karşı hissedilen yakınlık ve bağlılık duygusudur.⁴⁷⁸ Modern psikolojideki bağlanma teorisiyle benzeşen bu durumda bireyler, sevgi besledikleri kimselere derin bir bağlılık duygusu hissederler. Bu kimselere yakın olmak ve yakınlıklarını korumak isterler. Korku yaratan durumlarda bu kimseleri ararlar. Onların varlığıyla bir rahatlama ve güven duygusu hissederler. İşte bu yoğun ve sürekli ilişkiye bağlanma denir. Bu teorinin en belirgin noktasını da bu bağlılık hissi oluşturur. Bu his, kişinin duygu, düşünce, davranış ve sosyal ilişkilerinin yönünün belirlenmesinde önemli ölçüde etkili olur. Allah sevgisi bağlamında ise eğer kişi Allah'a iman ediyor ve O'na sevgi duyuyorsa O'na yakın olmak, yakınlık kurmak ister. Yaratıcıyla güvene dayalı kurmuş olduğu ilişki çerçevesinde, zor zamanlarda O'nu güvenli bir üs, sığınacak bir liman olarak görür. O'na sığınır ve O'ndan yardım ister. Bu sayede O'na güvenmenin içsel huzurunu yaşar. Allah'ı seven ve O'na güven duygusuyla bağlanan kimseler, O'na güven duygusu olmaksızın bağlanan kimselere nazaran, duygusal, davranışsal ve sosyal anlamda daha dengeli bir yaşam sürdürürler. Duygu, düşünce ve davranışlarının yönünü de bu sevgi çerçevesinde belirlerler. Birçok konuda stres, kaygı ve endişeden uzak durarak daha olumlu bir benlik algısına sahip olabilirler. Bu sayede ruh sağlıklarını önemli ölçüde koruyabilme imkânını elde ederler.⁴⁷⁹

İslâm tasavvuf anlayışında, kulun Allah'a duyduğu sevgi “muhabbet” olarak isimlendirilir. Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988)*el-Lüma* adlı eserinde muhabbet ehlinin sevgisini üç sınıfa ayırmış ve şunları nakletmiştir: İlki, avamın sevgisidir. Bu, Allah'ın kullarına ihsanı ve merhameti sayesinde ortaya çıkar. Zira “Kalpler, kendisine ihsan edeni

⁴⁷⁸ Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 4174; Düzgün, *Türkçe-Arapça Karşılıklar Kılavuzu*, 411.

⁴⁷⁹ Akif Hayta, “Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (01 Aralık 2006), 29-63; Gerrig - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 319-320.

sever; kötülük edeni ise sevmez.”⁴⁸⁰

İkincisi, sadıkların ve hakikate ermişlerin sevgisidir. Bu sevgi, kalplerin Allah’ın büyüklüğüne, zenginliğine, ilmine ve gücüne bakmasıyla ortaya çıkar. Üçüncüsü ise ariflerin ve sıddıkların sevgisidir. Bu da Allah’ın sebepsiz ve ezelî olan sevgisinin farkında olmak ve bunu kalben dikkate almak sayesinde ortaya çıkar. Bu kimseler, Allah’ın kendilerini karşılıksız sevmesi gibi, karşılıksız olarak Allah’ı severler. Sevgilerinin bir illeti olmadığından, duydukları bu sevgiye “saf sevgi” denir.⁴⁸¹

ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ / “İşte bu Allah’ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah’ın lütfu geniştir; O, her şeyi bilir.” ifadesi, Allah’ın âyette vasıfları sayılan müminleri sevmesinin ve bu müminlere nasip ettiği meziyetlerin bir lütuf olduğunu, bu lütfun da bir sınırının olmadığını gösterir. Bununla birlikte, iman edenlerin Allah’a duydukları sevginin derecesinin de ilâhî bilgi kapsamında olduğuna işaret eder.

Özetle, bu âyette iletilmek istenen mesajın, duygusal his uyandıran, soyut kavramları somutlaştırarak gözler önüne seren estetik bir formla muhatapların dikkatlerine sunulduğu anlaşılmaktadır. Âyetteki vurgu ve tonlamalar, muhataplara estetik bir lezzet tattırarak kalplerine etki etmekte ve zihinlerini harekete geçirmektedir. Bu sayede muhatapların sevmeye, sevilme, değer görme arzularına temas edilmekte ve muhataplar istenilen davranışlara sevk edilmektedir.

3.2.4.2. Adalet Duygusu

Adalet, zulüm ve haksızlıktan uzak durarak doğru bir yol üzere bulunma hâlidir. Bireysel ve toplumsal yapıda denge ve düzeni sağlayan, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine dayanan ahlâkî bir erdem olarak tanımlanır. Her varlığa hak ettiği değeri vermek, hak sahibine hakkını teslim etmek, bütün işlerde ve tüm insanlar hakkında hakka ve doğruya bağlı kalmaktır. Kısaca, karşılık verirken herkese hakkını vererek eşit davranmayı esas almaktır. Buna göre adalet; iyilik yapıldığı zaman iyiliğe iyilikle karşılık vermek, kötülük yapıldığında ise ona denk bir cezayla karşılık vermektir. Burada esas olan, haksızlık etmemektir.⁴⁸²

Adalet ile ilgili yapılan tanımlarda belirlenmiş olan ilkelerin davranışa dönüşmesinde adalet duygusunun önemli bir yeri vardır. Yapılan araştırmalar, adalet duygusunun insan

⁴⁸⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. ‘Alî el-Hüsrevî el-Beyhakî, *Şu‘abu’l-Îmân*, thk. ‘Abdul‘aliyy ‘Abdulhamîd (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1423/2003), 6/481 (No. 8983).

⁴⁸¹ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma‘ fi’t-Taşavvuf*, ed. Abdülhalîm Mahmûd (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Ĥadîse, ts.), 86-88.

⁴⁸² el-İşfehânî, *el-Mufredât fi Ğaribi’l-Kur‘ân*, 551-553; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 11; Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 108-109.

fitratına yerleştirilmiş olduğunu göstermektedir.⁴⁸³ İnsanın iç dünyasında güçlü bir şekilde var olan bu duygu, kişinin kendi lehine olacak şekilde doyurulduğunda tatmin edici bir hâl alır. Bu duyguyu tatmin etmek isteyen kişi, adaletin kendisi için tesis edilmesini daima ister. Bunun için çabalar. Ancak insan fitratına adalet duygusunu yerleştiren Allah Teâlâ, bu duygunun kontrol altına alınarak meşru bir zeminde yönlendirilmesini ister. Bu çerçevede birçok âyet-i kerîme, insanı duygularının esiri olmadan adaleti tesis etmeye teşvik eder. Bunlardan biri de “kıyas âyeti” olarak bilinen şu âyettir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْأُنثَىٰ بِالْأُنثَىٰ فَمَنْ عُوفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبِعْ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنْ اعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kıyas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir. Bu, rabbinizden⁴⁸⁴ bir hafifletme, bir rahmettir. Bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.”⁴⁸⁵ Bu âyet-i kerîme, yakınları öldürülen müminleri, yoğun bir şekilde hissettikleri adalet duygusunu kontrol altına almaya ve bu duyguyu kıyas uygulaması üzerinden adil bir zeminde tatmin etmeye yönlendirmektedir. Çünkü “Toplumunu idare etmenin yolu adalettir. Adalet ise halk arasına konulmuş bir terazidir.”⁴⁸⁶

Zulüm ve adaletsizliğin yaygın olduğu câhiliye toplumunda, güçlü bir kabileye mensup olan bir köle, güçsüz bir kabileye mensup olan bir köle tarafından öldürüldüğünde buna karşılık olarak maktûlün yakınları katilin yakınlarından hür bir erkek öldürmek isterlerdi. Bir kadın başka bir kadın tarafından öldürüldüğünde ise buna karşılık olarak bir erkek öldürmek isterlerdi veyahut katilin yerine bir başkasını veya iki kişiyi öldürmek isterlerdi. Câhiliye döneminden beri süregelen adaletten uzak bu tutarsız anlayışın tarafları, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hakemliğine bu hususta başvurmaları üzerine, bu âyet indirildi ve bu anlayış ortadan kaldırıldı.⁴⁸⁷

Allah Teâlâ, bu âyette Câhiliye dönemi asabiyet anlayışıyla hareket ederek öldürmede haddi aşan taraflara iman ismiyle seslenmiş ve kendilerine imanlarını hatırlatmıştır. Kimlik ve aidiyet duygusu oluşturarak câhiliyeden kalma asabiyet anlayışına dayalı tepkilerle hareket

⁴⁸³ Anaokuluna giden çocuklar üzerinde yapılan bir deneyde, bir sınıftaki öğrencilere öncelikle herkese eşit olacak şekilde süslü çikolatalar dağıtılmıştır. Daha sonra aynı öğrencilere başka bir gün farklı sayılarda çikolata dağıtılmıştır. Çikolataların eşit dağıtılmaması sebebiyle çocuklar arasında kavga çıkmıştır. Bu sonuç üzerine deneyi yapanlar, insanların beyin programlarında adalet arayışının olduğunu belirtmişlerdir. Bu konuda bk. Tarhan, *Duyguların dili*, 118-119.

⁴⁸⁴ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁴⁸⁵ el-Bakara 2/178.

⁴⁸⁶ İbn Haldûn - Uludağ, *Mukaddime*, 550.

⁴⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâiki Gavâmiidi’t-Tenzîl*, 1/220-221; es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, 1/151.

etmek yerine, iman kimliği ekseninde adalet duygusuyla hareket etmelerini telkin etmiştir. Nitekim iman edenlerden de adaletli davranmaları beklenir. Dolayısıyla bu hitap, müminler için bir uyarı niteliğindedir. Bu bağlamda hitap, “Ey İslâm’ı kabul ederek emirlerine boyun eğenler! Katledilenler hakkında kısas hükmünü uygulamanız sizin için farz kılındı. Şâyet iman etmişseniz, bu hükme de boyun eğmelisiniz.” mesajını muhataplara iletmektedir.⁴⁸⁸

İnsan, toplumsal ilişkilerini yürütürken duygularının etkisinde kalır. Bu duygular arasında adalet duygusu, temel duygulardan biri olduğundan özel bir yere sahiptir. Değeri itibarıyla da diğer tüm hisleri etkiler. Bu duygu zedelendiğinde bireyler arasındaki ilişkiler de zedelenir.⁴⁸⁹ Özellikle yakını öldürülmüş bir kimsede adalet duygusu zedelendiğinden bu duygu oldukça yoğun bir şekilde yaşanır. Aynı zamanda gurur, kibir, öfke, nefret, intikam ve düşmanlık gibi duygular da güçlü bir biçimde hissedilir. Çünkü yakınına haksız yere kaybettiğini düşünen bir kişide bu durum travmatik bir etki oluşturur ve beraberinde mağduriyet duygusunu getirir. Mağduriyet duygusu ise öfke, kin, nefret, intikam ve düşmanlık gibi duyguları açığa çıkarır.⁴⁹⁰ Adalet duygusu bu duygularla bastırıldığında, kişi adaleti sağlama arzusuyla çıktığı yolda yaşadığı duygusal taşkınlıklar sebebiyle kolaylıkla adaletten sapabilir. Câhiliye döneminde olduğu gibi toplumsal ilişkilerine zarar verebilir. İşte bu noktada Kur’ân, iman edenlerden duygularını dengelemelerini ve adaleti ayakta tutmalarını ister.

Örneğin bazı müminler, güçsüz oldukları dönemlerde kendilerine türlü türlü eziyetlerde bulunan, Mescid-i Harâm’a girmelerini engelleyen müşriklere ve Hz. Peygamber’e (s.a.v.) suikast düzenleyerek onu öldürmek isteyen Yahudilere karşı içgüdüsel olarak kin duymaktaydılar. Düşmana karşı duyulan kin ise öç alma refleksini doğurabileceğinden; bu duygunun, onlara karşı aşırı gitmelerine, adaletten sapıp zulme yönelmelerine sebebiyet vermemesi için inananlar şu şekilde uyarılmışlardır:

*“Ey iman edenler! ...Mescid-i Harâm’a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın...”*⁴⁹¹

*“Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şâhitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur...”*⁴⁹²

⁴⁸⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’ânı Kerimin Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, ed. Hüsamettin Vanlıoğlu - Fatih Kalander (İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2020), 1/175.

⁴⁸⁹ Tarhan, *Duyguların dili*, 119.

⁴⁹⁰ Abdulkadir Çevik, “Mağduriyet Psikolojisi ve Toplumsal Yansımaları”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2013 2012), 66.

⁴⁹¹ el-Mâide 5/2.

Her iki âyette de kin ve düşmanlığa rağmen adaletin korunması telkin edilmektedir. Bu yaklaşım, iman edenleri nefsi duygularına kapılarak -Yahudi ve müşrik dahi olsalar- onlara zulmetmekten korur ve ahlâkî olgunluğa yükseltir. Aynı adil tutum ve ahlâkî olgunluk, maktûl ailesinden de beklenir. Maktûl yakınlarının bu tür duygusal taşkınlıklarla hareket ederek ikinci bir zulme sebep olmamaları; sürecin düşmanlık yönünde ilerlememesi, toplumsal huzurun bozulmaması ve adaletin tesis edilebilmesi için âyetteki kısas uygulaması “Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın.”⁴⁹³ ifadesiyle bir çözüm yolu olarak sunulmuştur.

Kısas, haksız yere öldürülen veya yaralanan bir kimsenin mağduriyetine karşılık, failin de aynı şekilde cezalandırılmasıdır.⁴⁹⁴ Kur’ân, kısasta, akıl sahibi müminlerin kavrayabileceği “hayat” olduğunu beyan eder.⁴⁹⁵ Her şeyden önce kısas, bir cana kıydığı zaman öldürüleceğini bilen bir kimse için caydırıcıdır. Kişi bu sayede hem hiç kimseye zarar vermeyecektir hem de kendisine kısas uygulanmamış olacaktır. Dolayısıyla iki can, iki hayat kurtulmuş olacaktır. Şâyet kişi, kendisine kısas uygulanacağını bile bile birine zarar verecek olursa, o takdirde de kendisine kısas uygulanacağından âhirette cezalandırılmayacaktır. Bu durumda da âhîret hayatı kurtulmuş olacaktır. Ayrıca, kısas uygulaması sayesinde Câhiliye döneminden kalma adaletsiz uygulamaların kaldırılmış olması göz önünde bulundurulduğunda, birçok kişinin hayatının kurtulduğu da anlaşılmaktadır.⁴⁹⁶ Zira kısas uygulaması, hem taraflardaki adalet duygusunu tatmin etmekte hem de içgüdüsel olarak ortaya çıkan kin, nefret, öfke gibi duygulara meşru bir istikamet kazandırarak sürecin karşılıklı olarak düşmanlık yönünde ilerlemesini engellemektedir. Bu yönüyle de kısas uygulaması, toplumsal adalet bilincini pekiştirmekte ve toplum huzuruna olumlu katkılar sunmaktadır.

Âyette diyet karşılığında affetme seçeneğinin sunulması ve maktûlün velisinin katille kardeş olduğunun ifade edilmesi, -“Ancak her kime, kardeşi tarafından bir şey bağışlanırsa artık ona hakkaniyetle uymalı ve diyeti ona güzellikle ödemelidir.”- iman edenlerin merhamet duygularını uyandırır ve onları af yolunu tutmaya teşvik eder.⁴⁹⁷ Bu sayede de daha üst seviyede bir ahlâkî olgunluk düzeyine erişmelerine imkân tanır. Böylelikle inananlar,

⁴⁹² el-Mâide 5/8.

⁴⁹³ “عَلَيْكُمْ/ yazıldı” lafzı, farz kılındı anlamında olduğundan kinayedir. Ayrıca bu cümlede ‘عَلَيْكُمْ’ car-mecrur, naib-i failin önüne geçmiştir. Bu takdim-tehir sanatıdır. Takdim-tehir, bir ibareyi başka bir ibareden önce zikretmek veya bir ibareyi başka bir ibareden sonra zikretmektir. Buradaki takdim gelişi güzel değil muhatabın zihninde takdim edilen vurgulamak ve önemini hissettirmek için yapılmıştır.” Bu konuda bk. Karamollaoğlu, *Kur’an ışığında belâgat dersleri*, 279-289; Bolelli, *Belâgat*, 390.

⁴⁹⁴ el-İşfehâni, *el-Mufredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, 672; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 7/76.

⁴⁹⁵ el-Bakara 2/179.

⁴⁹⁶ Ebu’s-Su’ûd, *İrşâdu’l-‘Âkli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*, 1/196.

⁴⁹⁷ Yazır vd., *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/686.

affetmenin derin vicdanî tatminini ve âhîret mükâfatını elde edecek olmanın hazzını yaşayabilirler. Aslında bu durum, âyetin devamında belirtildiği üzere -“*Rabbinizden bir hafifletme, bir rahmettir.*”- hem kişi için hem de toplum için bir hafifleme ve rahmet vesilesidir. Çünkü “bağışlanmayan her şey, ruhumuza ve sırtımıza yükür. Affettiğimiz zaman, o yükü alır, bir kenara koyar ve karşımızdakinin yeni bir yanlış daha yapmasını önlemiş oluruz.”⁴⁹⁸ Bu sayede sosyal hayatta, bireyi ve toplumu her yönüyle daha fazla yoran kin, nefret, öfke, intikam gibi duyguların yerini af, merhamet, sabır, umut gibi duygular alır. Bu da bireysel ve toplumsal barışın önünü açmış olacağından ayrıca bir hafiflemeye ve rahmete vesile olur.

Ne var ki adaletin, her zaman kişinin kendi lehine gerçekleşmesi beklenmez. Bu tür durumlarda, adaletin tesis edilmesi kişiyi tatmin etmeyeceğinden, kişi adaletin kendi aleyhine tesis edilmesini istemeyebilir. Özellikle söz konusu kişinin ailesi veya yakın çevresi olduğu durumlarda, kişi içindeki adalet duygusunu bastırmaya çalışabilir. Çünkü insan, yakınlarını koruma eğilimindedir. Hâkimlerin kendi akrabalarının davalarına bakamamaları ve bir suç işlendiği zaman suçluyu kayıranların üstsoy, altsoy, eş veya kardeş olması durumunda cezaya hükmedememeleri de bu bağlamda anlaşılabilir.⁴⁹⁹ Oysaki insan fitratına adalet duygusunu yerleştiren Allah Teâlâ, “*Ey iman edenler! Kendinizin veya anne babanızın ve akrabanızın aleyhine bile olsa adaleti ayakta tutun, ...*”⁵⁰⁰ buyurarak iman edenlerin adaletli davranma yükümlülüklerini, ailelerinin veya yakın çevrelerinin aleyhine bile olsa hislerine kapılmadan yerine getirmeleri gerektiğine dikkat çeker. Devamında ise “*...Allah için şahitlik eden kimseler olun (İnsanlar) zengin olsunlar, yoksul olsunlar Allah onlara sizden daha yakındır. Öyleyse siz hislerinize uyup adaletten ayrılmayın. Eğer adaletten sapar veya üzerinize düşeni yapmaktan geri durursanız bilin ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır.*” buyurulmaktadır. Burada, kişinin adaletten sapmasına sebep olabilecek sosyo-ekonomik etkenlere dikkat çekilmektedir. Zengin veya fakir, sosyal statüsü ya da ekonomik gücü ne olursa olsun, iman edenlerin bu sınıflar hakkında yapacakları şahitliklerde hiçbir beklentiye girmeden ve taraf tutmaya sebep olacak hiçbir duyguya kapılmadan adaletle hareket etmeleri gerektiğinin de altı çizilmektedir.⁵⁰¹

⁴⁹⁸ Tarhan, *Duyguların dili*, 125.

⁴⁹⁹ Türk Ceza Kanunu (TCK), 25611 (12/102004), 5237. md.283/3; Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK), 25673 (17/12/2004), 5271, md.22.

⁵⁰⁰ en-Nisâ 4/135.

⁵⁰¹ Kerim Buladı, “Kur’ân Ve Adalet (Toplumda Barış, Güven Ve Huzuru Sağlayan İlke: Adâlet)”, *Diyanet İlmî Dergi XXXVIII/1* (2002), 28; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsîr-Kuram ve Uygulama-*, 9/185-186.

Allah Teâlâ, âyetin sonunda kısası veya affi tercih ettiği halde haddi aşan tarafı elem verici bir azapla -“bundan sonra kim haddi aşarsa ona elem verici bir azap vardır.”-tehdit etmiştir. Aslında bu tehdit, inananların adaletten sapmamaları için bir uyarıdır. Dolayısıyla inananlar, duygularının ve şahsi menfaatlerinin esiri olmadan ve hiç kimseye imtiyaz tanımadan her zaman ve her şartta adaleti tesis etme gayretinde olmalıdırlar.

En nihayetinde Allah Teâlâ, bu âyette nidâ üslûbu, takdim-tehir, tecrid, kinaye gibi sanatsal ifadelerle muhatapların hayal gücünü harekete geçiren, zihinsel dikkatlerini canlı tutan ve hislerini uyandıran son derece etkili bir anlatım üslûbu kullanmıştır. Bu süreçte Kur’ân, dilin estetik olanaklarından faydalanarak muhataplarda duygusal bir etki oluşturmuştur. Böylelikle iman edenleri adalet duygularıyla hareket etmeye davet etmiştir.

3.2.4.3. Kin

Gizli düşmanlık şeklinde tanımlanan kin duygusu, insanın iç dünyasında oldukça yoğun bir şekilde yaşanan ve kişiyi çok fazla yoran şiddetli bir duygudur. Bazı zihinsel süreçlerin etkisiyle ortaya çıkan bu duygu, içerisinde öç alma isteğini de barındırır.⁵⁰² Bu yönüyle davranışlar üzerinde de etkili olduğu anlaşılan kin duygusu, sosyal ilişkilere de büyük zarar verir. Kişi, bu duygunun etkisiyle zamanla adaletten saparak çevresindekilere zulmedebilir. Bu itibarla Kur’ân-ı Kerîm’de, bu duygunun toplumsal adalet üzerindeki yıkıcı etkilerine dikkat çekilmektedir. İman edenler, bu tür duyguların etkisiyle hareket ederek toplumsal adalete gölge düşürmesinler diye uyarılmaktadırlar.⁵⁰³ Bu uyarı şu âyette net bir biçimde görülmektedir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا إِعْدِلُوا
هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Ey iman edenler! Allah⁵⁰⁴ için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur. Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”⁵⁰⁵ Bu âyette, bireyin sosyal hayattaki tutum ve davranışlarına etki edebilen kin duygusunun tanınması, dengelenmesi, kontrol edilerek adaletin ayakta tutulması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bunun takvâya daha uygun olduğu bilinci aşılacaktır.

⁵⁰² Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 2675.

⁵⁰³ el-Mâide 5/2;el-Haşr 24/10.

⁵⁰⁴ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁵⁰⁵ el-Mâide 5/8.

Âyetin, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbelerini Mescid-i Harâm'a sokmayan, ona suikast düzenleyerek öldürmeye çalışan Kureyş müşrikleri hakkında; ya da benzer şekilde Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürmeye çalışan Yahudiler hakkında indiğine dair bazı rivâyetler aktarılmaktadır.⁵⁰⁶ Bu rivâyetlerin ortak noktası, iman edenlerin işlenen suç her ne olursa olsun ve kim tarafından işlenmiş olursa olsun, bu suçlara karşı adil bir tutum sergilemeleri gerektiğinin vurgulanıyor olmasıdır. Zira adalet tesis edilirken, suçlunun dinine, etnik veya sosyal kimliğine ve suçun türüne bakılmamalıdır. En önemlisi de kin ve düşmanlık gibi duygusal tepkilerle hareket ederek suçlu dahi olsalar hiç kimseye zulmedilmemelidir. Kur'ânın bu yönlendirmesi, adaletin tesisi ve mümin kimliğinde takvânın korunabilmesi için son derece ilkesel bir tutum öğretmektedir.

Âyetteki "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" hitabıyla inananlara en çok sevdikleri sıfat olan "iman" ismiyle, imanları hatırlatılarak bir çağrı yapılmıştır. İnananlarda iman hissi uyandıran bu çağrı, kendilerine kim olduklarını hatırlatmakta ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Mümin kimliklerini pekiştirerek sorumluluk bilinci oluşturmakta ve dikkatlerini canlı tutmaktadır. Böyle bir çağrıdan sonra, inananlar hakkı ayakta tutmaları, adaletle şahitlik etmeleri ve bir topluma duydukları kin sebebiyle adaletten sapmamaları gerektiği hatırlatılmıştır. Çünkü kin gibi duygusal taşkınlıklarla hareket edip adaletten sapmak, iman edenlerin sergileyebileceği bir tutum olmamalıdır. Bu bağlamda, yapılan çağrının "iman" ismiyle başlaması oldukça anlamlıdır.

İnsan, kendisine zarar veren ya da zarar vereceğini hissettiği kişilere karşı bazı olumsuz düşüncelere sahip olabilir. Bu olumsuz düşünceler, kişide nefret, öfke ve düşmanlık gibi negatif duyguları harekete geçirebilir. Kişinin bu duyguları iç dünyasında biriktirmesi halinde bunlar zamanla kin duygusuna dönüşebilir. Kin duygusu, tanımında da belirtildiği üzere öç alma isteğini doğuran şiddetli düşmanlık hissidir. Kin duyan kimseler, affetmeyen, affetmediklerinden dolayı da kendisine yapılanları unutmayan kimselerdir. Kin duygusu, kişinin davranışlarını etkileyerek kötülük yapma ve hakkını alma dürtüsünü harekete geçirir. Bu duyguyla harekete geçen kişide gergin bir hâl oluşur ve kişi esnekliğini kaybeder.⁵⁰⁷ Bu da adil bir şekilde muhakeme edebilme yetisine zarar verir ve kin duyduğu kimselere karşı aşırı bir tepki göstermesine sebep olabilir. Âyet bu bağlamda ele alındığında, iman edenlerin inkârcılardan maddî ve mânevî olarak birçok zarar gördüğü bilinen bir gerçektir. Bu durum, onlara karşı olumsuz düşünceler geliştirmelerine sebep olmuştur. Bu olumsuz düşünceler de

⁵⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, 1/524.

⁵⁰⁷ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 100.

kendilerinde öfke, nefret ve düşmanlık gibi negatif duyguları harekete geçirmiştir. İçlerinde biriktirmiş oldukları bu duygular ise zamanla oç alma isteğini doğurmuş ve şiddetli bir düşmanlığa, başka bir deyişle kin duygusuna dönüşmüştür.

“سَنَّان” ifadesi, şiddetli buğz/kin ve düşmanlık mânasındadır.⁵⁰⁸ Bir kişi, başka bir kişiye türlü türlü eziyetler etse, eziyet edilen de mutlaka eziyet edene düşmanlık, kin ve nefret duyguları besler. Bir sonraki aşamada ise ondan intikam almak ister. Gücü yeterse, o da ona zarar verir. Gücü yetmeyecek olursa da ondan intikam alabilmek için, sahip olduğu nimetlerin ondan gitmesini ve başına türlü türlü belalar gelmesini ister. Böylelikle, düşmanlık ve intikam duygularının birleşmesinden de haset duygusu orta çıkmış olur.⁵⁰⁹ Bu yıkıcı duyguya sahip olan kişiler, bunun en büyük etkisini öncelikle kendi iç dünyalarında yaşarlar. Bu duygular, zamanla kişinin düşünce sistemini ve karar mekanizmasını zedeler; adalet terazisini bozarak hakkı ayırt edebilme kabiliyetine zarar verir ve dengeli bir kişilik oluşumuna engel olur. Ayrıca müminde olması beklenen adalet ve takvâ bilincine de oldukça zarar verir. Bu ise toplumsal ilişkilerin zarar görmesine neden olur. İşte âyetteki, “*herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâyâ daha uygundur. Allah’tan korkun.*” çağırısı, tam da bu psiko-sosyal kırılmayı hedef alarak müminleri adalet ve takvâ bilinciyle hareket etmeye teşvik eder.

Allah Teâlâ “*Şüphesiz Allahyaptıklarınızdan haberdardır.*” buyurarak müminlerin sadece davranışlarından değil aynı zamanda bu davranışların ortaya çıkmasında etkili olan zihinsel ve duygusal süreçlerden de haberdar olduğunu, muhataplarda derin bir etki oluşturan güçlü bir ifade yöntemiyle⁵¹⁰ bildirmektedir. Zira bu cümleden önce, “*herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin.*” ifadesiyle müminleri adaletsiz davranmaya sevk eden itici faktörün kin duygusu olduğu belirtmektedir.

Bu açıklama göstermektedir ki insanın iç dünyasındaki tüm duygusal hareketlilikler ve zihnindeki tüm gizli niyetler de aynı şekilde ilâhî bilgi kapsamındadır. “*İnsanı biz yarattık ve elbette içinden geçenleri biliriz...*”⁵¹¹ âyeti de bu bilgiyi teyit eder niteliktedir. Bu sebeple iman edenler, adaletsiz davranmalarına sebep olan duygu ve düşüncelerinin farkında olmalı

⁵⁰⁸ el-İşfehâni, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, 465; İbn Manzûr, *Lisân'l-'Arab*, 1/101.

⁵⁰⁹ Ali Çelbi Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, çev. Murat Demirkol (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 208.

⁵¹⁰ خبيرٌ lafzı mübalağalı ism-i fail kalıbından gelerek mübalağa ifade etmektedir. Buradaki kullanımda Allah'ın amellerin görünen kısmıyla birlikte, iç yüzünü, kalplerde gizli olan niyetleri ve içerde yaşanan tüm duygusal hareketlilikleri bildiğini vurgulamak için gelmiştir. Bu vurgu müminleri daha dikkatli olmaya teşvik etmektedir. Dolayısıyla burada terhib söz konusudur. Bu konuda bk. Ğazâl, “‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerim Beyne Delâleti'l-Mebnâ ve'l-Ma'nâ”, 265-285; el-Evsi, “‘Esâlîbu'l-Mubâlağa fi'l-Kur'âni'l-Kerim”, 213-214.

⁵¹¹ Kâf 50/16.

ve bu içsel süreçleri kontrol altına alarak adil bir tutum sergilemelidirler. Zira adalet ve takvâ bilinci, bu içsel farkındalığı göstermeyi gerekli kılmaktadır.

Bu içsel farkındalığın oluşma süreci, psikoloji biliminde “duygusal zekâ” kavramıyla izah edilmektedir. Duygusal zekâ; bireyin kendine ve başkalarına ait duyguları doğru bir şekilde algılama, ayırt edebilme, muhakeme yaparken duyguları hesaba katma, duyguları anlama ve düzenleyebilme yeteneğidir.⁵¹² Duygusal zekâ sayesinde bireyler, davranışlarına daha bilinçli bir şekilde yön verebilir.

Âyet, duygusal zekâ bağlamında ele alındığında, müminler bu süreçte öncelikle duygularının farkına varmalı ve iç dünyalarındaki duygusal hareketliliği bilinçli bir şekilde gözlemlemelidir. Bu gözlem sonucunda hissettiği duygunun kin duygusu olduğunu anlayan bir mümin, bu duygunun kaynağının ne olduğunu; ne kadarının Allah adına, ne kadarının ise kendi nefsi kırılmaları adına olduğunu içtenlikle sorgulamalıdır. Bu içsel sorgulama, duygularını tanıma ve duygularını yeniden anlamlandırma sürecine olumlu katkılar sunacaktır. Duygusal taşkınlıklarla veya nefsi kırılmalarla hareket etmek yerine, af yolunu tercih etmenin kendisini Allah’ın rızasına daha fazla yaklaştıracak olduğunu düşünmesi, kin duygusunu kontrol altına alabilmesine yardımcı olacaktır. Bu bakış açısı, hem kişiyi rahatlatacak hem de duygularını daha anlamlı hâle getirecektir. Bu sayede inananlar, bu süreci kin ve nefret gibi duyguların esiri olarak değil; hikmet, adalet ve takvânın rehberliğiyle yönetmenin iç huzuruna erişeceklerdir. Özetle iman edenlerin duygu yönetimi hususunda yapması gereken şudur: Duyguyu algıla, tanı, kontrol altında tut, dikkate al, farklı bir şekilde anlamlandır; fakat duygunun esiri olma. Bunun yerine adaleti, hikmeti ve takvâyı rehber edin.

Nefis adına duyulan kin ve düşmanlık, tedavi edilmesi gereken ruhsal bir hastalıktır. Zira müminler için en güzel örnek olan Hz. Peygamber’in (s.a.v.) kendi nefsi için hiçbir zaman kin ve nefret gütmmediği, intikam alma arzusunda olmadığı bilinen bir gerçektir.⁵¹³ Onun rahle-i tedrisatından geçen Hz. Ali’nin de (r.a.) bu husustaki tutumu oldukça meşhurdur. Hz. Ali (r.a.) bir savaş esnasında düşmanını tam öldürecekken, düşmanı Hz. Ali’nin (r.a.) suratına tükürür. Bunun üzerine Hz. Ali (r.a.) adamı öldürmekten vazgeçer ve düşmanını serbest bırakır. Adamı öldürmekten neden vazgeçtiği sorulunca şu cevabı verir: “Bu adamı İslâm adına öldürecektim. Yüzüme tükürünce nefsim devreye girdi. Ben de nefsim

⁵¹² Peter Salovey - John D. Mayer, “Emotional Intelligence”, *Imagination, Cognition and Personality* 9/3 (Mart 1990), 189; Plotnik vd., *Psikoloji’ye Giriş*, 369.

⁵¹³ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Uyûbü’n-Nefs ve Müdâvâtühâ* (Kahire: Dâru’ş Şüruk, 1401), 21.

adına öldürmemek için bundan vazgeçtim.”⁵¹⁴

Bu olayda Hz. Ali'nin (r.a.) psikoloji biliminin deyimiyle duygusal zekâsını kullandığı, öfke, nefret, kin ve düşmanlık gibi duygularını fark ettiği, bu duygularının ne kadarının kaynağının İslâm olduğunu sorguladığı, bu duygularını kontrol altına alarak yönettiği ve İslâm'a uygun davranışı sergilediği açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Modern psikolojide yeni yeni sözü edilen “duygusal zekâ” kavramı, aslında İslâm'da asırlar önce vücut bulmuş ve İslâm'ın da teşvik ettiği duygusal ve zihinsel bir bilinç düzeyidir.

3.2.4.4. Merhamet

Merhamet duygusu, “beynin mutluluk hormonu salgılaması yönüyle insanın lehine olan bir duygudur.”⁵¹⁵ Bu duyguyla hareket eden bireyler öncelikle kendi mutluluklarına yatırım yapmış olurlar. Affetmenin, bağışlamanın hafifletici etkisini deneyimleyerek, duygusal yüklerinden önemli ölçüde kurtulurlar. Bunun yanı sıra, tutum ve davranışlarında hoşgörü, anlayış, empati ve sevgiyi merkeze alırlar. Bu sayede toplumsal ilişkilerini de sağlıklı bir biçimde sürdürebilme imkânı elde ederler.

Kur'an⁵¹⁶ ve hadisler,⁵¹⁷ iman edenleri merhamet duygusuyla hareket etmeye yönlendirir. Bu duygunun af, hoşgörü, bağışlama gibi tutum ve davranışlara dönüşmesini ister. Bu doğrultuda şu âyet-i kerîme oldukça dikkat çekicidir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصَفَّحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının. Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah⁵¹⁸ da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.”⁵¹⁹ Bu âyette iman edenlere, kendilerine düşmanlık besleyen aile bireyleri ile aralarında ortaya çıkabilecek psikolojik gerilime karşı, merhamet duygusuyla hareket etmeleri telkin edilmektedir. İman edenler, merhamet duygusunun davranışsal ifadesi olan affetmek, hoşgörülü davranmak ve bağışlamak gibi tutum ve davranışlara yönlendirilmektedir.

Bu âyetin, Mekke'den hicret etmek isteyen kimseler hakkında indirildiği rivâyet edilmektedir. Bu kimseler Medine'ye hicret etmek istediklerinde hanımları ve çocukları onların Allah yolunda hicret etmelerine engel oldular. Bir zaman sonra bu kişiler Medine'ye

⁵¹⁴ Mevlâna Celâleddin - Veled İzbudak, *Mesnevî* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995), 1/297-306.

⁵¹⁵ Tarhan, *Duyguların dili*, 95.

⁵¹⁶ Âl-i İmrân 3/159; el-İsrâ 17/2; el-Fetih 48/29; el-Beled 90/17-18.

⁵¹⁷ Buḥârî, *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*, 6/2686(No 6941); 5/2235(No 5651).

⁵¹⁸ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁵¹⁹ et-Tegâbün 64/14.

hicret ettiklerinde, daha önce hicret eden kimselerin kendilerini din hususunda yetiştirdiklerini ve dinde ilim sahibi kimseler olduklarını gördüler. Bu sebeple hicret etmelerine engel olan eşlerini ve çocuklarını cezalandırmak istediler. Eşleri ve çocuklarının da hicret ederek Medine'ye gelmeleri durumunda, onlara kötü davranacaklarını belirttiler. Bir zaman sonra onlar da hicret edip Medine'ye geldiler. Bu hadise üzerine söz konusu âyet indirildi.⁵²⁰ Böylelikle iman edenler, iman edip hicret eden ailelerine karşı öfke duygularıyla tepki göstermek yerine, merhamet duygularıyla hareket etmeye teşvik edildi.

Âyetteki “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla iman edenlere, “iman” ismiyle seslenilmiş ve hemen ardından iman edenler; duygusal açıdan katlanılması zor olan aile içi çatışmalar ve düşmanlıklar hususunda uyarılmışlardır. Bu uyarıdan önce, iman ismiyle bir çağrının yapılmış olması oldukça dikkat çekici ve anlamlıdır. Çünkü bu çağrı, iman edenlerde kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Bu duygu, iman edenlerin tutum ve davranışlarının şekillenmesinde kritik bir öneme sahiptir. Zira bu duygu, iman edenlere; “Eşlerimiz ve çocuklarımız dahi bize düşmanlık besleseler, bizi asıl güçlü ve değerli kılan imanımızdır. İmanımız da tüm bu duygusal kırılmaların üstesinden gelebilecek niteliktedir.” hissini yaşatmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre iman ismiyle yapılmış olan bu hitap, iman edenlerin duygusal dirençlerini arttırmaktadır. Hitabın gücü sayesinde iman edenler, travmatik bir etkiye neden olabilecek aile içi düşmanlıklara karşı, iman bilinciyle hareket edebilme imkânını elde etmektedir. Bu da öfke, stres, endişe gibi duygularını dengeleyebilmelerine yardımcı olmaktadır. Netice olarak bu hitabın, basit bir seslenişten öte, duyu, duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakan ve iletilmek istenen mesajın zihinlerdeki önemini arttıran güçlü bir çağrı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca âyetteki hitap her ne kadar mümin kocalara yöneltilmiş gibi anlaşılabilir da bu hitabın “tağlib sanatı”⁵²¹ yoluyla kadınları da kapsayabileceğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle Allah yolundan alıkoymulan kimseler, erkekler de olabilir kadınlar da olabilir.⁵²²

Âyette geçen, “انْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ” / *Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının.*” ifadesindeki düşmanlıktan kasıt, Allah'ın emirlerine itaat etmeye engel olmaktır. Zira bunu ancak düşman yapar. Nüzûl sebebi dikkate

⁵²⁰ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 30/556; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ğudayrî es-Süyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl fî Esbâbi'n-Nuzûl* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431), 197; es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 8/184.

⁵²¹ Galip gelme, üstün gelme gibi anlamlara gelen tağlib, müzekker sigasıyla getirilen bir kelimenin müennese galebe çalmasıyla ortaya çıkar. Yani cemi müzekker sigasıyla zikredilen bir kelimenin tağlib edilerek müennesleri de kapsamasıdır. Bu ifade tarzı kadın erkek ayırım gözetmeksizin muhatapları tek kimlik etrafında toplayarak biz bilinci oluşturur. Bu konuda bk. Taftazanî, *Muhtasarül Meanî*, 1/478.

⁵²² Yazır vd., *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/690-691.

alındığında, bu âyetin müminleri Allah yolunda hicret etmeye engel olan eşleri ve çocukları hususunda uyardığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar âyet bu hususta indirilmiş olsa da âyetin hükmü geneldir. Buna göre âyet, tüm müminlerin, mümin kimliklerine uygun bir şekilde yaşamalarına engel olan eş ve çocuklarına itaat etmemeleri gerektiği hükmünü ortaya koymaktadır.⁵²³ İnsan fitratının bir gereği olarak eşleri ve çocuklarına karşı hissettikleri duygusal yakınlıklara rağmen, Allah'a itaat etmeleri gerektiğine işaret etmektedir.

Bu hüküm ortaya konurken, eşin çocuklardan önce zikredilmiş olması oldukça dikkat çekicidir. Zira kişiyi Allah yolundan alıkoyma noktasında eşin etkisi, çocuklara nazaran daha fazladır. “Onlar şehvet mahalli oldukları için insanların kalplerine daha yakındırlar. İnsanları Allah'a ibadet etmekten daha çok meşgul ederler.” Bu sebeple eş önce zikredilmiştir.⁵²⁴ Ancak çocukların ebeveynler üzerindeki etkisi de hafife alınacak türden değildir. Çünkü çocuklar ile ebeveynleri arasında da sevgi, şefkat ve merhamet temelinde güçlü duygusal bağlar vardır. Bu çerçeveden bakıldığında, kişinin eşini ve çocuklarını üzgün bir halde bırakarak hicret etmesi, duygusal anlamda oldukça zor bir durumdur. Çünkü bu durumda kişinin psikolojik dayanıklılığı⁵²⁵ ciddi bir şekilde sınanır ve kişi, oldukça yoğun bir şekilde bilişsel çatışma yaşar. Bir taraftan ailesini koruma ve kollama güdüsüyle hareket ederek onları terk etmek istemez. Diğer taraftan da hicret emrine itaat etmek ve inancına sadık kalmak ister. Bu da kişide psikolojik gerilime, strese ve içsel çatışmaya yol açar. Kişide ağır bir duygusal yük oluşturur. İşte tam da bu noktada âyet, iman edenleri inançlarını merkeze almaya yönlendirir. Allah yolundan alıkoyanların, eşleri ve çocukları olmaları durumunda dahi onlara itaat etmemeleri gerektiğini vurgular. Aslında bu ilâhî emre uymak, iman edenlerde duygusal sağlığın ve iç huzurun korunabilmesi için de oldukça önemlidir. Çünkü inanç ve davranış arasındaki uyum, bilişsel tutarlılığı sağlar ve içsel çatışmanın önüne geçer. Bu da inancın içselleştirilmesini, mânevî gelişimi ve içsel huzuru pekiştirir. Böylelikle duygusal sağlık korunmuş olur.

Âyetin devamında “وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَتَّعِزُّوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ/ *Ama affeder, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranırsanız, şüphesiz Allah da çok bağışlayıcı ve engin merhamet sahibidir.*”⁵²⁶

⁵²³ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*, 4/294.

⁵²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân - Kur'ân Meâli ve Tefsiri* -, 21/346.

⁵²⁵ “Psikolojik dayanıklılık, bireyin hayatında karşılaştığı sorunların üstesinden etkin bir şekilde gelme ve hayata başarılı bir şekilde adapte olma yeterliliği olarak ifade edilebilir.” Bu konuda bk. Büşra Kaymak, *Değer odaklı yaşam ile psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkide duygu regülasyonunun aracı rolü* (İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2024), 6.

⁵²⁶ “وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَتَّعِزُّوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ” lafızları arasında mürâât-ı nazîr sanatı vardır. Bu lafızların âyetin genel manasıyla olan mükemmel uyumu teşâbüh-i etrâf sanatıdır. Ayrıca her iki lafız da mübalağalı ism-i fail kalıbında olup sıfat-ı müşebbehe vezninde gelerek anlamda yoğunluk ve süreklilik ifade edecek şekilde mübalağa ifade etmektedir. Buradaki Allah'ın merhametini hatırlatarak merhametli davranmaya teşvik için olduğundan terğîb söz

buyurulmaktadır. Bu ifade iman edenleri merhametli olmaya davet etmektedir. Nüzûl sebebinde belirtildiği üzere, iman edenler; kendileri gibi iman edip Medine'ye hicret eden eş ve çocuklarına karşı cezalandırıcı değil, affedici, hoşgörülü ve bağışlayıcı davranmaya teşvik edilmektedir. Geçmişte kendilerini hicret etmekten engellemiş de olsalar, artık 'iman edip hicret etmeleriyle'⁵²⁷ birlikte eşleri ve çocukları da Allah'ın bağışlanmasına ve merhametine nâil olmuşlardır. Dolayısıyla iman edenlerin bu safhadan sonra öfke, düşmanlık ve intikam arzusu gibi duygularla hareket etmek yerine; onlara karşı affedici, hoşgörülü ve bağışlayıcı bir tutum takınmaları telkin edilmektedir. Bu telkin edilirken Allah'ın da bağışlayıcı ve merhamet sahibi olduğu hatırlatılmaktadır. Bu ifade oldukça önemlidir. Zira bu ifade "merhamet etmeyene merhamet olunmaz" bilincine sahip müminleri, merhametli olmaya motive edici niteliktedir.

Affedici, hoşgörülü ve bağışlayıcı bir tutum takınabilmenin ardında yatan itici güç, merhamet duygusudur. Merhamet, "başkalarının uğradığı felaket ve acılardan etkilenecek bunları gidermeye yönelik insanın içinde bulunduğu duygusal durum, acı duyma ve üzülmeye"⁵²⁸ olarak tanımlanmaktadır. Fakat merhamet duygusu pasif bir acıma duygusu değil, sıkıntıları giderip hayır ve iyilikte bulunmaktır. Dolayısıyla merhamet duygusundan söz edebilmek için acımanın, salt duygu veya düşüncede kalmaması, acınan kimseye aktif bir şekilde ikram ve ihsanda bulunulması, hata ve kusurların affedilip cezalandırma yoluna gidilmemesi gerekir.⁵²⁹ Bu yönüyle merhamet duygusunun, affi, hoşgörüyü, bağışlamayı içinde barındıran ve bunları besleyen pozitif bir duygu olduğu anlaşılmaktadır.

Merhamet duygusunu pozitif psikoloji perspektifinde ele alanlar, bu duygunun bireylerde mutluluk ve sağlıklı sosyal ilişkiler gibi pozitif psikolojik etkenlerle yakından ilişkili olabileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca bu duygunun öfke, kaygı, korku gibi negatif duygulara karşı psikolojik anlamda koruyucu bir etkiye sahip olabileceğini belirtmektedir.⁵³⁰ Buna göre merhamet duygusunun hem birey hem de toplum üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu söylemek mümkündür. Zira merhamet duygusu, empati, şefkat, hoşgörü gibi olumlu duyguların gelişmesine katkı sunar. Ruh sağlığı ve iyi oluşu destekler. "İki kişi arasında

---

konusudur." Bu konuda bk. Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 256-257; Ğazâl, "'el-Mubalağatu' fi Üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne Delâleti'l-Mebnâ ve'l-Ma'nâ'", 265-285; el-Evsî, "'Esâlîbu'l-Mubâlağa fi'l-Kur'âni'l-Kerîm'", 213-214.

⁵²⁷ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 30/556.

⁵²⁸ Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 3152.

⁵²⁹ İsmail Karagöz, *Allah İnsan ve Merhamet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), 14-15.

⁵³⁰ Eşref Nas - Ramazan Sak, "Merhamet ve Merhamet Odaklı Terapi", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (24 Mart 2020), 77.

yakınlaşma ve sempatiye vesile olur.”⁵³¹ Bu da sosyal ilişkilerin daha fazla gelişmesini sağlar.

Âyet, iman edenleri dikkat çekici bir şekilde iman merkezli “duygu regülasyonuna”⁵³² davet etmektedir. Âyetin ilk bölümünde iman edenler, aile bireyleri ile aralarındaki duygusal yakınlığa rağmen duygularını iman temelinde yeniden düzenlemeye ve onlardan sakınarak Allah’ın emirlerine itaat etmeye teşvik edilmektedir. Her ne kadar eşlerine ve çocuklarına karşı duygusal anlamda bir yakınlık hissediyor olsalar da Allah’a olan bağlılıklarının daha güçlü olması gerektiğine dikkat çekilmektedir. İkinci bölümde ise aile bireylerinin iman edip hicret etmeleri durumunda onlara merhamet etmeleri tavsiye edilmektedir. Burada dikkat çekici olan husus, iman edenlerin eş ve çocuklarına karşı hissettikleri öfke, düşmanlık ve intikam arzusu gibi duygulara rağmen affedici, hoşgörülü ve bağışlayıcı bir tutum takınmalarının teşvik edilmiş olmasıdır. Bu yapılırken, yakınlıklarla ortaya çıkan duygusal bağlar değil, iman edip hicret etmeleri sebebiyle ortaya çıkan inanç birliği esas alınmıştır. Zira yakınlıklarla ortaya çıkan duygusal bağlar esas alınmış olsaydı ayette “*Eşlerinizden ve çocuklarınızdan da size düşman olanlar vardır, onlardan sakının.*” denmezdi. “İman etmemiş olsalar da eşleriniz ve çocuklarınız ile aranızda bulunan yakınlık sebebiyle onlara uyun.” denilebilirdi. Netice olarak her iki durumda da duygusal bir eğilimden ziyade iman merkezli bir tutumun takınılması ve duyguların bu yönde düzenlenmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bu perspektif, Kur’ân’ın duygusal regülasyon hususundaki yönlendirmelerinin iman merkezli olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuç itibarıyla âyette kullanılan sanatsal ifadelerin ve anlatım üsluplarının muhatapların kalplerine tesir etme, iletilmek istenen mesajı zihinlerine nakşetme ve mesajı davranışa dönüştürmeye yönlendirmenin bir aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bilişsel ve duygusal süreçlerin, davranışların ortaya çıkmasındaki etkilerine genel olarak değindikten sonra, şimdi de iman edenlerin davranışları ve dinî pratikleri altında yatan psikolojik süreçlere ve bu süreçlerin birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkilerine aşağıda yer verilecektir.

---

⁵³¹ Hökelekli, *Psikolojiye Giriş*, 99.

⁵³² Duygu regülasyonu; duygusal reaksiyonları izleyip değerlendirme ve dönüştürme sürecine yönelik hem açık hem örtük dinamikler olarak ifade edilmektedir. Kısaca duygu düzenleme olarak ifade edilebilir. Örnek olarak; iman edenler, aile bireylerinden ayrılarak hicret etmek gibi üstesinden gelinmesi zor, stres verici durumlarla karşılaşmıştırlarında öncelikle bilişsel süreçte değerlendirmeler yapıp sonrasında aksiyon alma, problem çözme gibi davranışsal düzenlemeleri uygularlar. Bu gibi durumların ortaya çıkardığı duygu karmaşasıyla baş edebilmek için duygularını inançlarını merkeze alarak düzenlerler. Yani duygularını inanç ekseninde regüle etmiş olurlar. Bu konuda bk. Kaymak, *Değer odaklı yaşam ile psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkide duygu regülasyonunun aracı rolü*, 25-26.

3.2.5. Davranışları ve Dinî Pratikleri Konu Edinen Âyetler

Davranışların ortaya çıkmasında psiko-biyo-sosyal süreçler etkilidir. Nefis, ruh, huy, fitrat, mizaç, karakter gibi kişilik özellikleri ile bilişsel ve duygusal süreçler, insan davranışlarının yönünü belirleyen iç etkenlerdendir. Bu itibarla insan davranışları için, “içsel süreçlerin dışa yansımaları” denilebilir. Aile, sosyal çevre, eğitim gibi unsurlar ise dış etkenlerdendir. Bu iç ve dış unsurların etkisiyle insanda olumlu veya olumsuz birtakım davranışlar ortaya çıkar. Bu açıdan davranışların ortaya çıkma sürecini tek bir sebebe bağlamak mümkün değildir.

İman eden ve mümin kimlikleri gelişmiş bireylerin davranışlarının ortaya çıkmasında ise dinî inanç merkezde yer alır. Bu kimselerin Allah ile kurdukları ilişki biçimi, sade bir tasdik veya duygudan ibaret değildir. Bu ilişki aynı zamanda davranışlara da yön veren dinamik bir süreçtir. Kişi iman ettikten sonra, inancını merkeze alarak kendini disipline eder ve benimsediği değerler etrafında davranışlarını şekillendirmeye çalışır. İnancının etkisiyle Allah’a ibadet ederek emirlerine uyar ve O’nun yasaklarından sakınarak inancına uygun davranışlar sergilemeye çalışır.⁵³³ Dolayısıyla mümin kimliği gelişmiş dindar kimselerin davranışlarında ve dinî pratiklerinde yaratıcıyla kurdukları ilişkinin yansımaları açık bir şekilde görülür.

Bu başlık altında da “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerdeki davranışları ve dinî pratikleri konu edinen âyetler, davranış psikolojisi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu âyetlere konu olan davranışların psikolojik alt yapısı ile birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkilerine değinilmeye çalışılmıştır.

3.2.5.1. Allah’a ve Resûlü’ne İtaat

Allah ile kurulan ilişkinin başlangıç noktası iman etmek olarak kabul edildiğinde hemen sonraki aşamanın itaat etmek olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Zira “inanmanın Allah’a bağlılığını ifade etmesi, buna uygun düşen kalıplaşmış hareket ve davranış sistemlerini gerekli kılmaktadır.”⁵³⁴ Bu yüzden Allah’a ve Resûlü’ne itaat, mümin kimliğinin vazgeçilmez unsurudur.

Bu bağlamda, Kur’ân’ın birçok âyetinde muhataplar, Allah’a iman etmeye davet edildikten hemen sonra itaate teşvik edilmiştir. İtaat eden müminlerin büyük bir kazanç elde edecekleri, kötülüklerinin örtüleceği, başıslanacakları, hem dünyadaki hem de âhiretteki işlerinin düzeltileceği, bu sayede gerçek kurtuluşa erişecekleri belirtilmiştir. Ayrıca bu

⁵³³ Peker, *Din Psikolojisi*, 118.

⁵³⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 234.

kimselerin peygamberler, sıddıklar, şehitler ve iyi kimselerle birlikte olacakları haber verilmiştir. Diğer yandan itaat etmeyen kimselerin ise yaptıklarının boşa gideceği ve azaba uğrayacakları belirtilmiştir. İtaatin sadece davranışlarda değil, duygu, düşünce, tutum ve değer yargılarında da görülmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Böylelikle iman ettikten sonra itaat etmenin kritik önemine işaret edilmiş ve muhataplar güçlü bir şekilde itaat etmeye teşvik edilmiştir.⁵³⁵ Örneğin;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ

“Ey iman edenler! Allah’a⁵³⁶ itaat edin, Resûle itaat edin ve yaptıklarınızı boşa çıkarmayın.”⁵³⁷âyetinde de “Ey iman edenler!” hitabındaki iman vurgusundan hemen sonra müminlere, dünya ve âhîret saadetinin temeli olan Allah’a ve Resûlü’ne itaat etmenin önemi hatırlatılmıştır. Zira itaat, iman edenlerin iç dünyalarında tutarlılık geliştirebilmeleri için oldukça önemlidir.

Bu âyet, “şirke bulaşmış kimselere hiçbir amelin fayda vermediği gibi iman edenlere de günah işlemek zarar vermez” şeklinde hatalı bir düşünceye sahip olan müminler hakkında indirilmiştir. Bu âyet indirildikten sonra, bu kimseler işlemiş oldukları günahlar sebebiyle amellerinin boşa çıkmasından endişe duymaya başlamışlardır.⁵³⁸

Âyet, iman edenlere Allah’a ve Resûlü’ne itaat etmenin, sadece emirlerine uymayı değil, aynı zamanda yasaklarından kaçınmayı da kapsadığını öğretmektedir. Her ne kadar “أَطِيعُوا/itaat edin” ifadesi sözlükte itaat etmek, emirlere uymak, boyun eğmek, bir işi gönüllü yapmak⁵³⁹ gibi anlamlara geliyor olsa da ıstılahta, İslâm’ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınmak anlamındadır.⁵⁴⁰ Dolayısıyla âyet, nüzûl sebebinden ve “yaptıklarınızı boşa çıkarmayın” vurgusundan anlaşıldığı üzere, itaatin kapsamının sadece emirlere uymakla sınırlı olmadığını, aynı zamanda yasaklardan da kaçınmayı içeren bütüncül bir yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır.

“أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ/Allah’a itaat edin, Resûle itaat edin” ifadesinde fiil, Resûlullah’a itaatin zihinlerde iyice yerleşmesine vurgu için, konunun önemine binaen tekrar edilmiştir. Bu tekrar, anlamı pekiştirmekte ve lafza güzellik katmaktadır. Lafızlardaki güzelliğin ise insan ruhuna hoş bir etki bıraktığı genelin kabulüdür. Bu itibarla manayı zihne

⁵³⁵ el-Bakara 2/25, 277;Âl-İmrân 3/130;en-Nisâ 4/59;el-Mâide 5/9, 57;el-Enfâl 8/24-25, 27, 29;et-Tevbe 9/119, 123;en-Nûr 24/51;el-Ahzâb 33/66, 70-71;el-Hucurât 49/1, 2;el-Hadîd 57/28;el-Mücâdele 58/9;el-Haşr 59/18-19.

⁵³⁶ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁵³⁷ Muhammed 47/33.

⁵³⁸ es-Süyûtî, *Lubâbu ’n-Nukûl fi Esbâbi ’n-Nuzûl*, 177.

⁵³⁹ İbn Manzûr, *Lisân ’l- Arab*, 8/240; el-İşfehânî, *el-Mufredât fi Ğarîbi ’l-Ķur ’ân*, 529.

⁵⁴⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve ’t-Tenvîr*, 26/127; Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 343.

iyice yerleştirmek ve mesajı davranışa dönüştürmek için yapılan tekrarın bilişsel ve duygusal etkisi olduğu söylenebilir.⁵⁴¹

Aslında Allah'a ve Resûlü'ne itaati birbirinden ayırmak mümkün değildir. Zira Allah'a itaat eden Resûlullah'a, "*Resûlullah'a itaat eden de Allah'a itaat etmiş olur.*"⁵⁴² Böyle olduğu halde Mekke'li müşrikler Resûlullah'a muhalefet ederek ona isyan etmişlerdir. Bu sebeple yaptıkları iyi ameller boşa gitmiştir.⁵⁴³ Bu durum önceki âyette şu şekilde ifade edilmiştir; "*...Resûle muhalefet bayrağı açanlar asla Allah'a bir zarar veremeyeceklerdir; bu (tutum) yaptıklarını da sonuçsuz kılacaktır.*"⁵⁴⁴

Peygamber'e muhalefet eden inkârcıların amellerinin boşa gideceği bu şekilde açıklandıktan sonra, bu âyette müminlere "*Ey iman edenler!*" hitabıyla seslenilmiş ve kendilerine imanları hatırlatılarak iman hissi uyandırılmıştır. Bu vesileyle kendilerine, amelleri boşa çıkan inkârcılardan farklı oldukları hissettirilmiş ve iman ile Peygamber'e isyanın bir arada bulunamayacağı hatırlatılmıştır. İncinci içselleştirmiş müminlerden bu beklenmediği için, hitabın iman ismiyle yapılmış olması psikolojik olarak oldukça anlamlı mesajlar içermektedir. Çünkü bu üslûp, inananlarda kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmada ve mümin kimliklerinin harekete geçirmektedir. Bu açıdan bakıldığında, bu hitap için inananları mümin kimliği üzerinden sorumluluğa davet eden güçlü bir çağrı olduğu söylenebilir. Böyle bir çağrı, duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakarak "*Allah'a itaat edin, Resûle itaat edin ve yaptıklarınızı boşa çıkarmayın.*" mesajının zihinlerdeki önemini arttırmaktadır. Bir uyarı niteliğinde olan bu nidâ üslûbu, inananları iletilmek istenen mesaja duygusal ve zihinsel olarak hazır hâle getirmektedir. Böylelikle mesajın iletilmesi ve muhataplarda davranışa dönüşmesi kolaylaşmaktadır. Hitabın gücü, muhatapları Allah'a ve Resûlü'ne itaat etmeye yönlendirmektedir. Davranışlarını onlara itaat kapsamında düzenlemeye teşvik etmektedir.

İtaati sosyal etki bağlamında ele alan Stanley Milgram, psikoloji laboratuvarında yapmış olduğu itaat deneyinde⁵⁴⁵ insanların hangi koşullarda, kime, ne düzeyde itaat

⁵⁴¹ Yapılan tekrarda itnâb ve reddü'l-acüz ale's-sadr sanatları ortaya çıkmıştır. Bu konuda bk. Kasapoğlu, *Kur'an'ın Üslup Psikolojisi*, 14, 58, 85-86, 89; el-Kazvîni, *el-Îdâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa*, 3/181; Aydın, *Arap Dili Belagatında Bedî' İlmi ve Sanatları*, 322-323.

⁵⁴² en-Nisâ 4/64, 80.

⁵⁴³ Abdullah es-Sâvî vd., *Hâşiyetüs-Sâvî Alâ Tefsîri'l-Celâleyn* (Kahire: Darü'l-Hadis, 1432), 4/62.

⁵⁴⁴ Muhammed 47/32.

⁵⁴⁵ Milgram, yapacağı deney için, tanınmış bir üniversite laboratuvarında denek olarak görev yapacak kişilerle belli bir ücret karşılığında anlaşılıyor. Bu kişiler üniversiteye geldiğinde kendisini araştırmacı olarak tanıtan biri tarafından karşılanıyor. Araştırmacı (otorite), deneklere öğretmen rolü vererek bazı öğrencilere (aslında aktör) soru sormalarını istiyor. Öğrencilerin sorulara doğru cevap verememeleri durumunda her bir yanlış cevap için 15'er volt, toplamda 450 volta kadar giderek artan şiddette elektrik şoku vermelerini emrediyor. Bu emri bazen

ettikleriyle ilgili oldukça önemli sonuçlara ulaşmıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı, itaat eden kimseler üzerinde özellikle otoritenin aşırı etkisinin olduğu sonucudur. Buna göre “otoritenin güvenilirliği ve meşruiyeti” itaatin gerçekleşmesini önemli ölçüde etkilemektedir. Yapılan deneyde de denekler, tanınmış bir üniversitedeki araştırmacıyı (otoriteyi) güvenilir ve meşru kabul etmişlerdir. Bu da itaat etme eğilimlerini arttırmıştır. Fakat sıradan biri emir verdiğinde bu kişi meşru bir otorite kabul edilmediğinden kendisine itaat edilmemiştir. Bu çerçevede, Allah’a samimi bir şekilde güvenen, inancını içselleştirmiş ve Resûlü’nü meşru kabul eden müminlerin, itaat etme eğilimlerinde de bir artış olacağını söylemek mümkündür. Nitekim başlığa konu olan âyette Hz. Peygamber’e (s.a.v.) itaat etmeye vurgu yapılmış ve inananlar ona da itaat etmeye davet edilmiştir. Fakat onu meşru bir peygamber olarak görmeyen inkârcılar O’na itaat etmemişlerdir.

Kişinin otoriteye fiziksel olarak yakın veya uzak olması da aynı şekilde itaatin gerçekleşmesini etkilemektedir. Zira yapılan deneyde deneklere telefonda emir verildiğinde itaat etme eğilimleri azalmıştır. Hz. Musa’nın (a.s.) kavminden uzaklaşarak Tur Dağı’na çıkması neticesinde kavminin O’na itaati bırakıp tekrar şirke düşme hadisesi de “fiziksel yakınlığın itaate etkisini” anlayabilmek açısından oldukça çarpıcı bir örnektir.⁵⁴⁶ Aslında bu kıssanın Kur’ân’da yer alması, fiziksel olmasa da zihinsel yakınlığın itaate etkisini ortaya koyması açısından da önemlidir. Çünkü Kur’ân, kıssaları anlatırken olaylara canlılık kazandırır ve davranışların muhtemel sonuçlarını muhataplarına hatırlatır. Durumu ve sonuçlarını zihinlerin tahayyülüne yaklaştırır. Böylelikle muhatapları ibret almaya, davranışlarını düzenlemeye ve itaati arttırmaya teşvik eder.⁵⁴⁷ Hz Musa’nın (a.s.) kavminin yaptığı hatanın, kıssalar aracılığıyla zihinlere yaklaştırılmış olması da aynı hataya düşmemek için muhatapları itaate teşvik edici niteliktedir.

Öte yandan, Allah’a ve Resûlü’ne fiziki olmasa da kalben bir yakınlık ve bağlılık hissedenlerin de aynı şekilde itaat etme davranışların da artış olacağını söylemek mümkündür.

---

yanlarındayken bazen de telefonda veriyor. Yanlarında emir verildiğinde çoğu denek, acı çektiğini duyduğu hâlde, sadece bir otorite figürü emrettiği için, vicdanlarını bastırarak yanlış cevap veren öğrencilere elektrik şoku vermeye devam ediyor. Fakat telefonla verilen emirlere itaat etme oranı %21’e kadar düşmüştür. Ayrıca emri veren araştırmacı yerine sıradan bir kimse emir verince, otorite meşru kabul edilmediğinden aynı şekilde itaat etme oranı düşmüştür. Aslında öğrencilere gerçekten elektrik şoku verilmiyor. Öğrenciler rol gereği çılgın atıyorlar. Fakat denekler bundan habersiz oldukları için gerçekten elektrik şoku verdiklerini sanıyorlar. Deney sonucuna göre 40 denekten hiçbiri 300 volttan önce durmamış ve elektrik şoku vermeye devam etmiştir. Deneklerden 26 tanesi ise 450 voltluk şoku öğrenciye vermişlerdir. Buradan, otoriteyle aradaki fiziksel mesafenin ve otoritenin meşruiyeti ile güvenilirliğinin itaati etkilediği sonucu elde edilmiştir. Bu konuda bk. Yüksel, *Davranış Bilimleri*, 192-198; Şevval Karakullukçu, “Sosyo-Psikolojik Açından Kur’an’da Uyma Davranışı Bağlamında İtaat Kavramı”, *Journal of Analytic Divinity* 8/2 (15 Aralık 2024), 134-141.

⁵⁴⁶ el-Bakara 2/51;el-Â’râf 7/148;Tâhâ 20/88.

⁵⁴⁷ Yüksel, *Davranış Bilimleri*, 192-198; Karakullukçu, “Sosyo-Psikolojik Açından Kur’an’da Uyma Davranışı Bağlamında İtaat Kavramı”, 134-141.

Çünkü kişi bu durumda bir zorunluluk sebebiyle değil, bağlılık ve yakınlık hisleriyle bilinçli bir şekilde itaat etme eğilimi gösterecektir. Bu ise içselleştirilmiş inançtan ve sevgiye dayalı bağlılıktan kaynaklandığı için daha anlamlı ve tutarlı bir itaat şeklidir.⁵⁴⁸ Milgram deneyinde ise otoriteye körü körüne, sorgulamadan, bilinçsiz bir şekilde yapılan itaatın kötü sonuçlarına dikkat çekilmiştir. Allah'a ve Resûlü'ne itaat ise sevgi, bağlılık ve yakınlık hislerine dayalı bilinçli bir itaat olmalıdır.

“تُبْطَلُوا أَعْمَالَكُمْ/yaaptıklarınızı boşa çıkarmayın.” ifadesi iman edenlere, işlemiş oldukları günahlar sebebiyle bazı amellerinin iptal olabileceğini hatırlatmaktadır. Nitekim şirk,⁵⁴⁹ küfür, irtidâd, nifak, kibir, gösteriş, başa kakma ve eziyet etme gibi günahlar, kişinin amellerinin boşa çıkmasına sebep olmaktadır.⁵⁵⁰ Amellerin boşa çıkacağı düşüncesi, iman edenlerde derin bir psikolojik endişeye ve motivasyon kaybına sebep olabilecek niteliktedir. Nitekim âyetin indirilişine sebep olan kimselerde bu endişenin yaşandığına geride değinilmişti. Sonuç olarak bu âyetten, çeşitli günahların bazı amelleri boşa çıkarabileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Allah'a ve Resûlü'ne itaat niyetiyle yapılmayan, içselleştirilmemiş amellerin de boşa çıkacağı sonucuna varılmaktadır.

Allah için yapılan, inancı ve bağlılığı sembolize eden davranışlar “ibadet” olarak adlandırılabilir. Abdest, namaz, oruç gibi ibadetler, Allah'la kurulan aşkın ilişkinin söz, fiil ve eylemlerde görünür hâle gelmesidir. Birçok yönden eksik olan insanın, her yönüyle tam ve kusursuz olan Allah'a itaat ve yakınlaşma isteği, ibadetlerde mâna bulmaktadır. Bu yönüyle ibadet, sadece şekilden ibaret bir ritüel değil; aynı zamanda manevî yönü bulunan bilinçli bir teslimiyet ve kulluk şuurudur. Nitekim şeklen yerine getirilen fakat ruhen içi boş olan ibadetlerin makbul olmayacağı, birçok âyet ve hadisle de belirtilmiştir.⁵⁵¹ Tüm bunlar dikkate alındığında, ibadetleri “itaat kapsamında manevî boyutu olan bilinçli davranışlar” şeklinde tanımlamak mümkündür.⁵⁵² Bu tanım ibadetlerin Allah'a yakınlaşmak için itaat kapsamında yapılan dinî pratikler olduğunu göstermektedir.

İman edenler, Allah'a ve Resûlü'ne itaat kapsamında yerine getirdikleri davranışlar ve abdest, namaz, oruç, zekât gibi dinî pratikler sayesinde sabır, zorluklara karşı direnç, nefisle mücadele, itaat, disiplin ve sosyal yardımlaşma gibi olumlu birçok özellik kazanırlar. İtaat etmiş olmaları, kendilerine Allah'ın bağışlaması ve affı hususunda umut verir. Bu sayede

⁵⁴⁸ el-Bakara 2/165; Âl-i İmrân 3/31; el-Mâide 5/54.

⁵⁴⁹ ez-Zümer 39/65.

⁵⁵⁰ Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Âkli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 8/101; Yazır vd., *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/69.

⁵⁵¹ el-Maûn 107/4-5.

⁵⁵² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 233-236.

emniyet, güven ve huzur hissi yaşarlar. Tüm bunlar şahsiyetlerinin eğitilmesine, nefislerinin temizlenmesine ve olgun mümin kişiliğini oluşturabilmelerine katkı sunar.

Özetle iman edenlerin Allah'a ve Resûlü'ne itaat etmeleri, güçlü bir psikolojik enerji sağlayarak manevî yönlerini kesin olarak güçlendirir.⁵⁵³ Bu bağlamda aşağıda Allah'a ve Resûlü'ne itaat kapsamında yerine getirilen namaz, abdest gibi dinî pratiklerin psiko-sosyal etkilerine yer verilmiştir.

3.2.5.2. Abdest

İslâm dini, ibadetlere hazırlık aşamasında temizliğe önem verir. Özellikle kulun Rabbi ile buluşması anlamına gelen namaz ibadeti için müminlerin temiz olmaları oldukça önemlidir. Çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) buyurduğu üzere "Allah temizdir ve temiz olanları sever."⁵⁵⁴ Dolayısıyla kulunu huzurunda temiz görmek ister. Kulunu huzurunda bedenen temiz görmek isteyen Allah, hiç şüphesiz ruhen de temiz görmek ister. "Allah çok tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever."⁵⁵⁵ âyeti de bu hakikate işaret eder. Bu itibarla insanın Rabbi ile buluşurken hem maddî hem de manevî olarak temiz olması gerekir. Bu temizliğin mahiyeti ise Kur'an'da şu âyette belirtilmiştir:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُنِيمَ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

"Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın). Eğer cünüp olursanız temizlenin. Şayet hasta veya yolculuk halinde bulunursanız veya içinizden biri ayakyolundan gelirse yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde su bulamadığınız takdirde temiz bir toprağa yönelin (teyemmüm edin), yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin. Allah⁵⁵⁶ size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz."⁵⁵⁷ Âyette, tarifî yapılan abdest, gusül ve teyemmüm uygulamaları namaz gibi temel bir ibadetin ön hazırlık sürecidir.

Âyette "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا" hitabıyla inananlara iman ismiyle seslenilmiştir. İnananlarda iman hissi uyandıran bu hitap, iman edenlere, hitaptan sonra bahsi geçen temizlik sürecinin

⁵⁵³ Necati, *Hadis ve Psikoloji*, 241, 263-270.

⁵⁵⁴ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, 5/111(No. 2799).

⁵⁵⁵ el-Bakara 2/222.

⁵⁵⁶ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁵⁵⁷ el-Mâide 5/6.

basit, sıradan bir temizlik süreci olmadığını; iman edenlere has, bilinçli ve ruhsal bir temizlik süreci olduğunu hissettirir. Ayrıca mümin kimliklerini öne çıkaran bu hitap, abdest hususunda inananlarda sorumluluk bilinci oluşturur. Böylelikle muhataplar, âyette belirtildiği gibi abdest almaya teşvik edilir.

Böyle bir çağrıdan sonra inananlara namaz kılın denilmemiştir. Namaz kılmaya başlamadan önce nasıl abdest almaları gerektiği öğretilmiştir. Çünkü namaz, iman edenlerin Mekke döneminden beri yaptıkları bir ibadettir. Önceleri sabah-akşam iki vakit kılınan namaz, hicretten bir buçuk yıl önce miraç gecesinde beş vakit olarak belirlenmiştir. Ayrıca hitaptan sonra abdestin tarifinin yapılmış olması, müminlerin bu âyet inene kadar abdestsiz namaz kıldıkları anlamına da gelmemektedir. Zira müminlere namazın farz kılınmasıyla birlikte abdest de farz kılınmıştır. Bu âyet, Hz. Aîşe'nin (r.anha) gerdanlığını kaybettiği gün indirilmiştir.⁵⁵⁸

Gerdanlık kaybolduğunda, herkes şafak sökene kadar gerdanlığı aramaya koyulmuş, hiç kimsede su olmadığı için abdest alma imkânı bulamamışlardır. O sırada bu âyet indirilerek Müslümanlara teyemmümle abdest alıp namaz kılma ruhsatı verilmiştir. Buna binaen bu âyete “teyemmüm” âyeti de denmiştir. Âyet, hem teyemmümü hem de abdesti konu edinmektedir. Teyemmümün konu edilme sebebi aktarılan nüzûl sebebiyle açıklığa kavuşmaktadır. Mekke döneminden beri uygulanagelen abdestin konu edilme sebebi ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu âyetin nüzûlünden önce abdest almadan hiç kimseyle konuşmuyor ve hiç kimseden selam almıyor olmasıdır. Şu halde bu âyette abdest uygulamasının konu edilmesi, abdestin selam verip almak ya da insanlarla konuşabilmek için değil, namaz için gerekli olduğunu kayıt altına almak içindir. Zira âyetteki “*Namaz kılmaya kalkacağınız zaman...*” kaydı da bu bilgiyi teyit etmektedir. Ayrıca bu âyetin indirilmesiyle abdestin mahiyeti ve farziyeti de vahiyle sabit olmuştur.⁵⁵⁹

Abdest diye çevirdiğimiz vudû' (وضوء) ifadesi Arapçada “güzellik ve temizlik” manasındadır. Vudû' ifadesi birçok hadiste abdest anlamında kullanılmış olmasına rağmen Kur'an'da geçmemektedir. Türkçedeki abdest ifadesi ise Farsçadan dilimize geçmiş “âb” ve “dest” kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Bu birleşim “elsuyu” anlamındadır.⁵⁶⁰

⁵⁵⁸ Hz. Aîşe'nin gerdanlığının kaybolma hadisesi iki kere gerçekleşmiştir. İlkinde ifk hadisesi gerçekleşmiş buna mukabil kazif suçunu işleyenlere uygulanacak had cezalarını konu edinen âyetler inmiştir. İkincisinde ise teyemmüme ruhsat veren bu âyet indirilmiştir. Bu konuda bk. es-Süyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nuzûl*, 76-77.

⁵⁵⁹ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 10/22; es-Süyûtî, *Lubâbu'n-Nukûl fi Esbâbi'n-Nuzûl*, 76-77; Yazır vd., *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/545-546.

⁵⁶⁰ Abdülkadir Şener, “Abdest”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

Abdestin farzları ile ilgili mezhepler arasında birtakım farklılıklar olsa da âyette belirtilen uzuvların yıkanması dört mezhebin ittifak ettiği ortak noktadır. Dolayısıyla abdest için, âyette belirtildiği asgari şekliyle uzuvları temizlemek kesin bir emirdir. İlk bakışta âyetteki “...yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).” ifadesi, abdestin sadece maddî temizlik boyutunun olduğunu hissettirse de aslında bu aynı zamanda manevî bir temizliktir.

Bu bağlamda tasavvuf ehli, âyette belirlenen abdestin farzlarında yıkanan uzuvların her birine farklı işarî yorumlar yükleyerek abdestin manevî boyutuna dikkat çekmişlerdir.

Câhidî Ahmed Efendi (ö. 1070/1659-60), abdestte yüzün yıkanmasını kişinin gafletten sıyrılarak nefsin kötü sıfatlarını fayda veren ilimle temizlemesi; bu sayede aşağı, düşkün olan benliğin ortadan kaldırılması şeklinde yorumlamıştır. Ellerin yıkanmasını, kişinin tüm düşünce ve niyetlerini riyazet, mücahede ve takvâ suyu ile temizlemesi; hevâ ve hevesten uzaklaşarak salih amellere yönelmesi şeklinde anlamlandırmıştır. Başın mesh edilmesini Allah aşkıyla yanıp tutuşmak; ayakların yıkanmasını ise yaratanın men ettiği yerlere gitmemek, dünyanın süsleri ve lezzetlerine doğru yürümek şeklinde değerlendirmiştir. Bu anlayışa göre abdest alan kişi hem maddî hem de manevî kirlere arınacak bir şekilde abdest almalıdır. Bedenini maddî kirlere temizlediği halde ruhunu manevî kirlere temizleyememiş kimseler, abdestin gerçek manasını anlamamış, gönül penceresi kapalı, gafil kimselerdir.⁵⁶¹

İmam Gazâlî ise temizliği; beden, kalp ve zihinle yapılan bir bütünlük olarak görür. Özellikle kalp ve zihin temizliğinin önemine dikkat çeker. Temizliğin asıl gayesinin kalp temizliği olduğunu ve maddî temizliğin, kalp temizliğini elde edebilmek için bir vasıta olduğunu belirtir. Bu sebeple, kalp temizliğini bırakıp da tüm dikkatini beden temizliği üzerinde yoğunlaştıran kimseleri ilimden nasipsiz, câhil kimseler olarak nitelendirir. Çünkü Allah’ın esas nazar ettiği yer, kalptir der. Kalbin kibir, ucub, riya gibi manevî pisliklerden temizlenmesi gerektiğine vurgu yapar. Ona göre beden temizliğine hastalık derecesinde itina gösterip; kalbi, kibir, ucub ve riya gibi manevî pisliklerle çürümeye terk etmek oldukça hatalı bir tutumdur. Bu durumu, bir bahçıvanın bahçenin duvarlarını ve çitlerini süsleyip, temizlediği halde bahçenin içine özen göstermemesine benzetir. Bahçıvan her ne kadar bahçenin dışını güzelleştirmiş olsa da bahçıvanlığın asıl gayesi olan bahçenin içinin bakımını yapmadığından, bahçedeki ağaçların ve çiçeklerin bakımsızlıktan ve susuzluktan kuruyup

⁵⁶¹ Hamdi Kızıler, “Câhidî Ahmed Efendi’nin Abdest, Namaz ve Hac İbadetlerine Dair Bazı Bâtınî Yorumları”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. S 17 (2006), 154-155.

ölmesine sebep olmuştur.⁵⁶² Abdest alan bir kimse de bedenini pisliklerden temizlediği halde içini kötü huylara terk etmemelidir.

Âyette, abdest almayı gerektiren cünüplük, tuvalet ihtiyacının giderilmesi yahut kadınlarla cinsel ilişkide bulunulması⁵⁶³ hallerinde temizlenilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu temizliğin su bulunması halinde suyla su bulunmaması halinde yüzün ve ellerin toprakla mesh edilmesiyle yapılabileceği âyette açık bir şekilde belirtilmektedir. Dinen manevî kirlilik hâli sayılan bu durumlarda, teyemmüm abdesti almakla gerekli temizlik sağlanmış olacaktır. Bu, âyette de belirtildiği üzere –“Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez, fakat O sizi tertemiz kılmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister ki şükredesiniz.”- Allah Teâlâ'nın, kullarını hem ruhen hem de bedenen tertemiz kılmak için bazı abdest hükümlerini kolaylaştırmasıdır.

Teyemmüm abdesti, her ne kadar suyla yapılan abdest gibi maddî bir temizlik sağlamasa da âyette bu uygulamaya ruhsat verilmiş olması, abdestin yalnızca maddî değil, aynı zamanda manevî boyutunun da olduğunu ortaya koyar. Bu itibarla abdestte temel gaye, sadece maddî temizlik değildir. Zira âyette teyemmüm hükmü bildirildikten sonra bu hükmün, inananları tertemiz kılmak için olduğu belirtilmiştir. Oysaki teyemmümle yapılan temizliğin, kişiyi maddî olarak tertemiz kılmayacağı açıktır. Burada kastedilen manevî temizliktir. Bu uygulama, iman edenlerde ibadete hazırlık şuurunu canlı tutarak manevî temizlik bilincini pekiştirir. Su bulunmadığında teyemmüm, kulun Rabbiyle kurduğu manevî bağın kesilmemesini sağlar; iman edenlerde ibadet edememenin ortaya çıkaracağı üzüntü ve ruhsal sıkıntının önüne geçer. Böylelikle iman edenler, yaratıcıyla buluşmanın psikolojik huzurunu ve manevî doyumunu yaşamaya devam eder.

Abdest alınırken azaların yıkanması sayesinde vücut temizliği sağlanmış olur. Düzenli olarak vücut temizliğinin yapılması ise insan sağlığına olumlu katkılar sunar. Özellikle mikroplardan koruyarak daha ortaya çıkmadan birçok hastalığın önüne geçer. Bu minvalde yapılan araştırmalar, abdestin cilt kanseri ve trahom hastalığının⁵⁶⁴ önlenmesinde ve vücuttaki

⁵⁶² el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'Ulûmi'd-Dîn*, 1/126-135.

⁵⁶³ *لَمَسْتُمُ النِّسَاءِ* ifadesi cinsel ilişkiden, *جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ* ifadesi ise tuvalete gitmekten kinayedir. Kinaye, bir şey söyleyip aslında başka bir şey kastetmektir. Bu yöntemle hakiki mananın anlaşılmasına da engel yoktur. Zira Şafî mezhebinde *لَمَسْتُمُ* ifadesi hakiki manasıyla anlaşılmıştır. Bu sebeple kadınlara dokunmanın abdesti bozacağı görüşüyle amel edilmektedir. Hanefî mezhebinde ise mecaz anlamıyla amel edilmiştir. Dolayısıyla bir açıdan hakikat bir açıdan da mecaz ifade eder. Kinaye teşhis ve tahayyül yoluyla farklı mânalar ifade etme yöntemidir. Manaya hem şeffaflık hem de esrâr katar bu sayede muhatapta daha etkili ve kalıcı izler bırakır. Ayrıca bu yöntemle iletirmek istenen mesaj, üstü kapalı bir şekilde aktarıldığından latif bir hal alır. Bu da muhatabın zihnini harekete geçirir. Bu konuda bk. Karamollaoğlu, *Kur'an ışığında belagat dersleri*, 279-289; eş-Şirbinî, *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'âni Elfâzi'l-Minhâc*, 1/144.

⁵⁶⁴ Gözle ilgili bakteriyel bir rahatsızlık.

statik elektriğin atılmasında önemli bir işlevinin olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca vücudun korunma sistemi (lenfler) ve dolaşım sistemi üzerinde de olumlu etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.⁵⁶⁵

Beden ve ruh sağlığı birbirinden bağımsız değildir. Beden sağlığını destekleyen abdest, ruh sağlığına da olumlu etkilerde bulunmaktadır. Yapılan bir anket araştırmasında, katılımcılara “Abdest alırken veya aldığımızda neler hissediyor ve neler düşünüyorsunuz?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılardan alınan cevapların %94’ü, abdestin olumlu duygu ve düşünceler hissettirdiği şeklinde olmuştur. Katılımcılar, abdestin manevî temizlik fonksiyonunu önceleyerek; abdestin kişiyi manevî yönden rahatlattığını, huzur verdiğini, zindelik, ferahlık, canlılık kattığını ve namaza manevî olarak hazırladığını ifade etmişlerdir.⁵⁶⁶ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “Öfke şeytandandır, şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş de suyla söndürülür. O hâlde sizden biri öfkelenince hemen kalkıp abdest alsın.”⁵⁶⁷ hadisiyle, abdestin öfkeliyken psikolojik bir rahatlama sağladığına işaret etmesi, yapılan anketin sonuçlarını teyit eder niteliktedir.

Cünüplük halinde ise insan, nefsi, bedenî zevklere ve cismî hazlara dalarak hem iç âleminde hem de bedeninde bir gevşeklik ve yorgunluk hisseder. İnsanın hissettiği bu gevşeklik ve yorgunluk, gusül abdestiyle tüm bedenın yıkanması sayesinde yeni bir bedene kavuşurcasına ortadan kalkar. Bu sayede kişi, ruhunda ve bedeninde kaybettiği dengesini tekrar geri kazanır. Rabbinin huzurunda diri, uyanık ve duru bir ruh hâliyle durabilme imkânını elde eder.⁵⁶⁸

Bahsi geçen abdest uygulamalarının her biri dikkatle incelendiğinde abdestin ruh sağlığı üzerinde olumlu etkilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca düzenli olarak alınan abdestin ise beden sağlığına ve mümin kişiliğinin oluşumuna katkı sunacak bir disiplin olduğu anlaşılmaktadır. Zira iman edenler bu sayede iç ve dış temizliklerini sağlayarak hem beden sağlıklarını koruyacak hem de disiplinli, özverili, sabırlı ve sorumluluk bilincine sahip bir kişilik inşa etme imkânı elde edeceklerdir. Bunların yanı sıra, abdest gibi dinî ritüeller sayesinde Müslüman toplumlarda aidiyet hislerini pekiştirerek mümin kimliklerini güçlendirebileceklerdir. Özellikle cemaat halinde alınan abdest, inananları ortak bir manevî

⁵⁶⁵ Ahmet Polat, “Hikmet-i Teşri’ Bağlamında Abdest ve Namazın İnsan Sağlığı ile İlişkisi”, *Academic Platform Journal of Islamic Research (APJIR)* IV/3 (2020), 394-397.

⁵⁶⁶ Hâbil Şentürk, “Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Şubat 2004), 44-45.

⁵⁶⁷ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/396 (No 4784).

⁵⁶⁸ Muhammed Mahmud el-Hicazî, *et-Tefsiru'l-Vâzih*, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl Cedid, 1413), 1/487; Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsîr-Kuram ve Uygulama-*, 11/142-143; İdris Türk, “Abdest ve Guslün Derûni Anlamlarıyla İlgili Olarak Sûfilerin Değerlendirmeleri”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 22 (Ocak 2012), 220-221.

zeminde toplayacak; toplumsal bütünleşmeyi, birlik ve beraberliği pekiştirecektir. Ayrıca abdestin toplum sağlığına sunduğu olumlu katkılar da gözden kaçırılmamalıdır.

Âyetteki tecrid, kinaye, mecaz gibi sanatsal ifadelerin ve nidâ üslûbunun iman edenlerin duyu, duygu, zihin ve akıl dünyasına nüfuz etmenin birer aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira bu ifadeler muhataplar üzerinde dikkatleri canlı tutma, merak uyandırma, hayal gücünü harekete geçirme gibi güçlü psikolojik etkiler bırakarak muhatapları istenilen davranışlara yönlendirmektedir.

3.2.5.3. Namaz

İman edenler için namaz, iman ettikten sonra yerine getirilmesi gereken en temel ibadettir. İman edenler namaz sayesinde inançlarını eyleme dökerek Allah Teâlâ ile olan bağlarını canlı tutarlar. İnançın zihinsel bir tasdikten ibaret olmadığını, namaz pratiğiyle ortaya koyarlar. Bu sayede inançlarına hem görünürlük hem de devamlılık kazandırırılar.

Mümin kimliğinin inanç düzeyinde kalmaması, aynı zamanda namazla eyleme dönüşmesi için Kur’ân’ı Kerîm’de namaza sıklıkla vurgu yapılmıştır. Namazın şekle dayalı pasif bir ibadet olmadığına, ahlâkî ve ruhsal boyutlarının olduğuna dikkat çekilerek müminler namaza teşvik edilmiştir.⁵⁶⁹ Bu bağlamda müminleri namaza teşvik eden âyetlerden biri de şudur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

“Ey iman edenler! Sabır ve namazla yardım dileyin. Şüphesiz Allah⁵⁷⁰ sabredenlerin yanındadır.”⁵⁷¹ Bu âyette müminlere, zorluklar karşısında ani tepkiler vermemeleri, mücadele azimlerini yitirmemeleri için sabır⁵⁷² ve namaz birlikte tavsiye edilmiştir. “الصَّبْرُ” ifadesi sözlükte, “nefsi, tahammülsüzlükten veya taşkınlıktan alıkoymak”, “tutmak”, “hapsetmek” anlamlarına gelmektedir.⁵⁷³ Diğer bir ifadeyle sabır, zorluklar karşısında gösterilen tahammül, psikolojik bir direniştir. O hâlde âyette sabırla birlikte namazın da tavsiye edilmiş olmasından, zorluklar karşısında sürecin yönetilebilmesi için gösterilen psikolojik direnişe namazın da katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Zira sabrın tükendiği yerde namaz, sabrı yenileyici bir etkiye

⁵⁶⁹ el-Bakara 2/3, 45, 177, 238, 277;en-Nisâ 4/101-103, 162;el-En’âm 6/92;et-Tevbe 9/71;Tâhâ 20/14;el-Mü’minûn 23/1-2;el-Ankebût 29/45.

⁵⁷⁰ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁵⁷¹ el-Bakara 2/153.

⁵⁷² بالصَّبْرِ lafzında irsâd sanatı vardır. İrsad, cümlenin veya ibarenin sonunun nasıl biteceğinin önceki lafızlardan anlaşılmasıdır. Bu sanat cümleye güzellik katar. Cümledeki güzelliğin ise insan ruhuna hoş bir etki bıraktığı genelin kabulüdür. Bu, muhatapların dikkatini canlı tutarak mesajın zihne iyice yerleşmesini sağlar. Dolayısıyla iletilmek istenen mesajın muhatap üzerindeki tesirini artırır. Muhatap, bu durumda estetik bir haz yaşayarak tutum ve davranış değişikliğine yönelebilir. Bu konuda bk. Taftazanî, *Muhtasarül Meanî*, 3/149-152.

⁵⁷³ Ebû Naşr el-Cevherî, *Tâcu’l-Luğa ve Şihâhu’l-‘Arabîyye*, 2/706-708; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 4/438.

sahiptir. Namaz sayesinde sabır ipi uzar ve kopmayacak şekilde sağlamlık kazanır.⁵⁷⁴ Sabırla benliğini kuvvetlendiren, namazla da Allah ile güçlü bir bağ kuran bir mümin, sabır gerektiren zorlu süreçlerde muvaffakiyetin psikolojik şartlarını yerine getirmiş olur.⁵⁷⁵

Netice itibarıyla bu âyet, namazı sabır ile ilişkilendirerek namazın ruhsal boyutuna işaret etmektedir. Böylelikle iman edenleri, zorluklar karşısında gösterilen psikolojik direnişi namazla desteklemeye teşvik etmektedir.

İman olgusunun içinde sabrın oldukça önemli bir yeri vardır. İman; gönül huzuru ile tasdik etmek, korkunun bertaraf olması, korkudan emin olmak, güven içinde olmak gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁷⁶ İmandaki sabır ise; iman edenlerin, karşılaştıkları iyi kötü tüm hâllerin Allah'ın izni ve takdiri ile olduğunu düşünerek bunlara razı olmaları ve Allah'a güvenerek tevekkül bilinciyle sebat etmeleridir. Böylelikle kendilerini güvende hissetmeleridir. Bu yönüyle sabır, imandaki güven duygusunu yansıtmaktadır. Sonuç olarak iman ile sabır arasında girift bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁷⁷ Bu ilişkiye binaen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "İman nedir?" diye sorulduğunda, "Sabır ve yumuşak huyluluktur." cevabını vermiştir.⁵⁷⁸ Abdullah b. Mesud (r.a.) sabrı, imanın yarısı olarak nitelendirmiştir.⁵⁷⁹ Hz Ali (r.a.) ise "Sabır, imanın içindeki yeri bakımından başın bedendeki yeri gibidir. Sabır giderse, iman da gider."⁵⁸⁰ buyurarak sabrın iman ile olan ilişkisine dikkat çekmiştir. Ayrıca Kur'an'da da birçok âyette, sabır ve iman birlikte zikredilmiştir.⁵⁸¹ O halde denilebilir ki imandan sonra çıkılan yolun, kuşanılan ahlâkın, öğrenilen ilmin, yapılan amelin başı sabırdır. Kısacası hikmete ulaşmanın yolu sabırdır.⁵⁸² Tüm bunlar, mümin kimliğinde sabrın önemine işaret etmektedir.

Bu bağlamda, âyette zorluklara karşı sabır ve namaz telkin edilirken iman ismiyle bir çağrının yapılmış olması oldukça mânidardır. Çünkü sabır imandaki içsel güven hâlini yansıtırken namaz, imanın davranışa dökülmüş hâlini yansıtmaktadır. Bu çerçevede "Ey iman edenler!" hitabı, inananlara imanın zihinsel bir tasdikten ibaret olmadığını; kişinin iç dünyasını ve davranışlarını da düzenleyen bir olgu olduğunu hatırlatmaktadır. Böylelikle hitap, muhataplara "Sizler iman etmiş olmakla beraber, zorluklara karşı imanın doğal

⁵⁷⁴ Kutup, *Fi Zılal-il Kur'an*, 215-216.

⁵⁷⁵ Karaman, *Kur'an yolu*, 1/239-240.

⁵⁷⁶ el-İşfehâni, *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'an*, 90-92; Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 314.

⁵⁷⁷ Recep Önal, "Kur'an'da imani ve Ahlaki Bir Tavır Olarak Sabır", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (15 Aralık 2008), 441.

⁵⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 32/177 (No. 19435).

⁵⁷⁹ Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, 1/74 (No. 48).

⁵⁸⁰ Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, 1/71 (No. 40).

⁵⁸¹ el-Bakara 2/45-46, 177, 249-250; Âl-i İmrân 3/200; er-Ra'd 13/22; ez-Zümer 39/10; el-Asr 103/1-3.

⁵⁸² Yazır vd., *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/633.

sonuçları olan sabır ve namaz ile kuşanmalısınız. Sizden bu beklenir.” mesajını iletmektedir. Ayrıca muhataplarda iman hissi uyandıran bu çağrı, kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Bu duygu, inananlara kriz zamanlarında iman edenler grubunun bir üyesi olduklarını ve yalnız olmadıklarını hissettirmektedir. En önemlisi de iman ettikleri Allah’ın kendileriyle birlikte olduğu hissini uyandırmaktadır. Nitekim âyetteki “إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ”⁵⁸³ ifadesi de bunu hatırlatmaktadır. Bu hisse sahip olmak ise kişiyi zor zamanlarda teselli ederek psikolojik olarak da daha dirençli kılacaktır. Özetle, muhatapların mümin kimliklerini pekiştirerek sorumluluk bilinci oluşturan bu çağrı; iman edenleri, “zor zamanlarda davranışlarını ani tepkiler vererek sergilemek yerine, mümin kimliğinden beklendiği gibi sabır ve namazla regüle etmeye yönlendirmektedir.”

Önceki âyetlerde kıblenin Mescid-i Harâm’a döndürüldüğü bahsi geçmektedir. Bu âyet ise kıblenin Mescid-i Harâm’a dönmesiyle birlikte müşriklerin, “Muhammed, kıblemize döndü, yakın zamanda dinimize de dönecektir” demeleri üzerine indirilmiştir.⁵⁸⁴ Nüzûl dönemi dikkate alındığında bu âyetin iman edenleri, özellikle kıblenin değiştirilmesiyle birlikte ortaya çıkan düşmanlıklara ve sonrasında gelişen olaylara karşı psikolojik olarak hazırladığı anlaşılmaktadır. Nitekim iki ay kadar sonrasında Bedir Savaşı gerçekleşmiş, daha sonra ise silâhlı mücadelenin şiddeti artarak devam etmiştir. Bu sebeple iman edenler, bu sıkıntılı süreçleri yönetebilmeleri için sabır ve namaza teşvik edilmiştir.⁵⁸⁵

“صلاة” ifadesi sözlükte “dua”, “tebrik”, “istiğfar” ve “övgü” gibi anlamlara gelmektedir. Dinî bir kavram olarak ise “namaz ibadeti” anlamındadır.⁵⁸⁶ Namaz, aciz olan insan ile her şeye muktedir olan Allah arasında kurulan doğrudan bir ilişkidir. Bu ilişki, namaz esnasında Allah’ın huzurunda itaat ve teslimiyet şuuruyla duran müminde güven ve emniyet hisleri uyandırır. Bu da beraberinde kalbî dinginlik, ruhsal rahatlama, haz ve huzur duygusu getirir. Bu yönüyle namaz, psikoterapik bir işlev görerek zorluklar karşısında müminin sabrını ve psikolojik dayanıklılığını destekler.⁵⁸⁷ Sonuç olarak denilebilir ki namaz,

⁵⁸³ Bu ifade ‘Allah’ın yardımı sabredenlerle beraberdir’ anlamında olduğundan mecazdır. Bu mecaz, anlamı genişleterek etkili ve canlı bir şekilde zihnin tahayyülüne sunma, muhatabın dikkatini çekerek ilgisini amaca yöneltme ve sözün çekiciliğini arttırarak manayı zihne yerleştirme gibi hedefleri gerçekleştirmeye yönelik bir teşvihtir. Bu konuda bk. Karamollaoğlu, *Kur’an ışığında belagat dersleri*, 180-183.

⁵⁸⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr*, 1/124.

⁵⁸⁵ Karaman, *Kur’an yolu*, 1/239-240.

⁵⁸⁶ el-İşfehânî, *el-Mufredât fi ‘Garibi’l-‘Kur’ân*, 490-491; İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 14/464; Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 513.

⁵⁸⁷ Namaz esnasında ve sonrasında hangi duygu ve düşüncelerin öne çıktığını anlamak için yapılan bir araştırma da deneklere “Namaza baslarken, kıyâm, rükû ve secde de sizde ne gibi duygu ve düşünceler meydana gelmektedir?” sorusu yöneltilmiştir. Deneklerin %73’ü Allah’ın huzurunda olma duygu ve düşüncesini en yoğun bir şekilde yasadıklarını belirtmişlerdir. Kendilerini Allah’a yakın, saygılı ve sığınmış hissettiklerini, buna bağlı olarak haz ve huzur duygusu yasadıklarını belirtmişlerdir. Namaz sonrasında ise denekler %86 oranında,

ruhsal hastalıklar ortaya çıkmadan hem iyi hâli koruyucu hem de ruhsal hastalıklardan sonra iyileştirici niteliklere sahiptir.⁵⁸⁸ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) namaz kılacağı zaman Hz. Bilâl'e (r.a.): "Ey Bilâl! Kalk, ezan oku; bizi namazla rahat!"⁵⁸⁹ demesi ve zor zamanlarda hemen namaza sarılması da bu bağlamda anlaşılabilir.⁵⁹⁰ Çünkü namaz, kalbi teskin edici, rahatlatıcı ve huzur vericidir. Buradan da namazın terapötik etkileri olan bir ibadet olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca namaz, inananların ahlâkî ve ruhsal gelişimlerine de katkı sunan, davranışlarını mutedil kılan son derece güçlü bir ilişki biçimidir. Kur'ân'ın bu husustaki beyanı ise oldukça açıktır. "...*Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder...*"⁵⁹¹ Âyete göre "Namaz kılan kişi, huşû, ihlâs, tevekkül, teslimiyet gibi bâtinî şartlar ile kıyâm, rükû, secde gibi zâhirî şartları yerine getirdiğinde nefsinin ıslah etmiş ve kalbinde Allah'a karşı bir murakabe bilinci yerleştirmiş olur. Bu durum, söz ve davranışlarına yansiyarak kötülüklerden uzak durmasına vesile olur."⁵⁹²

Bu bağlamda Tasavvuf ehli de namazın zâhirî şartlarına farklı işarî anlamlar yükleyerek, namazın ruhsal ve ahlâkî boyutuna dikkat çekmiştir.

İftitâh tekbiri; kulun, Allah'ın zâtı dışındaki tüm varlıklardan yüz çevirerek kalbini tam anlamıyla Hakk'a yöneltmesidir. Kıyâm; kulun, tüm hayatını Allah'ın emir ve yasakları doğrultusunda istikamet üzere tutmasıdır. Kıraat; kulun, Kur'ân okuduğu esnada kalben Allah'ın yüce zâtını ve sıfatlarını tefekkür etmesi, Allah'ın zâtı dışındaki tüm varlıkları kalbinden silmesidir. Rükû; kulun, kalbini büyüklenmekten ve kendini beğenmekten arındırarak nefsinin aciz, muhtaç, zayıf ve küçük görmesidir. Secde; kulun, kalbinde Allah'ın zâtı dışında hiçbir şeyin yer almamasıdır. Kendi varlığını dahi mutlak fenada silmesi ve Allah'ın zâtı dışındaki her şeyi yok kabul etmesidir. Ka'de-i ahire; kulun, gelip geçici olan her şeyden yüz çevirmesi ve rızâ-yı ilâhîyi önceleyerek hidâyet üzere kalmasıdır. Sağa sola verilen selam ise her daim iyiliklere yönelmek ve kötülüklerden sakınmak demektir.⁵⁹³

---

cemaatle kılınan namazlarda da %84 oranında, bu minvalde olumlu duygular yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu konuda bk. Şentürk, "Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma", 13.

⁵⁸⁸ Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, 263; Necati, *Hadis ve Psikoloji*, 271.

⁵⁸⁹ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/453(No. 4985).

⁵⁹⁰ es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 6/572.

⁵⁹¹ el-Ankebût 29/45.

⁵⁹² Ebû Muhammed 'Abdulhak b. Gâlib b. 'Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 4/319.

⁵⁹³ Ahmed b Muhammed er-Rumi el-Edirnevi el-Cahidi, *Kitabü'n-Nasiha.*, 24b-28a. akt; Kızıler, "Câhidî Ahmed Efendi'nin Abdest, Namaz ve Hac İbadetlerine Dair Bazı Bâtinî Yorumları", 156-157.

Namazı anlamlandırabilen ve bilinçli bir şekilde namaz kılan müminler, kıldıkları namaz sayesinde Allah'a karşı duydukları saygı ve bağlılığı güçlendirirler. O'nun emirlerine uyup yasaklarından kaçınma isteği duyarlar. Davranışlarını rızâ-yı ilâhî doğrultusunda düzenleyerek kendilerini kötülüklerden alıkoyarlar. Çünkü O'nun huzuruna razı olacağı amellerle çıkılması gerektiğine inanırlar. Bu inanç, kendilerini değerlendirmelerine, kontrollü, ölçülü ve ahlâkî davranışlarda bulunmalarını sağlar. Bunu yapamadıklarında inançları ve davranışları arasında uyumsuzluk yaşarlar. Bu da büyük bir içsel çatışma yaşamalarına neden olur. Bu çatışmadan yine günde beş vakit kıldıkları namaz sayesinde kurtulurlar. Bunun yanı sıra, namaz kılmalarına rağmen gayri ahlâkî davranışlar sergileyenlerin; namazı içselleştirememiş, namazla diğer davranışlar arasındaki bağı fark edememiş, sağlıklı bir din anlayışına sahip olmayan kimseler olduğunu hatırd tutmak gerekir.⁵⁹⁴

Sarhoşken namaz kılmamanın yasaklanmış olması⁵⁹⁵ da bu bağlamda anlaşılabilir. Çünkü sarhoşken kılınan namazda bilinç ortadan kalkmış olacağından, bu durum kişinin zihinsel farkındalığını ve bilinçli yönelişini etkileyerek Allah'la kurduğu iletişime ket vurur. Kişinin namazı anlamlandırabilmesine ve içselleştirebilmesine engel olur. Bu ise hem namazın ruhuna aykırıdır hem de namazın ahlâkî ve ruhsal dönüşümünü sekteye uğratır.

Namaz, bireylerin kişiliklerini dönüştürür. Olumsuz tutum ve davranışlardan uzaklaştırarak olumlu, ahlâkî tutum ve davranışlara motive eder. Aynı şekilde ahlâkî kazanımlar da kişide olumlu kişilik inşa etme sürecini destekler. Dolayısıyla namazı ruhuna uygun olarak kılan kişilerde kibir, sabırsızlık, bencillik, yalan, düşmanlık gibi olumsuz kişilik özelliklerinin yerini daha olumlu özellikler alır. Bu itibarla namazın, mümin kişiliğini hem ahlâkî hem de ruhsal yönden olumlu yönde şekillendiren ve geliştiren bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.⁵⁹⁶

Toplumdaki bireylerin ahlâkî ve ruhsal yapılarının gelişmiş olması, hiç şüphesiz toplumsal huzura da olumlu katkılar sunar. Çünkü bu sayede toplumdaki genel ahlâkî hava da olumlu yönde dönüşmüş olur. Özellikle cuma, bayram ve cenaze namazları gibi topluca eda edilen namazlar; zengin-fakir, güçlü-güçsüz her sınıftan insanı aynı safta toplar. Sosyal eşitlik hislerini pekiştiren bu durum, toplumsal kaynaşmayı da beraberinde getirir ve toplumdaki birlik-beraber duygularını pekiştirir.

---

⁵⁹⁴ Hüseyin Peker, *Namaz Psikolojisi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 70-72.

⁵⁹⁵ en-Nisâ 4/43.

⁵⁹⁶ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsîr-Kuram ve Uygulama-*, 11/224-258; Peker, *Namaz Psikolojisi*, 77.

Sonuç olarak âyette zorluklar karşısında sabırla birlikte namazın da emredilmiş olması oldukça anlamlıdır. Çünkü namazla ilgili verilen tüm bu bilgiler dikkate alındığında, ruhuna uygun bir şekilde kılınan namazınsabırı destekleyici nitelikte olduğu ve hem birey hem de toplum psikolojisi üzerinde olumlu etkilerinin olduğu açıktır. Ayrıca âyette muhatapların dikkatlerini canlı tutan, sözün sonunu dinlemeye teşvik eden irsâd sanatı, anlamı canlı ve etkili bir şekilde zihinlerin tahayyülüne sunan mecaz, zihinsel dikkatleri canlı tutan tecrid sanatı ve bağlama göre anlamlar barındıran nidâ üslûbu kullanılmıştır. Bunlar, âyetin muhatap üzerindeki tesirini arttıran, psikolojik etkisi yüksek ifadelerdir. Muhataplar, bu ifadeler sayesinde estetik bir haz yaşayarak tutum ve davranış değişikliğine yönelebilmektedir.

3.2.5.4. Alay Etme ve Küçümseme

“استهزاء”, “alay etmek” ve “küçümsemek” gibi mânalara gelen “هزأ” kökünden türetilmiştir. “استهزاء”, formu ise bazen “küçük düşürmek gayesiyle başkalarıyla gizlice alay etmeye çalışmak”, bazen “alay alışkanlık hâline dönüştürmek”, bazen de direkt olarak “alay etmek” anlamında kullanılmaktadır. İnsanlarla alay etme davranışının Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanımlarına bakıldığında, bu davranışın sadece sözle yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu davranış sözlü olarak yapılabildiği gibi kaş, göz işaretleri, niyet ve ima ile de yapılabilen çok boyutlu bir psikolojik saldırı şekli olarak ele alınmaktadır. Bu âyetlerin genel muhtevasına bakıldığı zaman, alay etme hastalığının inkârcıların belirgin karakteristik özelliklerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹⁷ İnkârcılar, bu türden küçümseyici ve alaycı ifadelerle peygamberlere ve iman edenlere karşı psikolojik savaş yürütmektedirler.⁵⁹⁸ Bu yöntemle iman edenlerin morallerini bozmayı, azim ve kararlılıklarını sarsmayı, inançlarını hafife alarak yalanlamayı ve toplumdaki itibarlarını zedelemeyi hedeflemektedirler. İnkârcıların bu tutumlarını şu âyette görmek mümkündür:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ

“Ey iman edenler! “Râinâ!” demeyin; “unzurnâ” deyin ve iyi dinleyin. Kâfirler için elem verici bir azap vardır.”⁵⁹⁹ Âyetin nüzül ortamı psikolojik arka planına bakıldığında, Yahudilerin “Râinâ” ifadesini Hz. Peygamber’e (s.a.v.) karşı kullanarak onunla gizliden gizliye alay ettikleri böylelikle ona ve müminlere karşı psikolojik bir savaş yürüttükleri anlaşılmaktadır.

⁵⁹⁷ el-Bakara 2/14, 212;en-Nisâ 4/46;el-Mâide 5/57-58;el-En’âm 6/10;et-Tevbe 9/65-66;el-Hicr 15/11;en-Nahl 16/34;Hûd 11/8, 38;ez-Zümer 39/48;Yâsîn 36/30;es-Sâffât 37/12-14;el-Câsiye 45/9, 35;el-Mutaffifin 83/29-30; el-Hümeze 104/1-2.

⁵⁹⁸ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Ķur’ân*, 841; İbn Manzûr, *Lisân'l-‘Arab*, 1/183; Mustafa Çağrıçı, “İstihza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁵⁹⁹ el-Bakara 2/104.

Âyetteki “رَاعِنَا”⁶⁰⁰ ifadesi, esasen “Bizi gözet, bize kulak ver biz de seni gözetelim, sana kulak verelim.” anlamındadır. İman edenler, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) bir şey söyleyecekleri zaman bu ifadeyi kullanıyorlardı. Fakat bu ifade Yahudilerin dilinde “duy duymaz olasıca” şeklinde hakaret ve alaya alma anlamına geliyordu. Önceleri gizliden gizliye Hz. Peygamber’e (s.a.v.) hakaret eden Yahudiler, bu durumu fırsat bilerek artık bu ifadeyi alay etmek için kullanıyor ve kendilerince açıktan hakaret ediyorlardı. Sonra da kendi aralarında gülüşüyorlardı. Onların dilini bildiği için durumun farkında olan Hz. Sa’d (r.a.), Yahudilere, “İçinizden birinin bir daha bu ifadeyi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) söylediğini duyarsam onun boynunu vururum.” dedi. Onlar, “Siz de bu ifadeyi kullanmıyor musunuz?” diye sorunca, bu âyet indirildi ve müminlerin bu ifadeyi kullanmaları âyetteki “لَا تَقُولُوا رَاعِنَا”⁶⁰¹ ifadesiyle yasaklandı.⁶⁰²

Kur’ân’da alay etmek, küçümsemek anlamlarında kullanılan bir diğer ifade ise “سُخْرِيَّةً” kavramıdır. Bu ifadenin Kur’ân’daki kullanımlarında, genel olarak inkârcıların peygamberlerle, müminlerle ve onların inançlarıyla alay etmeleri anlatılıyor⁶⁰³ olsa da zaman zaman inkârcılarda belirginleşen bu tutumu iman edenler de sergilemiş ve bu sebeple uyarılmışlardır. Bu yönüyle dikkat çeken âyetlerden biri de şudur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْقُسُوفُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

“Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; zira onlar kendilerinden daha iyi olabilirler. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; çünkü alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler. Biriniz diğerinizi aşağılamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.”⁶⁰⁴

Bu âyette “لَا يَسْخَرُ” ifadesiyle iman edenlerin birbirleriyle alay ederek birbirlerini küçümsemeleri yasaklanmıştır. Âyetin indiriliş sebebiyle ilgili birçok farklı rivâyet aktarılmaktadır. Aktarılan rivâyetler incelendiğinde özetle şunlar söylenebilir: Âyetin “Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin; zira onlar kendilerinden daha iyi olabilirler.” kısmı, müminlerden bazılarının diğer mümin kardeşleriyle fakirlikleri, annelerinin Câhiliye dönemindeki hataları veya soy-sop yakınlıkları sebebiyle alay etmeleri üzerine indirilmiştir.

⁶⁰⁰ رَاعِنَا - انظُرْنَا lafızları arasında mürâât-ı nazîr sanatı ortaya çıkmıştır.

⁶⁰¹ Bu iki cümlede mukabele sanatı, “فُولُوا, لَا تَقُولُوا” lafızlarında ise tîbâk ve iştikak sanatları ortaya çıkmıştır.

⁶⁰² et-Taberî, *Câmi ‘u l-Beyân fi Te ‘vili ‘Âyi l-Kur ‘ân*, 2/459-469; Kurtubî, *el-Câmi ‘ li-Âhkâmi l-Kur ‘ân*, 2/57.

⁶⁰³ el-Bakara 2/212;Hûd 11/38;es-Sâffât 37/12;el-Mü‘minûn 23/110;ez-Zümer 39/56;Sâd 38/63;et-Tevbe 9/79;el-En‘âm 6/10;el-Enbiyâ-21/41.

⁶⁰⁴ el-Hucurât 49/11.

Âyetin kadınlarla ilgili olan kısmı ise –“Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler; çünkü alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler.”- bazı mümin kadınların diğer mümin kadınlarla giyim kuşamları, boy uzunlukları, gene soy-sop yakınlıkları sebebiyle alay etmeleri ve taklit ederek küçük düşürmeleri üzere indirilmiştir. Ayrıca bazı kimselerin birbirlerine “Ey Yahudi!”, “Ey Hristiyan!”, “Ey Fâsık!”, “Ey Münafık!”, “Ey Yahudi kadının oğlu!”, “Ümmetin Firavunu’nun oğlu!” gibi tahkir edici lakaplar takmaları üzerine âyetin “*biriniz diğerinizi aşağılamayın, birbirinize kötü ad takmayın...*” kısmının indirildiği rivayet edilmektedir.⁶⁰⁵

Aktarılan tüm bu rivâyetler âyetin indiriliş sebebi olabilir. Çünkü âyette alaycı davrananların birden çok kişi olduğunu ifade etmek için “نِسَاءً” ve “قَوْمٌ” lafızları nekre gelmiştir.⁶⁰⁶ Aslında bu noktada esas önemli olan, sebebin hususi olması değil lafzın umumi olmasıdır. Bu âyet her ne kadar bazı özel olaylar üzerine indirilmiş olsa da burada önemli olan âyetin genel ve evrensel birtakım ahlâkî ilkeleri ortaya koyuyor olmasıdır. Dolayısıyla tüm mümin erkek ve kadınlar alaycılığın her türlüşünden sakınmalıdırlar.

Allah Teâlâ, her iki âyette de “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla iman edenlere iman ismiyle psiko-eğitsel yönü bulunan bir çağrı yapmıştır. İnananları inkâr edenlerden ayıran sıfatlarıyla yapılan bu hitap, muhataplara mümin kimliklerini hatırlatarak inkâr edenlerden farklı olduklarını hissettirmektedir. İlk âyette iman edenlere Hz. Peygamber’le (s.a.v.) konuşurken inkârcılar gibi bir tavır takınmamaları gerektiğini hatırlatan nidâ üslûbu, ikinci âyette ise inkârcıların karakteristik özelliklerinden biri olan alay etme ve küçümseme gibi davranışları sergilememeleri gerektiğine işaret etmektedir. Bu üslûp, her iki âyette de bir uyarı niteliğindedir. İnananlara kim olduklarını hatırlatarak onları iletilmek istenen mesaja duygusal ve zihinsel olarak hazır hâle getirmektedir.

Kişiyi alay etmeye iten psikolojik faktörler içinde kibir, kendini beğenme, muhatabını küçük görme, hakaret etme, kin, nefret, haset, kıskançlık gibi duygu ve düşünceler yer almaktadır. Bu ruh hâline sahip kimseler, bir sonraki adımda muhatabını hiçe sayarak alay etme davranışını sergileyebilmektedirler. Zira ilk âyetin nüzûl ortamına bakıldığında Yahudilerin de bu psikolojik tutumlarla hareket ettikleri görülmektedir. “Risâleti kendilerine has kılan” bu zihniyet, sonsuza dek ulaşamayacakları bir üstünlük duygusuna sahiptir.⁶⁰⁷ Bu sebeple de Hz. Peygamber (s.a.v.) ve iman edenlere karşı üstünlük kompleksi, tehdit algısı, kin, nefret ve öfke gibi duygular besliyorlardı. Bu hâlleri de onları alaycılığa sürüklüyordu.

⁶⁰⁵ Kırtubî, *el-Câmi’ li-Âhkâmi’l-Kur’ân*, 16/324-329.

⁶⁰⁶ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Haqâiki Gavâmiği’t-Tenzil*, 4/368.

⁶⁰⁷ el-Bakara 2/87, 111; Âl-i İmrân 3/181; el-Mâide 5/18; el-Mü’min 40/56.

İkinci âyetin nüzûl ortamının psikolojik arka planında da aynı şekilde benzer etkilerin olduğu görülmektedir. İman edenleri birbirleriyle alay etmeye iten psikolojik faktörler, Yahudilerde olduğu kadar şiddetli ve inanç ayrılığından kaynaklanmıyor olsa da kibir, kendini beğenme, kıskançlık, muhatabını küçümseme, aşağılama, hakaret etme, kin ve nefret duyma gibi benzer duygu ve düşüncelerdir. Aslında tüm bu etkenler, iman ile birlikte bulunmaması gereken şeylerdir. İnsanların Allah katındaki değeri, gönüllerindeki ihlâs ve kalplerindeki takvâyla ilişkilidir. İnsanların bunu bilmesi ise imkânsızdır. Bu sebeple hiç kimse bir başkasını hakir görerek alaya almamalıdır. Belki alay edilen kişi, alay edenden ihlâs ve takvâ yönünden daha üstündür. Dolayısıyla “*Alay edilenler edenlerden daha iyi olabilirler.*” Bu da Allah’ın değer verdiğini küçümsemek ve değersiz görmek olduğundan fâsıklıktır. Fâsıklık ise iman eden bir kimseye yakışmayan bir tutumdur.⁶⁰⁸ Çünkü “*İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak oldukça kötüdür!*” Bu sebeple de Allah Teâlâ, iman edenleri, inkârcıların temel karakteristik özelliklerinden biri olan alaycılığa karşı, iman ismiyle bir çağrı yaparak uyarmıştır. Onlara imanlarını hatırlatmış, kendilerini uyardığı hususlardan sakınmanın kâmil bir imanın gereklerinden olduğunu hissettirerek alaycı inkârcılarla dostluk kurmalarını da şu âyetle yasaklamıştır: “*Ey iman edenler! Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden dininizi alay ve eğlence konusu edinenleri ve kâfirleri dost edinmeyin. Eğer müminseniz Allah’tan korkun.*”⁶⁰⁹

Böyle bir tutum içerisinde hareket eden inkârcıları dost edinmek bir yana, olgun bir mümin, inancı alaya alındığı zaman sükût etmemeli, buna rıza göstermemeli ve bu davranışı engellemeye çalışmalıdır. Şâyet müdahale etmeye gücü yetmiyorsa da o zaman orayı terk etmelidir. Nitekim Kur’ân’ın bu konudaki ifadesi oldukça açıktır. “*...Allah’ın âyetlerinin inkâr edildiğini yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz.*”⁶¹⁰ İman edenlerin o meclisi terk etmemeleri durumunda ise bu durum, alaycı ifadelerle alışmalarına, günahkâr olmalarına, alay edenlerin ise cesaretlerinin artmasına sebep olacaktır.⁶¹¹ Hatta bu davranışın doğru olmadığını söylemez, müdahale etmez, sözlerine kulak verip yaptıklarını hoş görerek yanlarında gülerlerse, o zaman da günah bakımından alaycılarla ortak olurlar.

Kendisiyle alay edilen, küçümsenen ya da olumsuz lakaplarla anılan kişilerde aşağılık duygusu, değersizlik hissi, mahcup olma, utanma, örselenme, sosyal kaygı ve içe dönüklük

⁶⁰⁸ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzîl*, 4/368.

⁶⁰⁹ el-Mâide 5/57.

⁶¹⁰ en-Nisâ 4/140.

⁶¹¹ Karaman, *Kur’an yolu*, 2/165.

gibi psikolojik etkiler görülebilmektedir. Özellikle tekrar eden alaycı tavırlar, kişinin benlik saygısında ve kendine olan güveninde ciddi zedelenmelere neden olabilmektedir. Bu durum kişinin şahsiyetine ve sosyal kimliğine zarar verdiği gibi toplumda kin, nefret ve düşmanlık tohumlarının saçılmasına da neden olur. Bu da toplumsal bağların zayıflamasına ve toplumsal huzurun bozulmasına yol açar.

Âyetin sonunda “*günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır.*” ifadesiyle iman edenler, hem birey hem de toplum üzerinde yıkıcı etkilere sebep olan bu tür davranışlara tövbe etmeye teşvik edilmiştir. Bu günahlardan tövbe etmeyenlerin zalimler olarak nitelendirilmesi de oldukça mânidardır. Zira insanlarla alay etmek psikolojik bir şiddettir. Şiddet ise zulümdür. Zulmeden de zalimdir. Olgun bir müminin bu zulmü terk edebilmesi için de şu iki hadis-i şerifi iyice tefekkür etmesi yeterli olacaktır. “Kim din kardeşini işlediği bir günah sebebiyle ayıplarsa, o günahı işlemeden ölmez.”, “Kardeşinin başına gelen bir zarara sevinç gösterme. Allah ona merhamet eder de seni o şeyle imtihan eder.”⁶¹²

Bu başlık altında ele alınan âyetlerde yer alan “*Ey iman edenler*” hitabındaki iman vurgusu, muhatapları mümin kimliğinden beklenildiği gibi hareket etmeye davet etmektedir. Âyetler nüzûl ortamıyla birlikte değerlendirildiğinde, âyetlerin sadece alay, küçümseme gibi davranışları değil aynı zamanda bu davranışların ortaya çıkmasını tetikleyen kibir, kıskançlık, haset gibi içsel süreçleri de muhatapların dikkatlerine sunduğu anlaşılmaktadır. Bunların imanla bir arada olamayacağına dikkat çekilmektedir. Yani âyette bir yandan iman edenlerin davranışları düzenlenmekte, diğer yandan da bu davranışların ortaya çıkmasında etkili olan içsel süreçler terbiye edilmektedir.

Bu yapılırken mukabele, tıbâk, iştikak ve mürâât-ı nazîr gibi söz sanatları ile iletilmek istenilen mesajların ifade gücü arttırılmıştır. Böylelikle muhatapların dikkatleri canlı tutulmakta, zihinleri harekete geçirilmekte ve estetik bir lezzet tattırılarak kalplerine etki edilmektedir. Ayrıca kelimeler arasındaki uyum ve ahenk, iletilmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatapların mesajı daha kolay ve kalıcı olarak kavramalarına yardımcı olmaktadır. Tüm bunlar muhatapları istenilen davranışlara sevk etmenin birer aracı olarak kullanılmaktadır.

Davranışları ve dinî pratikleri konu edinen âyetler başlığı altında, iman edenlerin davranışlarının ortaya çıkmasında etkili olan süreçlere, bu süreçlerin birey ve toplum

---

⁶¹² et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, 4/661 (No. 2505);4/662 (No. 2506).

psikolojisi üzerindeki etkilerine genel bir bakış açısıyla değinildi. Şimdi de sosyal hayatın, iman edenlerin duygu, düşünce ve davranışları üzerindeki etkilerine dikkat çekilecektir.

3.2.6. Sosyal Psikolojiyi Konu Edinen Âyetler

Sosyal psikoloji, bireylerin duygu, düşünce, davranış gibi içsel ve dışsal deneyimlerinin, toplumdaki etkileşim sonucunda nasıl şekillendiğini konu edinmektedir. Özetle bu yaklaşımda davranışın toplumsal boyutları incelenmektedir. Bireylerin birbirleriyle kurdukları ilişkilerde birbirlerini nasıl etkiledikleri, toplumsal olayların bireyler üzerindeki etkileri, bireyin toplumdaki kimlik algısı, aidiyet hisleri, sosyal rolleri ve sosyal biliş gibi konular ele alınmaktadır.⁶¹³

Bahsi geçen konuların Kur'ân'da da sıkça işlendiği görülmektedir. Örneğin, bu bağlamda Kur'ân'da sıklıkla tekrarlanan “Ey iman edenler!” hitabının, basit bir seslenişten öte; kimlik ve aidiyet duygularını pekiştirerek toplumsal kimlik bilinci oluşturan güçlü bir çağrı olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Kur'ân'ın toplumsal hayata yönelik oldukça önemli açıklamaları ve düzenlemeleri bulunmaktadır. Bunların birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek, Kur'ân'ın mesajlarının anlaşılmasına daha fazla katkı sunacaktır.

Bu bağlamda, bu başlık altında savaş, dostluk, cuma namazı, âdâb-ı muâşeret gibi toplumsal süreçler incelenmiştir. Böylelikle sosyal etkileşimin birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır.

3.2.6.1. Dostluk

İnsan, sosyal bir varlık olması nedeniyle toplumun diğer bireyleriyle ilişki içindedir. Kurmuş olduğu ilişkiler, bazı kimselerle kötü bir seviyede seyrederken bazı kimselerle normal bir seviyede ilerler. Bazı kimselerle ise karşılıklı sevgi, saygı, güven temelinde sıkı bir ilişki şeklinde devam eder. Bu tarz ilişkilerde karşılıklı düşünce ve güven birliği ağır basıyor, çıkar ilişkisi olmaksızın yakınlık, bağlanma duygusu ve birbirini koruma ilgisi ortaya çıkıyorsa, bu ilişkinin dostluk ilişkisi olduğu söylenebilir.⁶¹⁴

İnsan, kurmuş olduğu dostluk ilişkilerinden her zaman fayda görmeyebilir. Bazen bu ilişkiler taraflara oldukça zarar verir. İşte bu noktada Kur'ân, iman edenlerin başkalarıyla kurmuş oldukları dostluk ilişkilerinde zarar görmemeleri için bu ilişkileri, birçok âyette

⁶¹³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 514-515; Gerrig - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 509-513.

⁶¹⁴ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 405; Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 1278-1279.

rahmetinin bir gereği olarak düzenler.⁶¹⁵ Bu âyetlerden biri de Nisâ Sûresi'ndeki şu âyettir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَتُرِيدُونَ أَنْ تَجْعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبِينًا

“Ey iman edenler! Müminleri bırakıp kâfirleri dost edinmeyin. Allah'a⁶¹⁶ aleyhinizde apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?”⁶¹⁷ Bu âyette, iman edenlerin dostluk ilişkilerini inanç temelinde düzenlemesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Allah Teâlâ, ilgili âyetin öncesinde münafıkların vasıflarını saydıktan sonra bu âyette “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla inananlara iman ismiyle seslenmiş ve kendilerine imanlarını hatırlatmıştır. Bu sayede münafıklardan farklı olduklarını hissettirerek kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmuş ve hitaptan sonraki “müminleri bırakıp kâfirleri dost edinmeyin.”⁶¹⁸ mesajını almaya, duygusal ve zihinsel olarak hazır hâle getirmiştir. Hitabın gücü, muhatapları iman edenler grubunun bir üyesi olarak tanımlayarak “biz bilinci” oluşturmaktadır. Böylelikle muhatapları, kendilerini ait hissettikleri grubun normlarına uygun davranmaya ve inkârcılarla dostluk ilişkileri kurmaktan sakınmaya yönlendirmiştir.

İman ismiyle bir farkındalık oluşturduktan sonra istifhâm/soru üslûbu kullanılmıştır.⁶¹⁹ Buradaki istifhâmda, “Sizler, iman eden kimseler olarak Allah'a aleyhinizde apaçık bir delil vermekistememelisiniz.” anlamında bir reddediş vardır. Ayrıca “Siz bunu iman sıfatıyla birlikte yapmaktan kaçınmalı ve kâfirleri dost edinmemelisiniz; çünkü sizden böyle bir şey beklenmez, bu kabul edilmesi mümkün bir şey değildir.” anlamında bir kınama da vardır. Bu, aynı zamanda önceki âyetlerde vasıfları sayılan “kâfirleri/münafıkları dost edinmeyin” şeklindeki yasağı çiğnemeye karşı bir tehdit ve inananları, onlara benzeyerek Allah'ın azabını üzerlerine çekmekten sakındırmaya yönelik bir uyarıdır.⁶²⁰ Çünkü onlarla dostluk kurmaları halinde Allah'ın iman edenlere azap etmesi için apaçık bir sebep ortaya çıkmış olur.

Hitaptan sonra gelen “لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ” cümlesindeki “أَوْلِيَاءَ” ifadesi, asıl itibariyle yakınlık anlamındadır. Bu ifade; mekânsal yakınlık, soy yakınlığı, din ve inanç

⁶¹⁵ Âl-i İmrân 3/28;el-Mâide 5/51, 55, 57;el-Enfâl 8/72;Hüd 11/113;el-Mücâdele 58/22;el-Mümtehine 60/1, 13.

⁶¹⁶ Burada tecrid sanatı vardır. Ayrıca bu soruda tecâhül-i ârif sanatı vardır. Bu yöntemle konuşan, cevabını bildiği şeyi bir nükteden dolayı bilmiyormuş gibi sormaktadır. Burada bu soru, muhatabı kınama, sakındırma, uyarma ve reddediş maksatlarıyla sorulmuştur. Bu konuda bk. Akdemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, 326-327.

⁶¹⁷ en-Nisâ 4/144.

⁶¹⁸ الْمُؤْمِنِينَ - الْكَافِرِينَ lafızları arasında tıbâk-ı icab sanatı vardır. Bu konuda bk. Bulut, *Belâgat-i Müyessera Meânî-Beyân-Bedî*, 187; Çelik - Yaşar, “Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı”, 72.

⁶¹⁹ Bu üslûp zihinleri ve duyguları harekete geçirerek dikkatleri soru üzerinde yoğunlaştırmakta ve durağan, ilgisiz zihinleri iletilmek istenen mesajı almaya hazır hale getirmektedir. Vicdanlara etki eden bu üslûp, muhatapları ikna ederek iletilmek istenen mesajı tutum ve davranışa dönüştürmeye sevk etmektedir. Bu konuda bk. Kasapoğlu, *Kur'an'ın Üslup Psikolojisi*, 36-37.

⁶²⁰ el-Mustaganemi, *Mevsuatü't Tefsiri'l Belâgî*, 273-274.

yakınlığı, dayanışma ve yardımlaşmayla ortaya çıkan yakınlıklar bağlamında kullanıldığı gibi, arkadaşlıklarla ortaya çıkan yakınlıklar için de kullanılmaktadır.⁶²¹ Buradaki yakınlıktan kasıt ise sıkı arkadaşlıklarla ortaya çıkan dostluklardır. Âyette, kâfirlerle dostluk kurmak yasaklanırken “لا توالوا الكافرين” (dostluk kurmayın) şeklinde bir ifade yerine “لَا تَتَّخِذُوا” (dost edinmeyin) şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bu sayede inkârcılarla gelişi güzel yakınlık kurmak değil; bilinçli, bile bile, isteye isteye, hoşnutluk duyarak onları dost edinmek yasaklanmıştır.⁶²² Dolayısıyla bu ifadeyle yasaklanan şey, aslında sıradan bir yakınlık değildir. Onlarla kalbî bir bağlılık ve içten bir sevgiyle yakınlık kurmak, karşılıklı düşünce ve güven birliği tesis ederek kendi sınırlarını açacak seviyede muhabbet duyguları beslemek, karşılıklı olarak nasihatleşerek içli dışlı arkadaş olmak yasaklanmıştır.⁶²³

Kur’ân’da inkârcı karakteri, hakkı, Allah’ı, âyetlerini, peygamberlerini ve müminleri körü körüne yalayan, peygamberlere ve onlara tâbi olanlara düşmanlık besleyen, kibirli ve alaycı kimseler olarak tanıtılır.⁶²⁴ Münafık karakteri ise ikiyüzlülük, menfaatçilik ve inançta samimiyetsizlik gibi özellikleriyle öne çıkan kimseler olarak tanıtılır. Münafıklar; namaza isteksiz olarak kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah’ı da pek az anarlar. Her ne kadar iman edenlere karşı dost gibi görünseler de inanmadıkları için onlara karşı ikiyüzlüdürler. İmanları sebebiyle onlara içten içe düşmanlık beslerler, kâfirlerle iş birliği yaparak onlara daima kötülük yapmak isterler. Dinleriyle alay ederek inançlarını zayıflatmak ve onları küfre geri döndürmek isterler. Kendilerine uymadıkları müddetçe onlardan asla razı olmazlar. Elleri güç olsa dinlerinden dönünceye kadar onlarla savaşır.⁶²⁵ Bu karakter özelliklerinden dolayı âyet, müminleri bırakıp kâfirleri dost edinmeyi yasaklamıştır.

Modern psikolojide, kişinin ilişki kurduğu sosyal çevre, kişilik gelişimine ve davranışlarının şekillenmesine etki eden faktörlerden biri olarak kabul edilir. Özellikle dostluk gibi yakın ilişkilerde bu etki daha belirgin gözlemlenir. Nitekim iyi dostlar kişiye iyi huylar ve iyi fikirler kazandırırken kötü dostlar kişiye kötü yönde etki eder.⁶²⁶ Bu itibarla iman edenlerin inkârcılarla dostluk kurmaları, mümin kişiliklerinin gelişimine ve davranışlarının şekillenmesine olumsuz yönde etkide bulunacağı söylenebilir.⁶²⁷ Zira insanlar, farkında olmadan sevdikleri dostlarını model alırlar. Zamanla aynı düşünmeye, aynı tutum ve davranışları sergilemeye başlarlar. İman edenlerin inkârcılara benzemeleri ise Allah’ın

⁶²¹ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi ’l-Kur’ân*, 885.

⁶²² el-Mustaganemi, *Mevsuatü ’t Tefsiri ’l Belâgî*, 273.

⁶²³ İbn Keşîr, *Tefsîru ’l-Kur’âni ’l- ‘Azîm*, 2/441; Yazır vd., *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/330-331.

⁶²⁴ el-Bakara 2/87, 212; Yâsîn 36/30; el-Câsiye 45/9; el-Mü’min 40/56.

⁶²⁵ el-Bakara 2/120, 217; Âl-i İmrân 3/100, 118, 149; en-Nisâ 4/142-143; el-Mâide 5/57; el-Mümtehine 60/1.

⁶²⁶ el-Furkân 25/28.

⁶²⁷ es-Saffât 37/52-57.

kendilerine azap etmesi için aleyhlerinde apaçık bir delil teşkil eder. Oysaki bu âyet, inananları bundan sakınmaya davet etmektedir.

Sosyal kimlik kuramına göre bireyler, kendilerini ait hissettikleri grubu dikkate alarak tanımlar. Özsaygılarını artırmak için de kendilerine benzeyen insanlarla birlikte, kendilerini ait hissettikleri grupta yer alırlar.⁶²⁸ Bu bağlamda inananlar, kendilerini mümin olarak tanımladıktan sonra müminlerle birlikte olurlar. Zira Allah Teâlâ, iman edenleri imanları vesilesiyle inkârcılardan ayrı kılmış ve *“İman eden erkek ve iman eden kadınlar, birbirlerinin dostudur.”*⁶²⁹, *“Müminler ancak kardeşirler.”*⁶³⁰ buyurarak müminleri tek bir millet ilan etmiştir. *“Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları veli edinmeyin. Onlar birbirlerinin velileridir. Sizden kim onları dost edinirse şüphesiz o da onlardandır. Allah zalimler topluluğunu hidâyete erdirmez.”*⁶³¹ buyurarak da inkârcıların birbirleriyle dost olduğunu belirtmiştir. Zaten başlığa konu olan âyet de *“Müminleri bırakıp kâfirleri dost edinmeyin.”* buyruğuyla aynı istikamette bir uyarıda bulunarak bu ayrımı pekiştirmiştir.

Bu itibarla iman edenler, kendileri gibi olan müminlerle kuracakları dostluklar sayesinde aidiyet duygularını pekiştirerek mümin kimliklerini daha sağlıklı biçimde inşa imkânı elde ederler. Tutarlı, dengeli bir kişilik geliştirme fırsatı bulurlar. Buna karşılık inkârcılarla dostluk kurmaları durumunda ise kendi değerleriyle inkârcıların alay etmeleri ve inançlarını hafife almaları sebebiyle özsaygılarında zedelenme yaşayabilirler. Bu da mümin bireylerde hem içsel çatışmaya hem de kimlik kaybına yol açabilir. Sonuçta bu durum, psikolojik gerilim ve depresyon gibi olumsuz ruhsal etkiler doğurabilir. Eğer bu ilişki sona erdirilmezse, zamanla bu söylem ve tutumlara alışma, günaha alışkanlık geliştirme, inkârcıların cesaretlerini arttırma ve nihayetinde dinî şüphe ya da inkâra sürüklenme riski ortaya çıkabilir. Bu sebeple Allah Teâlâ, müminlerin bu türden durumlara düşmemeleri ve imanlarını muhafaza edebilmeleri için *“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla (sadıklarla) beraber olun.”*⁶³² şeklinde uyararak iman edenleri kendileri gibi sadık olanlarla dostluk ilişkileri kurmaya teşvik etmektedir.

Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu konudaki telkinleri de bu görüşü teyit eder niteliktedir. Nitekim bu konuda şu sözleri nakledilmektedir: *“Müminden başkasıyla dostluk yapma...”*⁶³³ Çünkü *“Kişi dostunun dini üzeredir. Bu sebeple de herkes, kiminle dostluk kurduğuna dikkat*

⁶²⁸ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 1288.

⁶²⁹ et-Tevbe 9/71.

⁶³⁰ el-Hucurât 49/10.

⁶³¹ el-Mâide 5/51.

⁶³² et-Tevbe 9/119.

⁶³³ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, 4/600 (No. 2395).

etsin.”⁶³⁴ “İyi arkadaş, güzel koku satan kimse gibidir. Sana koku sürmese bile yanında bulunduğun müddetçe güzel kokusundan faydalanırsın. Kötü arkadaş ise demirci körüğü gibidir. Üflenince, ya ateş kıvılcımları elbiseni yakar ya da kokusu seni rahatsız eder.”⁶³⁵

Fakat tüm bunlara rağmen inkâr edenlerle sıradan birtakım ilişkileri yürütmekte herhangi bir beis yoktur. Çünkü açık bir şekilde Allah’a ve Resûlü’ne düşmanlık beslemeyen, İslâm’a ve Müslümanlara zarar vermeyen, aksine Müslümanlarla sevgi ve saygı çerçevesinde ilişki sürdüren inkârcılarla iyi ilişkiler sürdürmeye mâni bir hüküm bulunmamaktadır.⁶³⁶ Hatta onlarla iyi ilişkiler yürütmek, onlara iyi muamelede bulunmak, ilişkileri sağlıklı bir şekilde sürdürmek, İslâm’ın teşvik ettiği hususlardandır. Örneğin, “*Ey iman edenler! Şâyet inkârı imana tercih ederlerse babalarınızı ve kardeşlerinizi dahi dayanıp güvenilecek dostlar edinmeyin. İcinizden kimler onları dost edinirse, işte kendilerine kötülük edenler bunlardır.*”⁶³⁷ âyetinde her ne kadar inkârcı baba ve kardeşlerle dostluk kurulmaması gerektiği belirtiliyor olsa da bu, ilişkilerin tamamen kesilmesi gerektiği anlamında değildir. Aksine, inkâr dahi etseler özellikle anne babaya iyi muamelede bulunmak, ilişkileri sürdürmek, hatta meşru isteklerine itaat etmek İslâm’ın emridir.⁶³⁸

Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, dostluğun tanımında olduğu gibi karşılıklı düşünce ve güven birliğine, bağlanma duygusu ve birbirini koruma ilgisine dayalı bir yakınlık ilişkisinin inkârcılarla kurulmamasıdır. Dolayısıyla müminler, inkârcılarla kalbî bir bağlılık ve içten bir sevgiyle sınırlarını paylaşacak kadar yakın ilişkiler kurmamalı, mesafelerini korumalı, akrabalık duygularına kapılıp da onlarla içli dışlı olmamalı ve onları gönül rahatlığıyla güvenilecek dostlar olarak kabul etmemelidirler.⁶³⁹

Esasen Allah Teâlâ’dan yüz çeviren ve ona muhalif olanlarla beraber olmak, onlarla düşüp kalmak ve onları dost edinmek, nefsin hastalıklarından biridir. Bu hastalıktan kurtuluşun çaresi ise Allah Teâlâ’ya yönelen, O’nu razı etmeye çalışan kimselerle birlikte olmak ve onlarla dostluk kurmaktır.⁶⁴⁰ Zira Kur’ân’ın bu yöndeki teşviki de oldukça açıktır: “*Sizin dostunuz ancak Allah’tır, Resûlüdür ve Allah’ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren müminlerdir.*”⁶⁴¹ Âyete göre iman edenlerin ilk sıradaki dostu Allah’tır. Bu itibarla O’nu seven, O’nun sevdiklerini sever, sevmediklerini ise sevmez. Bu

⁶³⁴ et-Tirmizî, *Sunenu’t-Tirmizî*, 4/589 (No. 2378).

⁶³⁵ Buḥârî, *Şaḥîhu’l-Buḥârî*, 5/2104 (No. 5214); Muslim, *Şaḥîhu Muslim*, 4/2026 (No. 2628).

⁶³⁶ el-Mümteḥine 60/8.

⁶³⁷ et-Tevbe 9/23.

⁶³⁸ Lokmân 31/15.

⁶³⁹ Yazır vd., *Hak Dini Kur’an Dili*, 3/320-321.

⁶⁴⁰ es-Sülemî, *Uyûbü’n-Nefs ve Müdâvâtühâ*, 48.

⁶⁴¹ el-Mâide 5/55.

ölçüye göre müminlerin dostluk kuracağı ve kurmayacağı kimseler Kur’ân’da şu şekilde belirlenmiştir:

Allah kâfirleri, sınırı aşanları, nankörleri, zulmedenleri, kendini beğenip böbürleneni, günahkâr hainleri, çirkin sözlü kimseleri, bozguncuları, haksızlık edenleri, israf edenleri, kibirlenenleri, şımarıkları, dini alaya alanları, küfrü imana tercih edenleri, kendi düşmanlarını ve müminlerin düşmanlarını sevmez.⁶⁴² Allah inananları, kendi yolunda mallarıyla canlarıyla cihad edenleri, öfkesini yenenleri, affedenleri, kendisinden sakınanları, iyi işler yapanları, insanlara iyilikte bulunanları, tövbe edenleri, takvâlı olanları, tevekkül edenleri, adaletli ve sabırlı olan kimseleri sever.⁶⁴³

Netice itibarıyla âyetteki nidâ ve soru üslûbu ile tıbak, tecrid ve tecâhül-i ârif gibi sanatsal ifadeler dikkate alındığında; âyetin, iletilmek isten mesajın ifade gücünü ve zihinlerdeki tesirini arttırarak muhatapları inkârcılarla dostluk ilişkileri kurmaktan sakınmaya yönlendirdiği anlaşılmaktadır.

3.2.6.2. Savaş

Birey ve toplum psikolojisi üzerinde önemli etkileri görülen süreçlerden birisi de savaşlardır. Savaş, devletlerin çözüme kavuşturamadıkları ihtilafları sebebiyle giriştikleri silâhli çatışma sürecidir. Bu süreç, Allah rızası gözetilerek yürütüldüğünde “cihad” ismini alır.⁶⁴⁴ Cihad, İslâm davetinin sürdürülmesi, iman edenlerin himaye edilmesi ve temelde Allah rızasının gözetilmesi doğrultusunda gösterilen her türlü çabadır. Cihad; korku, dünya sevgisi, mal sevgisi gibi duygulara, nefsi kırılmalara veya kişisel hırslara kurban edilmemelidir. Bunun önlenmesi için, iman edenlerin cihad esnasında takınması gereken tutum ve davranışlar Kur’ân âyetlerinin konusu olmuştur.⁶⁴⁵ Bunlardan biri de cihad esnasında savaştan kaçmanın yasaklandığı şu âyettir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ

“Ey Müminler! İnkâr edenlerle savaşta karşı karşıya gelince onlara arkanızı dönüp kaçmayın.”⁶⁴⁶ Bedir Savaşı bağlamında indirilen bu âyette, iman edenlerin düşman karşısında

⁶⁴² el-Bakara 2/190, 205, 276;Âl-i İmrân 3/32, 57, 140;en-Nisâ 4/36, 107, 144, 148;el-Mâide 5/51, 64;el-En’âm 6/141;el-A’râf 7/31, 55;et-Tevbe 9/23;en-Nahl 16/23;el-Hac 22/38;en-Nûr 24/23;el-Kasas 28/76, 77;er-Rûm 30/45;Lokmân 31/18;eş-Şûrâ 42/40;el-Hadîd 57/23;el-Mümtehine 60/1.

⁶⁴³ el-Bakara 2/195, 222;Al-i İmrân 3/76, 134, 146, 148, 159;el-Mâide 5/13, 42, 85, 93;et-Tevbe 9/4, 108;el-Ankebût 29/69;el-Mümtehine 60/8;es-Saf 61/4.

⁶⁴⁴ Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 810, 4091.

⁶⁴⁵ el-Bakara 2/190-194, 217;en-Nisâ 4/75, 77;el-Mâide 5/54;el-Enfâl 8/16;et-Tevbe 9/4-5, 13, 36, 38, 123;el-Mümtehine 60/1.

⁶⁴⁶ el-Enfâl 8/15.

korku, endişe, panik gibi nefsi kırılmalara kapılmamaları için onlara cesaret ve direniş bilinci telkin edilmektedir.

Âyette “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا/Ey iman edenler!” hitabıyla inananlara sahip oldukları imanları hatırlatılmış, bu sayede iç dünyalarında iman hissi uyandırılmıştır. Mümin kimliklerini pekiştiren bu çağrı, her ne kadar Bedir Savaşı’nın tüm hâlleriyle son bulmasından sonra yapılmış⁶⁴⁷ olsa da hitabın gücü iman edenlerde “cihatta her zaman cesaret” hissi uyandırmaktadır. Zira sosyal psikoloji bağlamında bu hitap, muhatabı yalnız başına bir birey olarak değil, iman edenler topluluğunun bir üyesi olarak tanımlar. İnananlarda kimlik ve aidiyet duygularını güçlendirerek “biz” bilinci oluşturur. Biz bilinci ise zorluklar karşısında cesaret hislerini arttırarak bireysel korku ve endişelerini bastırabilmelerine ve grup bilinciyle ortak hedef doğrultusunda hareket edebilmelerine imkân tanır. Birey, bu durumda ait olduğu grubun gücünü yanında hisseder. Dolayısıyla bu hitap üslûbu, müminlerinsavaş esnasında korkuya kapılmamaları ve savaştan kaçmamaları için mümin kimliklerini hatırlatarak cesaret hissi uyandıran güçlü bir çağrıdır. Ayrıca iman edenlerin inanç ile davranışları arasındaki uyumu gözetmeleri ve sosyal kimliklerini pekiştirmeleri için bir teşviktir. Zira savaştan kaçmak, iman ile bağdaşmadığı gibi mümin kimliğiyle de bağdaşmayan bir durumdur.

Her ne kadar bu âyette “فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ/onlara arkanızı dönüp kaçmayın.”⁶⁴⁸ ifadesiyle müminlerin savaştan kaçmamalarına yönelik, davranışsal boyutu olan bir yasaklama bulunuyor olsa da savaş toplumsal boyutu olan bir vakadır. Savaştan kaçmak ise bu toplumsal vakanın birey üzerindeki etkilerinden biridir. Savaştan kaçmak, samimi Müslümanların iç dünyalarında oldukça derin izler bırakır. Çünkü “savaştan kaçış”, inanç ile davranış arasında bir uyumsuzluğa sebep olacağından, inanan kimsede bilişsel tutarsızlık⁶⁴⁹ ve içsel çatışma meydana getirir. Bu durumda kişi ya pişmanlık duyar, tövbe eder ya da yaşadığı çelişkiyi ve çatışmayı azaltmak için gerçekçi olmayan (zaten savaşı kazanamazdık gibi.) savunmalar üretir.

Savaştan kaçan kimselerin yaşadığı bilişsel tutarsızlık ve içsel çatışma, Abdullah b. Ömer (r.a.) örneğinde açık bir şekilde gözlemlenmektedir. İbn Ömer, savaşta geri çekilen bir

⁶⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Âhkâmi‘l-Şur‘ân*, 7/382.

⁶⁴⁸ “فَلَا تُولُوهُمْ الْأَدْبَارَ” ifadesinin aslı, onlara arkalarınızı döndürmeyin demektir. Bu ifade savaştan kaçmayın anlamında olduğundan kinayedir. “تُولُوهُمْ - الْأَدْبَارَ” lafızları arasında ise mürâât-ı nazîr sanatı ortaya çıkmıştır. Bu konuda bk. Karamollaoğlu, *Kur‘an ışığında belagat dersleri*, 279-289; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 256.

⁶⁴⁹ İnanç ve davranış ya da iki tutum arasında yaşanan çelişkiye bilişsel uyumsuzluk denmektedir. Kişide bu yaşandığı durumlarda psikolojik bir rahatsızlık, gerilim duygusu hissedilir. Kişinin, tutum veya davranışını değiştirerek inancıyla uyumlu hale getirmesi durumunda bu gerilim ve rahatsızlıktan kurtulacağı varsayılmaktadır. Bu konuda bk. Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 199.

grup içerisinde kendisinin de olduğunu ifade ederken şunları aktarmaktadır: “Kaçan grup içerisindeydim. ‘Savaştan kaçan ve Allah’ın gazabına uğrayan kimseler olarak şimdi ne yapalım?’ dedik. Sonra: ‘Medine’ye gidelim, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) kaçtığımızı söyleyelim; eğer tövbemizi kabul ederse kalırız, yok eğer kabul etmez ise orayı terk ederiz.’ dedik. Nihâyet Medine’ye vardık. Savaştan beraber kaçtığımız kimseler, çok utandılar ve evlerine kapandılar. Ben ise Hz. Peygamber’e (s.a.v.) giderek, ‘Ey Allah’ın Resûlü biz savaştan kaçan kimseleriz.’ dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): ‘Hayır! Siz, tekrar savaşmak üzere geri dönenlersiniz’ buyurdu.”⁶⁵⁰

Bu rivâyetten anlaşıldığı üzere, Hz. Peygamber (s.a.v.) yeniden savaşmak için yapılan geri çekilmeleri “kaçış” olarak değerlendirmemiştir. Keza zikredilen âyetin devamında da yer değiştirmek ve başka bir birliğe katılmak için yapılan geri çekilmeler meşru görülmüştür.⁶⁵¹ Bu bağlamda İbn Ömer ve beraberindekiler, savaştan kaçmadıkları halde inançlarındaki samimiyetlerinden dolayı kendilerini sorgulamışlardır. Mümin kimlikleriyle savaştan geri çekilmiş olmayı “kaçış” olarak değerlendirmişlerdir. Bundan dolayı bilişsel tutarsızlık ve içsel çatışma yaşamışlardır. Bu da suçluluk psikolojisiyle pişmanlık duymalarına sebep olmuştur. Nitekim gazaba uğradıklarını ifade etmeleri, tövbe etmek istemeleri, açıkça itirafta bulunmaları ve utanıp eve kapanmaları da bu hakikate işaret etmektedir.

Âyet, iman edenlerin savaştan kaçmalarını yasaklarken, aslında toplumsal bir çözümlenmenin de önüne geçmektedir. Zira savaş gibi ani korku, kaygı, stres ve paniğin oldukça yoğun yaşandığı hâllerde kaçmak, sosyal etki oluşturarak grup içi çözülmeye sebep olabilmektedir. Kaçan kimseler, direnen kimselerin moral ve motivasyonunu düşürerek onların da dirençlerinin kırılmasına sebep olabilmektedir. Bu da kolektif direnişe zarar vererek telafisi mümkün olmayan sonuçların doğmasına sebep olabilmektedir. Bu etkinin farkında olan münafıklar, bu durumu psikolojik savaş tekniği olarak kendi lehlerinde zaman zaman kullanmaya çalışmışlardır. Örneğin Hendek Savaşı’nda, korku yayma, inanç zayıflatma, moral bozma, savaş meydanını terk etme gibi taktiklerle Müslümanların direncini kırmaya çalışmışlardır. Bu tarz psikolojik manipülasyonlarla Müslümanlar içinde tam bir çözülmeyi hedefleyen münafıklar, bunda tam anlamıyla başarılı olamamışlardır. Fakat az da olsa bazı imanı zayıf Müslümanları etkileri altına almış ve kısmi bir çözülmeye sebep olmuşlardır.⁶⁵²

⁶⁵⁰ İbn Keşir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4/27; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Âkli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 4/12.

⁶⁵¹ el-Enfâl 8/16.

⁶⁵² el-Ahzâb 33/10-13.

Kur'ân, iman edenleri savaştan kaçmamaları için, savaş esnasında cesaretle direnmeye ve Allah'ı çokça zikretmeye şu âyette davet etmiştir: “*Ey iman edenler! Bir düşman birliği ile çatıştığınız vakit sebat ediniz ve Allah'ı çokça anınız ki zafer sizin olsun.*”⁶⁵³ İmam Razî, bu âyetin inananlara temelde iki şey öğrettiğini belirtir: Birincisi, kişinin kendisini sağlamlaştırarak düşmana karşı cesur olmasını ve kaçmaması gerektiğini öğretir. İkincisi ise savaş esnasında kalple ve lisanla Allah'ı zikretmeyi öğretir.⁶⁵⁴ İbn Kesîr de aynı minvalde bu âyetin inananlara düşmanla karşılaşma adabını ve düşmana karşı cesur olma yolunu öğrettiğini belirtir.⁶⁵⁵ Bu yorumlara bakıldığında, âyetin iman edenlere içsel bir direniş mekanizması kurarak sebat etmeyi, Allah'ı çokça zikretmeyi ve kolektif olarak manevî bir direniş cephesi oluşturmayı öğrettiği anlaşılmaktadır. Nitekim cihad esnasında Müslümanların “Allah Allah, Lâ ilâhe illallah” diyerek düşman üzerine yürüdüğü bilinen bir vakadır. Bu zikirler, manevî bir bütünlük sağlayarak düşmana karşı gösterilen toplu direnişe güç katar. İman edenlerde Allah'ın bizimle olduğu bilincini canlı tutar. Bu sayede cesaret hislerini arttırarak bireysel korku ve endişelerini bastırabilmelerine ve grup bilinciyle ortak hedef doğrultusunda hareket edebilmelerine imkân tanır. Düşmana karşı moral üstünlüğü sağlar. En önemlisi de Müslüman saflarında oluşabilecek bir çözülmeyi önler.

Özetle sosyal psikoloji bağlamında başlığa konu olan bu âyet, iman edenlere cihad esnasında mümin kimlikleriyle hareket etmeleri gerektiğini hatırlatır. İman edenler grubunun bir üyesi olarak ve “biz bilinci” ile hareket etmeleri gerektiğine vurgu yapar. Bu bilinçle ortak hedef doğrultusunda hareket etmeye teşvik eder. Bu sayede bireysel olarak yaşayabilecekleri bilişsel tutarsızlığın ve içsel çatışmanın önüne geçer. Toplumsal bağlamda ise âyette savaştan kaçmanın yasaklanmış olması, grup içi çözümlenin ve kolektif direnişin zarar görmesinin önüne geçer. Netice itibarıyla savaştan kaçmanın birey üzerinde olumsuz etkileri görüldüğü gibi toplum üzerinde de olumsuz etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Bu olumsuz etkilerin önüne geçmek için inkâr edenlerle yapılan savaşta iman edenlerin kaçması, büyük günahlardan kabul edilmiş ve iman edenlerin savaştan kaçması zikredilen âyette etkili bir üslûpla yasaklanmıştır.

3.2.6.3. Cuma Namazı

Sosyalleşme; bireyin tutum ve davranışlarının, değer, standart, yetenek ve motivasyonlarının, içinde yaşadığı toplumun kabullerine göre şekillendiği, hayat boyu devam

⁶⁵³ el-Enfâl 8/45.

⁶⁵⁴ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 15/489.

⁶⁵⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 4/70.

eden bir eğitim ve öğretim sürecidir.⁶⁵⁶ Birey bu süreçte, temas kurduğu toplumun zihinsel yapısını, yaşam biçimini, geleneklerini, kültürünü ve değer yargılarını öğrenir. Yalnızca toplumsal kuralları değil, aynı zamanda toplumun ortak dinî değerlerini ve inancını da öğrenir. Bireyin kişiliğinin önemli bir kısmı da bu dinî değerler ve inanç etrafında şekillenir.

Kur'ân, mümin profilini, toplumsal sorumluluk bilincine sahip, sosyal bir kişilik olarak inşa eder. Müminlerin sosyal hayattan kopuk bir yaşam sürdürmelerini değil, sosyal hayatta aktif bir biçimde var olmalarını teşvik eder. Özellikle müminlerin birbirleriyle olan sosyal ilişkilerine ve sorumluluklarına güçlü bir şekilde vurgu yapar. Böylelikle inananlar arasında, inanç temelinde yükselen kolektif yaşamı ve sosyal bütünleşmeyi teşvik eder.⁶⁵⁷ İnanç temelinde ortaya çıkan sosyal bütünleşmenin, hem birey hem de toplum psikolojisi üzerinde terapötik etkileri görülür. Şu âyet bu hususu ortaya koyar niteliktedir;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

“Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı⁶⁵⁸ anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.”⁶⁵⁹Bu âyette, müminlerin aynı zaman ve mekânda bir araya çağrılmış olması, bir taraftan sosyalleşmelerine imkân tanır. Diğer taraftan ise ortak dinî değerler etrafında birleşerek sosyal bütünleşmelerine katkı sağlar. Bu ise aşağıda belirtileceği üzere, birey ve toplum psikolojisi üzerinde terapötik işlev görür.

Bazı yorumlara göre ensar kendi aralarında “Yahudilerin beraber toplandıkları bir gün –cumartesi günü- var, Hristiyanların da aynı şekilde –Pazar günü- var. Öyleyse biz de namaz kılıp Allah’ı zikredeceğimiz bir gün belirleyelim.” dediler. Daha sonra arûbe gününü -Cuma gününü- belirleyerek Sa'd b. Zürrare'nin (r.a.) bulunduğu yerde toplandılar. Sa'd (r.a.) orada toplananlara iki rekât namaz kıldırıldı ve onlara nasihat etti. O gün toplanmış olmaları sebebiyle o güne toplanmak anlamında “Cuma” isimi verildi. Hicretten önce vuku bulan bu olay üzerine de bu âyetin indirildiği belirtilmektedir. Bu görüşe göre İslâm’da kılınan ilk Cuma namazını, hicretten önce ensar kılmıştır. Bu âyetin indirilmesinden sonra hicret esnasında Hz. Peygamber (s.a.v.) Sâlim b. Avf oğulları yurdunda Ranuna denen vadide Cuma namazı kıldırarak bu namaza meşru bir zemin kazandırmıştır.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Gerrig - Zimbardo, *Psikoloji ve Yaşam*, 319.

⁶⁵⁷ Âl-i İmrân 3/102-105, 200;en-Nisâ 4/59;el-Mâide 5/2;el-Enfâl 8/45-46, 60;et-Tevbe 9/71;en-Nahl 16/90;el-Hucurât 49/10, 13;es-Saf 61/4.

⁶⁵⁸ Burada da tecrid sanatı vardır.

⁶⁵⁹ el-Cuma 62/9.

⁶⁶⁰ es-Süyûfî, *ed-Durru'l-Mensûr*, 8/159; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Âkli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 8/249; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 28/220.

Müminlerin bir araya gelerek eda ettikleri Cuma namazının önemiyle ilgili birçok rivâyet aktarılmaktadır. Bu âyette “إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ” ifadesiyle müminlerden Cuma günü ezan okunduğu zaman ticareti bırakıp namaza gitmeleri istenmesi de bu namazın önemine işaret etmektedir. Buradaki “السَّعْيُ” ifadesi “koşmak” şeklinde tercüme edilmiş olsa da bu ifadenin aslı yönelmek, hızlı, gayretli yürümeektir. Dolayısıyla bu ifadeyle müminlerden, namaza telaşla, acele ederek, koşarak gitmeleri değil niyetlerini koruyarak, dengeli, kararlı ve istekli bir şekilde, aceleci davranmadan fakat geç de kalmayacak bir şekilde yürümeleri istenmektedir.⁶⁶¹ Bu da namaza sakin bir kalp, berrak bir zihinle, nereye gittiğini bilerek, bilinçli bir şekilde ve sağlam bir niyetle gidilmesi gerektiğine işaret ettiğinden namazın önemini ortaya koyar niteliktedir.

İnsanda dine yönelme, fitrat hadisinde⁶⁶² belirtildiği üzere doğuştan olmakla birlikte, kişide dinle ilgili olan konular, yaşam boyu yaşadığı sosyal ortamda eğitim-öğretim yoluyla ve sosyokültürel faktörlerle biçim kazanmaktadır. Kişi bu süreçte, toplumun zihinsel yapısını, yaşam biçimini, geleneklerini, kültürünü ve inanç değerlerinisosyal etkileşimlerle öğrenmektedir. Öğrenilenleri özümsemesiyle birlikte kişiliğini inşa etmektedir. Bu unsurların özümsemesi ve kişilikte yer edinmesi sürecine, camiler etkin bir şekilde katkı sunmaktadır. İşte Cuma namazını önemli kılan hususlardan biri de iman edenlerin bu ibadeti camide yaparken sosyalleşmeleri, dinî-kültür unsurlarını özümsemeleri ve mümin kişiliklerini inşa etme fırsatını elde etmeleridir. Zira bir mümin, namaz için camiye gidip gelirken diğer insanlarla tanışıp kaynaşma fırsatı elde etmektedir. Sosyal çevresiyle kurmuş olduğu ilişkilerini canlandırmakta, dostluk ve muhabbetlerini pekiştirmektedir. Bu da mümin kimliklerinin gelişmesine ve olgunlaşmasına katkı sunmaktadır. Özellikle eğitim-öğretimin bir parçası olan Cuma vaazları ve hutbeleri vesilesiyle dinin uygun gördüğü tutum ve davranışlar, inanç ve değerler, dinî yaşayış ve dindarlık öğrenilir. Bunlar mümin kimliklerinde yer edinerek şekillenir. Hayatta karşılaşacakları problemlere karşı takınmaları gereken tavırları önceden öğrenen ve kimliklerini inşa eden müminler, bu sayede problemlerin üstesinden gelme gücü kazanır. Bu da onları zorluklar karşısında psikolojik olarak daha dirençli kılar. Ayrıca, aynı değerler etrafında birleşerek aynı aktiviteyi paylaşmak, insan psikolojisinde önemli bir işlevi olan “ait olma duygusunu” tatmin eder. Bu ise toplumda kabul

⁶⁶¹ “السَّعْيُ” kelimesi burada mecaz anlamda kullanılmıştır. Bu konuda bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, 28/225; ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği 't-Tenzîl*, 4/534; Karamollaoğlu, *Kur'an ışığında belagat dersleri*, 180-183.

⁶⁶² Buĥârî, *Şaĥîhu 'l-Buĥârî*, 4/4497(No. 1792).

görmediğini düşünen bireylerin yaşadıkları yalnızlığı ve beraberinde gelen stresi, bu gibi kimseleri iman edenler grubunun bir üyesi kılarak ortadan kaldırır.⁶⁶³

Cuma günü yapılan dinî pratiklerin terapötik işlevi dikkate alındığında, bunun bir anlamda modern psikolojideki grup terapisine benzediğini söylemek mümkündür.⁶⁶⁴ Grup terapisi, bir gruptaki hastaların birbirleriyle etkileşerek problemlerini fark etmeleri ve kendi içlerinde bu problemleri çözmeye çalışmaları şeklinde uygulanan bir tekniktir.⁶⁶⁵ Bu yöntemle benzer problemlere sahip kimseler bir araya gelerek hem yalnız olmadıklarını hissederler hem de başkaları üzerinden kendilerinin de yaşadıkları problemleri daha net görerek bunlardan korunma fikrini elde ederler. Cuma günü müminlerin ortak bir inanç etrafında buluşması, icra edilen hutbelerde belli başlı problemlerin görünür kılınması ve bu problemler için çözümler üretilmesi de aynı şekilde psiko-eğitimsel grup terapilerinin yerine getirmeye çalıştığı işleve benzemektedir.

Diğer yandan, âyette “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla tüm müminlere iman ismiyle bir çağrı yapılmış olması ve müminlere ticareti bırakmaları emredilmesi de bu namazın önemini ortaya koymaktadır. Çünkü bu hitap, belli bir sosyal tabakaya değil; sosyal, kültürel ve sosyo-ekonomik olarak birçok farklılığa sahip olan her kesimden müminlere yönelik bir çağrıdır. Hitabın gücü, tüm bu farklı kesimleri tek bir kimlik altında toplayarak kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Böylelikle dikkatlerini canlı tutmaktadır. Bu hitap, Kur’ân’ın “müminler kardeştir”⁶⁶⁶ ilkesiyle birlikte dikkate alındığında; hitap, ast-üst, bay-bayan, genç-ihtiyar, zengin-yoksul, işçi-işveren, er-komutan, hâkim-sanık, hür-köle, bedevî-medenî gibi her türlü toplumsal sınıf farklılıklarını ve zıtlıklarını homojenleştirir ve tüm bu sınıfları iman temelinde yükselterek birleştirir. Adeta bir bütün haline getirir. Tüm bu sınıflardan ellerindeki ticareti -kıymeti ne olursa olsun- bırakmaları ve tek bir çatı altında, aynı safta, yan yana toplanmaları istenmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, buradaki hitabın iman ismiyle yapılmış olması ve bu çağrıdan sonra tüm bu sınıfların bir araya gelmesinin emredilmesi, hem bu namazın önemini ortaya koymakta hem de eşitlik hislerini pekiştirerek toplumsal bütünleşme gibi önemli bir fonksiyonu icra etmektedir.

Müminlerin sahip oldukları ortak inancın yanı sıra, Cuma namazı gibi birleştirici ibadetlerin de toplumsal bütünleşmede oldukça önemli etkileri vardır. Özellikle cemaatle

---

⁶⁶³ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 422-425; Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, 262-263; Peker, *Namaz Psikolojisi*, 60.

⁶⁶⁴ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, 263.

⁶⁶⁵ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, 588.

⁶⁶⁶ el-Hucurât 49/10.

kılınan namazlar, bu birleşme ve bütünleşmenin canlı tablolarıdır.⁶⁶⁷ Toplumun birleşmesi, değerler ve normlarda birliğe dayandığına göre değerler eğitimini sürekli hâle getirmek, bahsi geçen değer ve normların nesilden nesile aktarılmasını, tekrar tekrar pekiştirilmesini, toplumda her zaman geçerliliğini sürdürmesini temin etmek bir mecburiyettir.⁶⁶⁸ Bu işlevi yerine getiren en güçlü dinî pratik Cuma namazı, en güçlü müessesese ise hiç şüphesiz camilerdir. Ensarın haftanın bir gününü tayin ederek bir arada toplanmayı arzu etmesi de bu bağlamda anlaşılabilir. Bu durum, Medine’de hicretten önce sayıca az ve güçsüz durumda olan ensarın, değerler etrafında birleşerek kolektif mânevî etkileşime girme isteklerinin, dinî sosyalleşme ihtiyaçlarının, sosyal birleşme ve bütünleşme arzularının ve mümin kimliğinin pekiştirilmesi gerektiği düşüncesinin bir tezahürü olarak görülebilir.

Cuma namazıyla birlikte, zengin-fakir, güçlü-güçsüz her kesimden müminin aynı safta toplanması, inananlar arasında eşitlik duygularını pekiştirir. İnananları ben duygusuyla hareket etmek yerine biz duygusuyla hareket etmeye teşvik eder. Bu sayede toplumda birlik ve beraberlik duyguları güçlenir. Kin, nefret, düşmanlık gibi duygular önemli ölçüde ortadan kalkar. Özellikle toplumsal kriz anlarında Cuma atmosferini soluyan müminler arasında dayanışma ruhu perçinlenir ve ortak sorumluluk duygusu gelişir. Böylelikle inananlar, zorluklar karşısında kolektif bir duruş sergilemeye sevk olur. Nitekim Kur’ân da “*Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın.*”⁶⁶⁹ buyurarak sosyal anlamda ortaya çıkabilecek maddî ve manevî zorluklara karşı inanç etrafında birleşmeyi ve kolektif bir duruş sergilemeyi teşvik eder.

Netice olarak geride Cuma namazıyla ilgili zikredilen tüm terapötik etkiler ve faydalar dikkatle düşünüldüğünde; âyetin de “*Bilirseniz, bu sizin için çok hayırlıdır.*” ifadesiyle dikkat çektiği üzere, Cuma namazının sadece yerine getirilmesi gereken bir sorumluluk değil, aynı zamanda psiko-sosyal kazanımları olan anlamlı bir yönlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Âyet, muhataplarına bu yönlendirmeyi yaparken, iletmek istediği mesajı etkili ve canlı bir şekilde zihinlerin tahayyülüne sunmakta ve muhatapların dikkatlerini çekerek ilgilerini amaca yöneltmektedir. Bunu ise âyetteki sanatsal ifadeler ve anlatım üslûbuyla sözün çekiciliğini arttırarak yapmaktadır.

---

⁶⁶⁷ Günay, *Din Sosyolojisi*, 325.

⁶⁶⁸ Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsîr-Kuram ve Uygulama-*, 9/269.

⁶⁶⁹ Âl-i İmrân 3/103.

3.2.6.4. Âdâb-ı Muâşeret

Âdâb, sözlükte “davet etmek” anlamına gelen “edep” kelimesinin çoğuludur. Âdâb, dinin teşvik ettiği ve aklen de uygun görülen her türlü söz, tutum ve davranışlar ile toplumsal ilişkilerde riâyet edilmesi beklenen görgü kuralları ve dikkatle takip edilmesi gereken ahlâkî ilkeler olarak kabul edilmektedir. Muâşeret, birlikte yaşama, insanlarla yakın temas içinde olma gibi anlamlara gelmektedir. Âdâb-ı muâşeret ise bireylerin, yakın temas içinde olduğu toplumun diğer üyeleriyle kurdukları ilişkilerde uymaları beklenen ahlâk, görgü ve nezaket kurallarıdır.⁶⁷⁰

Âdâb-ı muâşeret, Kur’ân’ın da üzerinde durduğu konulardan biridir. Bu hususta Kur’ân, iman edenlere sosyal hayatta sağlıklı ilişkiler kurabilmeleri ve bu ilişkileri dengeli bir şekilde sürdürebilmeleri için oldukça önemli mesajlar iletmektedir. İman edenleri, toplumsal ilişkilerinde ahlâk, görgü ve nezaket kurallarına uygun tutum ve davranışlar sergilemeye teşvik etmektedir.⁶⁷¹ Örneğin:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ”

“Ey iman edenler! Kendinizi tanıtıp izin almadan ve içinde oturanlara selâm vermeden kendi evlerinizden başka evlere girmeyin. Sizin için daha iyi olanı budur; umulur ki düşünüp anlarsınız.”⁶⁷² Bu âyet, iman edenlere âdâb-ı muâşeret bağlamında hem mahremiyet bilinci kazandırmakta hem de iman edenleri başkalarının mahremiyet sınırlarını koruma hususunda sorumlu davranmaya davet etmektedir.

Bu âyet, ensardan bir hanım sahâbenin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) şu soruyu sorması üzerine indirilmiştir: “Ey Allah’ın Resûlü! Ben evde insanların beni görmesini arzu etmediğim bir halde dururken bir anda ailemden bir erkek içeri girebiliyor. Böyle bir durumla karşı karşıya geldiğimde nasıl davranmalıyım?”⁶⁷³

Bu konuda indirilen bir diğer âyet ise şudur: “Ey iman edenler! Hizmetinizde bulunanlarla içinizden henüz ergenlik çağına gelmemiş olanlar yanınıza gelmek için sizden üç vakitte izin alsınlar...”⁶⁷⁴ Bu âyette de aynı şekilde başkalarının mahremiyet sınırları içerisine girerken dikkat edilmesi gereken âdâb-ı muâşeret kurallarına dikkat çekilmektedir.

⁶⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisân’l-‘Arab*, 1/206, 4/574; Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 5/134; Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 107.

⁶⁷¹ en-Nûr 24/58; el-Ahzâb 33/53, 69; el-Hucurât 49/1,2; el-Mücâdele 58/9, 11-12.

⁶⁷² en-Nûr 24/27.

⁶⁷³ es-Süyûfî, *Lubâbu’n-Nukûl fi Esbâbi’n-Nuzûl*, 144.

⁶⁷⁴ en-Nûr 24/58.

Bu gibi durumlarda izin almanın ve ziyaret vaktinin doğru seçilmesinin önemine vurgu yapılmaktadır.

Bu âyetin indirilişiyle ilgili ise şöyle bir rivâyet aktarılmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.), Hz. Ömer'i (r.a.) çağırması için henüz çocuk yaşlarda olan Medlec b. Amr el-Ensârî'yi görevlendirir. Hz. Ömer (r.a.) öğle vakti evinde uyurken bu çocuk, ondan izin almadan içeriye girmiş ve onu üstü açık bir halde görmüştür. Bu durumdan rahatsız olan Hz. Ömer (r.a.): “Keşke Allah Teâlâ bu saatlerde babalarımızın, çocuklarımızın ve hizmetçilerimizin yanımıza izinsiz girmesini yasaklasa!” demiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına gitmiş ve ondan bu âyetin indirildiği haberini almıştır.⁶⁷⁵

Başkalarının mahremiyet sınırlarına girmeden önce izin istemenin önemini ortaya koyan bir diğer rivâyet ise şudur: Sahâbeden biri, Hz. Peygamber'e (s.a.v.): “Annemin yanına girerken ondan da mı izin istemem gerekiyor?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.): “Evet” buyurdu. Bu cevap üzerine sahâbi: “Anneme benden başka bakacak herhangi biri yok. Her seferinde izin mi isteyeceğim?” dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ise: “Annemi çıplak olduğu halde görmeyi arzu eder misin?” buyurdu. Sahâbi: “Hayır!” deyince, Hz. Peygamber (s.a.v.): “O zaman annenin yanına girerken izin iste.” buyurdu.⁶⁷⁶

Bireylerin temel psikolojik ihtiyaçlarından biri de mahremiyettir. Mahremiyet, bireylerin özel hayatlarına dair, dış müdahaleye kapalı, sadece kendilerini ilgilendiren, kendilerine has, gizli kalan alanlardır.⁶⁷⁷ Bu alanda birey, kendini rahat ve güvende hisseder. Bundan dolayı bu alanı koruma içgüdüleriyle hareket eder; istediği kimseleri bu alana alır, istemediği kimselerin ise bu alana girmelerinden rahatsızlık duyar. Bu alana herhangi bir müdahalede bulunulduğunda, farkında olarak ya da olmayarak tepki gösterir.⁶⁷⁸ Bu durum, geride zikredilen rivâyetler bağlamında ele alınacak olursa; kendini iffetli, şerefli ve hayâ sahibi biri olarak tanımlayan bir mümin, elbette ki mahremiyet sınırlarını korumak ve bu sınırların başkaları tarafından da korunmasını ister. Çünkü “insanda onur denilen temel özsaygı ihtiyacı vardır.” Bu psiko-sosyal bir ihtiyaçtır.⁶⁷⁹ Dolayısıyla, istemediği kimseler tarafından bu sınırların aşıldığı durumlarda kişinin öz saygısı zedelenebilir. Kişi kendisini

⁶⁷⁵ el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, 4/113.

⁶⁷⁶ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, 19/148.

⁶⁷⁷ Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük*, 3019; Sezgin Baysal Berkup, *Sosyal Ağlarda Bireysel Mahremiyet Paylaşımı: X ve Y Kuşakları Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz* (İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 10.

⁶⁷⁸ Berkup, *Sosyal Ağlarda Bireysel Mahremiyet Paylaşımı: X ve Y Kuşakları Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz*, 21.

⁶⁷⁹ Nevzat Tarhan - Fatma Özten, *Toplum Psikolojisi: Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye* (İstanbul: Timaş, 2010), 278.

aşağılanmış, küçük düşürülmüş ve değersiz hissedebilir. Bu da mahcubiyet, kendinden utanç duymak, kendini yetersiz bulmak, kendini başarısız kabul etmek gibi içsel çatışmaları tetikleyebilir. Sonuç olarak kişi, kendisini bu duruma sokan kimselere karşı negatif duygular besleyerek tepki gösterebilir.

Aslında bu sınırların ihlali, sadece duygusal değil, aynı zamanda sosyal kimlik ve sosyal ilişkiler boyutunda da yıpratıcı olabilir. Çünkü kişi bu durumu, mümin kimliğine yakıştıramaz. Buna bağlı olarak ihlalin tekrarlandığı ya da kasıtlı yapıldığı durumlarda ya mümin kimliğine uygun bir şekilde tepki verir. Ya da aşırı tepki gösterir. Belki de en kötü ihtimalle tepkisiz kalabilir. Sonuç olarak her iki durumda da –aşırı tepki verme ve tepkisiz kalma durumlarında- mümin kimliği zedelenir ve kişinin bu sosyal kimliği yıpranmış olur.

Sosyal ilişkiler boyutunda ise şöyle bir durum söz konusu olur: Sağlıklı toplumsal ilişkilerin temelinde güven duygusunun yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda, âdâb-ı muâşeretin dikkate alınmadığı, mahremiyet sınırlarının gözetilmediği bir toplumda güvensizlik ortamı oluşur. Bu durum, bireyler arasında sağlıklı ilişkiler kurulmasının önünde engel teşkil eder. Toplumda kin, nefret, öfke gibi duyguların yaşanmasına; düşmanlıkların, fitne ve fesadın yayılmasına sebep olur. Bu da toplumsal barışı bozar. Sonuç olarak âyetin iletmek istediği mesaj, hem birey hem de toplum bazında güven duygusunun yaşanabilmesi ve sosyal ilişkilerin korunabilmesi ile bu ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi açısından oldukça önemlidir.

Toplumda güven duygularının pekişmesine vesile olan âdâb-ı muâşeret kurallarının emredildiği bu âyette, “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” hitabıyla iman ismiyle bir çağrı yapılmış olması bu bağlamda oldukça anlamlıdır. İnananlarda iman hissi uyandıran bu çağrı, müminlerde iman temelinde kimlik ve aidiyet duygusu oluşturmaktadır. Böylelikle sosyal ilişkilerinde insanlara güven verecek bir şekilde edeple ilişki kurmayı öğütlemektedir. Zira “mümin, güven içinde olan ve kendisine güvenilen kimse” anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle imanı sayesinde güven duygusunu yaşayan ve insanlara davranışlarıyla güven verendir.⁶⁸⁰ Dolayısıyla iman ismiyle yapılan bu hitap, imanın zihinsel bir kabulden ibaret olmadığını, aynı zamanda sosyal ilişkilerde de görünür kılınması gereken, davranışlarla uyumlu bir bütünlük olduğunu hatırlatmaktadır. Özetle bu hitap, muhataplara, “imanınız sizi edeple davranmaya davet ediyor” mesajını iletmektedir.⁶⁸¹

⁶⁸⁰ el-İşfehâni, *el-Mufredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 90-92; İbn Manzûr, *Lisân'l- Arab*, 13/21-24.

⁶⁸¹ el-Hicazî, *et-Tefsiru'l-Vâzih*, 2/671.

Toplum içerisinde dikkat edilmesi gereken âdâb-ı muâşeret kurallarından biri de evlerde misafirlik esnasında gözetilmesi gereken hususlardır. Nüzûl dönemi muhataplarına Hz. Peygamber'in (s.a.v.) evinde misafirken gözetilmesi gereken edep kurallarını öğreten şu âyet, aslında tüm müminlere misafirlik adabı hususunda yol gösterici niteliktedir: *“Ey iman edenler! Size izin verilmedikçe Peygamberin evlerine girip de yemeğin hazırlanmasını beklemeyin; fakat yemeye çağırıldığınızda girin; yemeğinizi yiyince de hemen dağılın, söze dalıp oturmayın. Bu davranışınız Peygamberi rahatsız ediyor, size söylemeye çekiniyor, oysa Allah hak olanı açıklamaktan çekinmez. Peygamber hanımlarından bir şey istediğinizde, onlar perde arkasında iken isteyin; bu sizin kalplerinizin de onların kalplerinin de temiz kalması için en uygundur...”*⁶⁸²Bu âyet, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Zeyneb Bint-i Cahş'ın (r.anha.) evlendikleri gün verilen düğün yemeğinde bazı kimselerin geç saate kadar evden ayrılmamaları üzerine indirilmiştir.⁶⁸³ Misafirlik adabına riâyet etmeyen bu kimseler, inen bu âyet ile uyarılmışlardır.

Geride zikredilen âyetler ile Kur'ân'daki ilgili diğer âyetler ve hadisler ışığında bir müminin, başkalarının mahrem sınırları içerisine girmek istediğinde âdâb-ı muâşeret bağlamında genel olarak şu hususlara dikkat etmesi, uygun olacaktır: Kişi öncelikle ziyaret saatini iyi ayarlamalıdır. Kişiden kişiye, toplumdaki topluma değişmekle beraber gecenin geç saatlerinde ve sabahın erken saatlerinde ziyaretler yapılmamalıdır. Başlığa konu olan âyette de *“تَسْتَأْذِنُوا”* ifadesiyle belirtildiği üzere, ziyaret ettiği evde öncelikle kendi varlığından ev sahibini haberdar etmeli ve izin istemelidir ki ev halkı bu sayede bir güven ve rahatlık hissetsin.⁶⁸⁴ Nüzûl döneminde bu, öksürerek, aksırarak ya da kendini tanıtarak yapılırken modern dönemde zile basarak veya farklı yöntemlerle yapılmaktadır. Kişi zile bastıktan sonra kapı açıldığında uygunsuz bir duruma şahit olmamak için, evin içini görmeyecek şekilde ya kapının sağında ya da solunda durur.⁶⁸⁵ İçerideki kişi namazda olabilir düşüncesiyle hassas davranır ve bekler. Bu arada içeriyi gözetlemez.⁶⁸⁶ Israrla zile basıp içerideki kişinin telaşa kapılmasına da sebebiyet vermez. Namaz eda edilecek kadar bir süre beklendikten sonra, zile basma işlemini üç defa⁶⁸⁷ tekrarlayabilir. Şayet kapıyı açan olmazsa oradan geri döner. Kapı açılır ve kişi içeri girecek olursa ev halkına mutlaka selâm verir.⁶⁸⁸ İçeriye insanları

⁶⁸² el-Ahzâb 33/53.

⁶⁸³ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 20/310.

⁶⁸⁴ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 19/145-149; Yazır vd., *Hak Dini Kur'an Dili*, 236-238.

⁶⁸⁵ Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, 6/443(No. 8823).

⁶⁸⁶ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebi Dâvûd*, 1/34(No. 90).

⁶⁸⁷ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, 5/54 (No. 2691).

⁶⁸⁸ en-Nûr 24/64.

küçümsemeden, surat asmadan, kibirlenmeden, alçak gönüllülük ve tevazuyla girer.⁶⁸⁹ Ev sahibinin kendisine yer göstermesini bekler. Şâyet bu tercih misafire bırakılmış ise misafir, odanın kapısı açıldığında evin diğer mahrem noktalarını görmeyecek şekilde kapıya sırtını dönerek oturur.⁶⁹⁰ Haremlik ve selâmlığa dikkat eder. Konuşurken sesini yükseltmez,⁶⁹¹ ev sahibini incitmez ve sözün en güzeliyle konuşmaya çalışır.⁶⁹² Yanlarında üçüncü kişi varken, kendi aralarında onun duymayacağı şekilde fısıldaşmaz.⁶⁹³ Şâyet buldukları meclise başkaları da gelmiş ise hem selâmlarına mukabelede bulunur hem de onlara yer açar.⁶⁹⁴ Yiyip içmek için ikram beklemez. Bir şey ikram edilmişse de bunu yedikten sonra uzunca bir vakit oturup ev sahibine rahatsızlık vermez.⁶⁹⁵ Ayrılacağı zaman da nezaket kuralları çerçevesinde önce izin ister⁶⁹⁶ sonra da selâm vererek⁶⁹⁷ evden ayrılır.

Davranışların ortaya çıkmasında etkili olan süreçlerin altında çoğu zaman sosyal normlar yatar. Bu normlar, sosyal ilişkileri şekillendirerek insanlarla daha başarılı, daha faydalı irtibat kurmaya imkân tanır. Sosyal yaşamda bu normlara riâyet eden kimseler kabul görürken bunlara riâyet etmeyen kimseler ise bazı sosyal yaptırımlarla karşı karşıya kalırlar. Fakat bu sosyal normlar toplumdan topluma değişiklik gösterebileceğinden her zaman aynı sosyal yaptırımlar gerekmez. Çünkü bu normlar görelidir. Örneğin; misafirin yemekte geçirmesi birçok toplumda ayıp olarak karşılanır. Fakat aynı davranış Çin'in bazı bölgelerinde ev sahibine yemeğin tadının güzel olduğunu anlatan bir çeşit övgü ifadesidir.⁶⁹⁸

Benzer şekilde, Arap câhiliyesinde evlere izin istemeden girmek o toplumun normlarından biriydi. Ancak İslâm, bu davranışı hatalı görmüş ve ortadan kaldırmıştır.⁶⁹⁹ Demek oluyor ki İslâm toplumlarının sosyal normları da genel olarak Kur'ân ve sünnet etrafında şekillenmektedir. Kur'ân ve sünnette belirtilmeyen kısımlar ise sosyal normlarla biçim kazanmaktadır. Burada önemli olan, görelidir olan bu normların da İslâm'ın temel ilkelerine aykırı olmamasıdır. İşte bu noktada âdâb-ı muâşeret kuralları önemli bir ihtiyaca cevap vermektedir. Çünkü âdâb-ı muâşeret kuralları, toplumun ortak değer yargılarının dinî, ahlâki ve insanî bir zemine inşa edilmiş şeklidir. Öyle ki görelidir olan kısımları dahi İslâm'ın

⁶⁸⁹ el-İsrâ 17/37;Lokman 31/18.

⁶⁹⁰ en-Nûr 24-30.

⁶⁹¹ Lokman 31/19.

⁶⁹² el-İsrâ 17/53.

⁶⁹³ el-Mücâdele 58/9.

⁶⁹⁴ el-Mücâdele 58/11.

⁶⁹⁵ el-Ahzâb 33/53.

⁶⁹⁶ en-Nûr 24/62.

⁶⁹⁷ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 4/520 (No. 5208).

⁶⁹⁸ Toplumdaki bireyler davranışlarını sergilerken belirli kurallara ve toplumsal beklentilere riâyet etmeye özen gösterirler. Bu kural ve beklentilere sosyal norm adı verilir. Bu konuda bk. Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 546-548.

⁶⁹⁹ ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzîl*, 3/227.

genel ilkelerine aykırı değildir. Bu açıdan iman edenler için âdâb-ı muâşeret kuralları, sosyal normlara nazaran daha anlamlı ve dikkate değerdir. Bu kurallara uymak aynı zamanda dinî bir sorumluluk hüviyetinde olduğundan, iman edenlerin bu kurallara uymaları hem iç huzurlarını arttırır hem de mümin kimliklerini pekiştirir.

Sonuç olarak toplumsal ilişkilerde âdâb-ı muâşeret kurallarına riâyet etmek, bireyler arasında güveni tesis eder. Bireylerde empati kurma becerilerini ve karşılıklı sevgi, saygıyı arttırır. Sosyal hayatta dengeli ve sağlıklı ilişkilerin kurulmasına ve sürdürülmesine katkı sunar. Birlik ve beraberlik duygularını pekiştirir ve toplumsal huzuru korur. Âyetin sonunda da belirtildiği üzere -“*ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ*”- *Sizin için daha iyi olanı budur; umulur ki düşünüp anlarsınız.*”- birey ve toplum için iyi olan budur.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

4.1. Sonuç

“Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetlerin psikolojik tefsir bağlamında incelenmesinin konu edildiği bu çalışmada, ilgili ayetlere psikolojik bakış açısıyla yaklaşarak âyetlerin iletmek istediği mesajlara daha fazla açıklık getirmek, böylelikle modern insanın anlam arayışlarına çağdaş bir perspektifle cevap verebilmek öncelenmiştir. Bu hedef doğrultusunda bu çalışmada öncelikle ilgili âyetlerin nüzûl öncesi ve nüzûl dönemi psikolojik arka planına değinilmiştir. Bu ortamların görünür kılınmasındaki amaç; nüzûl dönemi muhataplarının davranışları altında yatan psiko-sosyal gerçeklikleri ortaya çıkarmaktır. Çünkü bireylerin duygu, düşünce, davranış, tutum ve değer yargılarının oluşum sürecinde psiko-sosyal süreçler etkilidir. Bu etki doğum ile başlar ve yaşam boyu devam eder. Dolayısıyla bu âyetleri sebep-sonuç ilişkisi içinde sağlıklı bir şekilde analiz edebilmek ve âyetlerin iman edenlere sunduğu psikolojik rehberliği ortaya çıkarabilmek için, ilk muhatapların yetiştiği psiko-sosyal ortamı görünür kılmak elzemdir. Bu doğrultuda, öncelikle İslâmiyet öncesi Câhiliye döneminin, daha sonra İslâmiyet sonrası Mekke ve Medine dönemlerinin psiko-sosyal ortamlarına değinilmiştir. Zira Câhiliye döneminden kalma asabiyet anlayışıyla ve geçmiş yaşantıların etkisiyle adaletten uzak bir şekilde hareket etmeye teşebbüs eden bazı müminler, ilgili âyetlerde ilâhî ikaza maruz kalmışlardır. Bu davranışları altında yatan süreçlerin tespiti ancak zikredilen dönemlerdeki psiko-sosyal ortamın bilgisi ışığında yapılmıştır. Bu sayede inananların davranışları altında yatan süreçler, ele alınmış ve Câhiliye döneminin psiko-sosyal ortamından çıkmış bir toplumun inanç temelinde nasıl yükseldiği ortaya konulmuştur. Hem psikolojik hem de sosyolojik bağlamda nasıl bir dönüşüm yaşandığı ilgili âyetler ışığında daha açık bir şekilde anlaşılmıştır.

İlgili âyetlerin müminler için sunmuş olduğu psikolojik rehberliği daha net gün yüzüne çıkarabilmek için çalışma boyunca sebep-i nüzûl bilgisine de değinilmiştir. Örneğin “*Ey iman edenler! “Râinâ!” demeyin; “unzurnâ” deyin...*” âyeti, sadece metninden yüzeysel olarak incelendiğinde bu âyetin psikolojik arka planı kaçırılmış olacaktır. Sebeb-i nüzûl bilgisi ışığında incelendiğinde ise Yahudilerin bu ifadeleri Hz. Peygamber’e (s.a.v.) karşı besledikleri olumsuz duyguların etkisiyle alay etmek için kullandıkları anlaşılmaktadır. Şu halde sebep-i nüzûl bilgisinin, âyetlerin metin dışı bağlamındaki psikolojik unsurları da görünür kıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada da âyetlerin metin dışı bağlamındaki psikolojik unsurlar tespit edilmiş ve üzerinde kapsamlı tahliller yapılmıştır.

Araştırmanın ikinci adımında ise inanç sahibi bireylerin inanç algısı üzerinden şekil kazanan zihin şemalarına dikkat çekilmiştir. Bu doğrultuda inancını içselleştirmiş olan müminlerin, iman esaslarının, birey ve toplum üzerindeki psikolojik yansımaları ele alınmıştır. Ayrıca müşriklerin inanç sistemlerine karşı iman edenleri uyaran “*Ey iman edenler! Bilin ki Allah’a ortak koşanlar pisliğe batmışlardır...*” âyeti üzerinden şirk psikolojisine değinilmiştir. Şirk inancının birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkilerine dikkat çekilmiştir. Bu inancın müminlere sirayet edebileceği noktalara vurgu yapılmıştır. Daha sonra inançsız kimselerin psikolojik hâllerine işaret edilerek iman edenleri onlara karşı uyaran âyetler üzerinden küfür, nifak ve irtidâd psikolojilerine dair çıkarımlar yapılmıştır. Bu gruptaki kimselerin davranışları altında yatan süreçlere dikkat çekilerek bu kimselerin zihin haritalarına ve ruh hâllerine işaret edilmiştir. Böylelikle mümin kişiliği yapısının, inançsız kimselerden farklı olduğu ortaya konulmuştur. Bu çıkarım çerçevesinde, iman edenlerin duygu, düşünce, davranış ve sosyal ilişkilerini inanç temelinde düzenlemeleri gerektiğine vurgu yapılmıştır.

Akabinde ilgili âyetler bilişsel davranışçı yaklaşım dikkate alınarak öncelikle bilişsel süreçler, daha sonra duygusal, davranışsal ve sosyal süreçler başlıkları altında, tematik yöntemle sınıflandırılmıştır. Tematik başlıklar altında incelenen âyetler, modern psikolojiye ait placebo etkisi, bellek, duygusal zekâ, psikoterapi, grup terapisi, sosyal etki gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Ortaya konulan psikolojik çıkarımlar ise literatürdeki bilimsel araştırmalar ve ampirik uygulamalar ile desteklenmiştir. Böylelikle ilgili âyetlerin, ele alınan temalardaki psikolojik rehberliğine ve modern psikolojinin işlenen temalardaki bilimsel tespitlerine yer verilmiştir.

Çalışmanın konusu olan âyetlerde; tecrid, mecaz, mübalağa, mukabele, istiare, teşbih, tıbâk, teşâbüh-i etrâf, mürâât-ı nazîr gibi belâgatle ilişkili, psikolojik etkisi yüksek sanatsal ifadeler tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra soru-cevap, takdim-tehir, terğîb-terhîb, va’d-vaîd, te’kîd, tasvir gibi psiko eğitsel yönü bulunan anlatım üslupları tespit edilmiştir. Özellikle “*Ey iman edenler!*” hitabındaki nidâ üslûbunun psiko-eğitsel yönü, ele alınan her âyette öne çıkarılmıştır. Bu sanatsal ifadelerin ve anlatım üsluplarının insan ruhunda bırakmış olduğu derin ve anlamlı etkilere dikkat çekilmiştir.

Sonuç olarak insan davranışlarını inceleyen psikoloji bilimiyle insan davranışlarının şekillenmesinde rol oynayan Kur’ân arasında güçlü bir ilişki olduğu anlaşılmıştır. Bu ilişki, Kur’ân’ı merkeze alarak psikoloji literatüründeki mevcut bazı bulgularla ve İslâm bilgi birikiminin insan hakkındaki tasavvurlarıyla ele alındığında daha fazla görünür hâle

gelmektedir. Bu çalışmada da bu yöntemle Kur'ân sayfaları arasında dağınık bir şekilde yer alan psikolojik içerik, “Ey iman edenler!” hitabıyla başlayan âyetler özelinde görünür kılınmıştır. Bu içerikteki üstü kapalı manalar, çağdaş bir perspektifle ortaya çıkarılarak modern insanın istifadesine sunulmuştur..

4.2. Tartışma

Bu çalışmadan elde edilen veriler, Kur'ân sayfaları arasında dağınık, fakat yoğun bir şekilde psikolojiye dair içerik olduğunu göstermektedir. Çalışmaya konu olan âyetlerin özellikle metin dışı bağlamında tespit edilen psikolojik unsurlar, âyetlerin nüzûl dönemi muhatapları üzerindeki psikolojik etkilerini ortaya koymaya imkân tanımaktadır. Bu imkândan yararlanarak çalışmada ilgili âyetlerin, nüzûl dönemi muhatapları üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Tefsir araştırmalarında sebep-i nüzûl bilgisini kullanmak yeni bir yöntem olmasa da bu çalışmada klasik tefsir literatüründen farklı olarak bu bilgi, daha çok psiko-sosyal bağlamda ele alınmıştır. Bu yaklaşım, nüzûl ortamının psikolojik atmosferini tahlil edebilmek açısından oldukça önemlidir. Ayrıca tespit edilen bu psikolojik unsurlar, Kur'ân'daki psikolojik içeriğin hacmini daha da arttırmaktadır. Bu ise Kur'ân'da psikolojiye dair var olan içeriğin aslında görünenden daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yöntem, psikolojik tefsir araştırmalarında daha kapsamlı ve çok yönlü analizler yapmaya imkân tanımaktadır.

Çalışmada, inancını içselleştirmiş müminlerin inanç bağlamında geliştirdikleri zihin haritalarıyla duygu, düşünce, davranış ve sosyal ilişkilerine yön verdiklerine vurgu yapılmıştır. Nitekim Yaraticı ile güçlü, sürekli ve dinamik bir ilişki içerisinde olan inancını içselleştirmiş müminler, zorluklar ve hastalıklar karşısında Allah'ın kendilerini destekleyeceğine, dualarının kabul olacağına, ilâhî bir gücün gözetiminde olduklarına güçlü bir şekilde inanırlar. Bu sayede birçok korkudan emin olurlar, geleceğe dair olumlu bir bakış açısı geliştirirler. Ayrıca inanç, bireyin ahlâkî ve ruhsal gelişimine de katkı sunar. Bu da hem kişilik gelişimine hem de toplum psikolojisine doğrudan etki eder. Çünkü inanç, toplumsal ilişkilerin sağlıklı kurulmasını sağlayan ve sosyal uyumu arttıran önemli bir motividir. İnançlı bireyler sayesinde sosyal düzenin sağlanması ve ideal toplumun oluşması hızlanır. Medine dönemindeki muhacir ve ensar arasındaki ilişki, inancın sosyal hayata yansımalarının en güzel örneğidir. Bu dönemde inananlar arasında ortak inanç duygusuyla kardeşlik bağı oluşturulmuş, akîdevî ve fikrî birliktelik temelinde yükselen dayanışma ruhu geliştirilmiştir. Farklı etnik gruplardan olan bu insanlar, ortak inanç duygusuyla bir ümmet toplumu meydana getirerek sosyal bütünleşmeyi sağlamışlardır. Bu durum, araştırmada modern psikolojinin

“placebo etkisi” kavramıyla ilişkilendirilmiştir. İnanç etkisi olarak da tanımlanan bu durumda kişi, beklenti ve inançlarına uygun fiziksel tepkiler üretmektedir. Geride zikredilen olumlu tepkiler de bu bağlamda anlaşılabilir. Sonuç olarak araştırmada yer alan konu başlıklarının sınıflandırılması ve sıralanması, bireylerin davranışlarını zihinsel süreçlerle açıklamaya çalışan bilişsel davranışçı yaklaşıma uygundur. Bu araştırmada da bu yaklaşım dikkate alınmıştır.

Bilimsel araştırmalar ve ampirik uygulamalar ile desteklenen bu çalışma, çağdaş perspektife uygun bir yaklaşım olmakla beraber hem modern insanın Kur’ân’a yönelik ilgisini arttıracaktır hem de daha fazla ikna edici olacaktır. Zira çağın getirmiş olduğu materyalist bakış açıları altında ezilen ve anlam karmaşası yaşayan modern insanın bir ihtiyacı da bilimsel zemindir. Bu, çağın getirmiş olduğu göz ardı edilemeyecek bir gerçekliktir. Netice olarak bu yaklaşımın, her çağa hitap eden Kur’ân’ın modern dönemde daha iyi anlaşılabilmesine katkı sunacağı ortadadır.

İnsanı yaratan Allah Teâlâ, insanla ilgili her durumu bildiği gibi insanın psikolojik yapısını da bilmektedir. İnsanı muhatap aldığı Kur’ân’da da insanın ruh hâline, psikolojik yapısına uygun bir üslup kullanmıştır. Diğer bir ifadeyle, Allah Teâlâ insanı muhatap alırken muktezâ-yı hâli gözetmiştir. İnsana iletmek istediği mesajları, insan ruhunda karşılık bulacak bir şekilde iletmiştir. Nitekim Kur’ân’ın insan ruhuna etki etmeyen, karşılık bulmayan bir üslup kullanması da düşünülemez. Buradan hareketle Kur’ân’ın anlatım üslûbunda insan psikolojisine etki edecek unsurların olduğunu söylemek hiç de zor değildir.

Çalışmaya konu olan âyetlerde tespit edilen sanatsal ifadeler ve anlatım üslûpları da insan psikolojisine etki eden, psiko-eğitsel yönü bulunan güçlü ifadelerdir. Bu ifadeler ilgili âyetlerde, iletmek istenen mesajların ifade gücünü arttırarak muhatapların duyu, duygu, zihin ve akıl dünyasına nüfuz etmenin bir aracı olarak kullanılmıştır. Cümleye güzellik katan bu sanatsal ifadeler arasındaki uyum, ahenk vurgu ve tonlamalar, iletmek istenen mesajın gücünü zihinlerde arttırarak muhatabın mesajı daha kolay ve kalıcı bir şekilde kavramasına yardımcı olmaktadır. Muhatabın hayal gücünü harekete geçirmekte ve zihinsel dikkatini canlı tutmaktadır. Muhatapta duygusal his uyandırarak estetik bir haz yaşatmakta böylelikle tutum ve davranış değişikliğine yöneltmektedir. Uyarıcı, motive edici, destekleyici, teşvik edici, dikkat çekici, manayı kuvvetlendirici, yönlendirici ve eğitici etkiye sahip olan bu ifadelerin nihai hedefi muhataplarını istenen davranışlara yönlendirmektir.

Çalışma da tespit edilen anlatım üslûplarında ise uyarı, teşvik, moral sağlama, ikna etme, kınama, gibi psiko-eğitsel işlevlerin olduğu görülmüştür. Bunların her biri muhataplar üzerinde farklı psikolojik etkiler üretmektedir. Örneğin, soru-cevap üslûbu zihinleri ve duyguları harekete geçirerek dikkatleri cevap üzerinde yoğunlaştırmakta ve durağan, ilgisiz zihinleri iletilmek istenen mesajı almaya hazır hâle getirmektedir. Vicdanlara etki eden bu üslûp, muhatapları ikna ederek iletilmek istenen mesajı tutum ve davranışa dönüştürmeye sevk etmektedir.

Kur'ân, "Ey iman edenler!" şeklindeki nida üslûbuyla inananların en çok sevdiği sıfat olan iman sıfatıyla algı kanallarına hitap ederek üstün ve etkileyici bir dil kullanmıştır. Âyetlerdeki bu nidâların, mesajın mahiyetine ve bağlamına göre farklılaşan tonları ve anlamları ortaya çıkmıştır. Bu nidâların bazen münafıklara inanç konusundaki ikircikli tavırları sebebiyle kınama anlamında kullanıldığı anlaşılmıştır. Bazen de Ehl-i kitabın içinde buldukları dalalete dikkat çekmek için tahkir anlamında kullanıldığı görülmüştür. Müminlere yöneltilen nidâlarda ise inananların imanlarının pekiştirildiği, yükümlülükleri hatırlatılarak sorumluluk bilinci aşılandığı anlaşılmıştır. İfadenin gücünü arttırarak müminlerin dikkatlerini çekmek, onları motive etmek ve nidâ sonrasında gelen cümlenin önemini belirtmek için kullanılmıştır. Bu yönüyle, kullanılan nida üslûbunun hem akli ikna ettiği hem kulağa hitap ettiği hem de duyguları harekete geçirdiği ortadadır. Duyu, duygu ve düşüncelerde derin ve anlamlı etkiler bırakan bu üslûp, aynı zamanda zihinlerde oluşan mesajın önemini arttırarak istenilen yöne ilgiyi arttırmaktadır. Sonuç olarak bu nidâ üslûbu da muhatapları istenilen yönde davranışlar sergilemeye sevk etmektedir.

Bu nidalardan sonra sıklıkla emir ve yasakların geliyor olması, bu âyetlerin literatürde genel olarak hukuki, ahlâkî ve fikhî çıkarımlar bağlamında ele alınmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada ise âyetlerin hem metin içinde hem de metin dışı bağlamında var olan psikolojik temalar tespit edilerek psikolojik bir yaklaşımla incelenmiştir. Çalışma, bu yönüyle literatürde bu âyetleri konu edinen diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Ayrıca bu perspektif, Kur'ân'a yeni bir bakış açısıyla yaklaşma imkânını da sunmaktadır. Bu ise çalışmayı hem önemli hem de farklı kılmaktadır.

4.3. Öneriler

1. Bu çalışmada elde edilen verilerin, çalışmaya konu olan âyetlerin bütün anlam çerçevesini oluşturan kesin, son ve tek çıktılar olduğu iddiasında bulunmak mümkün değildir. Zira bu konu üzerine yapılacak çalışmaların artmasıyla birlikte ilgili âyetlerde var olan

psikolojiye dair örtük unsurlar daha fazla belirgin hâle gelecektir. Dolayısıyla Kur'ân ve insan psikolojisi arasındaki ilişki hakkında daha fazla araştırma yapılmalıdır.

2. Kur'ân'da psikoloji konusunun daha derinlemesine incelenebilmesi için bu alanda yapılacak yeni çalışmalarda, modern psikoloji verileri Kur'ân ile karşılaştırmalı olarak incelenmelidir. Özellikle Kur'ân'da yer alan diğer nida ayetlerinin ele alınması teşvik edilmelidir.

3. Psikoloji biliminin farklı alanlarında uzmanlaşmış ehil kimselerin iş birliğiyle, insan psikolojisi ve tefsir araştırmaları üzerine disiplinler arası araştırmalar yapılması, bu ayetlerin ve benzer psikolojik unsur barındıran diğer ayetlerin daha kapsamlı ve çok yönlü bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

3. Bu tür çalışmaların merkezinde Kur'ân, hadisler ve İslâm bilgi birikimi olmalıdır. Bunların yanı sıra bu tür çalışmalar bilimsel araştırmalar ve ampirik uygulamalarla desteklenmelidir. Fakat tamamen bilimsel verilerin sınırları içerisinde kalınmamalıdır. Biliminin eleştirilebilirliği kabul edilmeli ve yeri geldiğinde bilimsel veriler tenkit edilerek İslâm'ın konu hakkındaki görüşleri ileri sürülmelidir.

5. Psikolojik tefsir ekolünün yöntem ve metotlarının sistemleştirilmesine ve Kur'ân'a dayalı İslâmî psikoloji çalışmalarının özellikle İslâmî psikoterapi ve klinik uygulamaların geliştirilmesine katkı sunulmalıdır.

6. Yapılan taramalarda Kur'ân'ın belâgatle ilişkili sanatsal ifadeleri ve anlatım üslûbunun psikolojik etkileri üzerine ülkemizde yapılan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bu konu üzerine yapılacak yeni çalışmalar, hem bu alanda daha kapsamlı ve çok yönlü analizler yapmaya imkân tanıyacak hem de literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır.

7. Araştırmanın çıktıları dikkate alındığında; Kur'ân'ın, insanın psikolojik yapısını dikkate alan ve insanın psikolojik yapısına uyumlu bir anlatım üslûbunun olduğu anlaşılmaktadır. Bu üslûbun insan psikolojisi üzerinde oluşturduğu derin ve anlamlı etkiler ise elde edilen verilerle ortaya konulmuştur. Buradan hareketle Kur'ân'ın psikolojik i'câzı üzerine de kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Abanoz, Buket. *Kamusal Alanda Kamerah Gzetlemenin Suçun Önlenmesindeki Etkisi...* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015.

Adler, Alfred. *Understanding Human Nature.* New York: Greenberg Publishers, Inc., 1927.

Ağilkaya Şahin, Zuhâl. “Müslüman Psikologlar Kertenkele Deliğinden Çıktı Mı? İslami Psikoloji Alanındaki”. *Journal of Turkish Studies* 14/Volume 14 Issue 2 (01 Ocak 2019), 15-47. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.15018>

Ahmed b. Hanbel, Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel.* thk. Şu‘ayb el-’Arna’ût - ‘Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001.

Akbayır, Zühtü. *Psikolojik Tefsir Bağlamında Yusuf Sûresi.* Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisan Tezi, 2021.

Akdemir, Hikmet. *Belagat Terimleri Ansiklopedisi.* İzmir: Nil Yayınları, 1999.

Akto, Akif. “Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (01 Ağustos 2011), 191-217. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001085

Akyüz, Zafer. “Fadl Hasan Abbas’a Göre İcâz ve Çeşitleri”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (30 Haziran 2020), 351-371. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pauifd/issue/54762/729595>

Alan, Beyhan. *Psikolojik Tefsire Hucurât Sûresi Örneği.* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2022.

Alper, Hülya. *Bir Kelâm Problemi Olarak İmanın Psikolojik Yapısı.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

Anadolu Ajansı (AA). “ABD’de, İsrail’in Gazze’ye saldırılarından sonra İslâm’ı tanımak için Kur’an okuyanlar arttı”. Erişim 04 Şubat 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdde-israilin-gazzeye-saldirilarindan-sonra-islami-tanimak-icin-kuran-okuyanlar-artti/3061269>

Anadolu Ajansı (AA). “İsrail’in bir yıldır sürdürdüğü soykırım Gazze’deki siviller üzerinde yıkıcı psikolojik etkiler bıraktı”. Erişim 04 Şubat 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilin-bir-yildir-surdurdugu-soykirim-gazzedeki-siviller-uzerinde-yikici-psikolojik-etkiler-birakti/3353851>

Anadolu Ajansı (AA). “İsrail’in Gazze’ye yönelik saldırıları İspanya’da İslam’a ilgiyi ve Müslüman olanların sayısını artırdı”. Erişim 04 Şubat 2025. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israilin-gazzeye-yonelik-saldirilari-istryada-islama-ilgiyi-ve-musliman-olanlarin-sayisini-artirdi/3069956>

Arı, Yılmaz. “Bir İnsanlık Suçu ve Soykırım Trajedisi: İsrail’in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerektiğine Dair Bir Değerlendirme”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (30 Aralık 2023), 22-44.

<https://doi.org/10.61216/darulhadisdergisi.1392165>

Atak, Mustafa. “İslâm’da Psikoloji Tarihi”. *Journal of Ibn Haldun Studies, Ibn Haldun University* 6/1 (28 Ocak 2021), 71-93. <https://doi.org/10.36657/ihcd.2021.78>

Aydın, Hüseyin. *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1976.

Aydın, Mustafa. *Arap Dili Belagatında Bedî‘ İlmi ve Sanatları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 2018.

Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.

Balıkçı, Üsâme. “İslamî Psikolojinin İmkânı, Gerekliliği ve Nasıllığı”. *Eskiyeni* 44 (20 Eylül 2021), 409-431. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.957836>

Baş, Erdoğan. *Kur’ an Üslûbunda Lafzi Tekrarlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.

Batga Yurtsever, Burcu. “Güç ve Hubris Sendromu”. *Örgütsel Davranış: Güncel Konular*. kitap editörü Murat Ayar vd., editör Yasemin Gülbahar. Özgür Yayınları, 2023. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub136.c743>

Baymur, Feriha Balkış. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, 1994.

Beck, Judith S. *Bilişsel davranışçı terapi: temelleri ve ötesi*. ed. Muzaffer Şahin. çev. İtir Tarı Cömert. Ankara: Nobel, İkinci basımdan çeviri., 2018.

Bedri, Malik. *Müslüman Bir Psikologtan Psikososyal Çözümler*. çev. Osman Nuriler. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 1. Basım, 2020.

Belhî, Ebû Zeyd. *Mesâlihu'l-Ebdân ve'l-Enfus, Beden ve Ruh Sağlığı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2012.

Bennânî, Hatice Muhammed Ahmed. *Nisa Suresi'nin Belagî ve Analitik Tahlili*. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Doktora Tezi, 2001.

Berkup, Sezgin Baysal. *Sosyal Ağlarda Bireysel Mahremiyet Paylaşımı: X ve Y Kuşakları Arasında Karşılaştırmalı Bir Analiz*. İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.

Beydâvî, Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. thk. Muhammed 'Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1418.

Beyhaqî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî. *Şu'abu'l-İmân*. thk. 'Abdul'aliyy 'Abdulhamîd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1423/2003.

Biçer, Ramazan. “Kişilik ve Bir Kur’an Terimi Olarak Şakile”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 31/2 (01 Haziran 2011), 399-418.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gefad/issue/6738/90583>

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur’anı Kerimin Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri.* ed. Hüsamettin Vanlıoğlu - Fatih Kalander. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 1. Basım, 2020.

Bolelli, Nusrettin. *Belâgat: (beyân, me’ânî, bedî’ ilimleri): Arap Edebiyatı.* İstanbul: IFAV, 15. Basım, 2023.

Buḥârî, Ebû ‘Abdullâh Muḥammed b. İsmâ‘îl b.İbrahîm. *Şaḥîḥu’l-Buḥârî.* thk. Muştafa Dîb el-Buḡâ. 6 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Keşîr; Dâru’l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.

Buladı, Kerim. “Kur’ân Ve Adalet (Toplumda Barış, Güven Ve Huzuru Sağlayan İlke: Adâlet)”. *Diyanet İlmî Dergi XXXVIII/1* (2002), 23-32.

<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=33926250&YayinTarihi=2002&Cilt=X>

Bulut, Ali.*Belâgat-i Müyessera Meânî-Beyân-Bedî’.* İstanbul: M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2020.

Burger, Jerry M. *Kişilik.* çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2006.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu’l-Beyân - Kur’ân Meâli ve Tefsiri -.* İstanbul: Erkam Yayınları, 2013.

Cahidi, Ahmed b Muhammed er-Rumî el-Edirnevî. *Kitabü’n-Nasiha.* 186 yk. ;

Celâleddin, Mevlâna - İzbudak, Veled. *Mesnevî.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi.* Kızılay/Ankara: Fecr Yayınevi, [2. baskı]., 1996.

Cerrahoğlu, İsmail.*Tefsir Usûlü.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 37. Basım, 2021.

Cevherî, İsmâ‘îl ibn Ḥammâd vd. *Vankulu Lügati.* 2 Cilt. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2014.

Cevziyye, İbn Kayyım.*Nefis Terbiyesi-Tıbbü’l Kulûb-.* çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: Karınca Yayınları, 2006.

Ceylan, İsa. “Kişilik Gelişimi Din İlişkisi”. *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/2 (31 Aralık 2019), 50-72.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil/issue/51437/629733>

Ciccarelli, Sandra K. - White, J. Noland. *Psikoloji: Bir Keşif Gezintisi.* ed. Deniz Nafia Şahin. Ankara: Nobel, 2016.

- Cullough, Leslie Mc - Peker, Hüseyin.** “İntihar: Sebepleri Nedir ve Ona Nasıl Engel Olunur?” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1987), 105-115.
<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=...ar&midno=21429375&Dergivalkod=0479&YayınTarihi=1987&Sayı=2>
- Cüceloğlu, Doğan.** *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, Türkisch, 10. Aufl.-., 2000.
- Çağbayır, Yaşar.** *Ötüken Türkçe Sözlük: Orhun Yazıtlarından Günümüze Söz Varlığı*. İstanbul: Ötüken neşriyat, 2007.
- Çağrı, Mustafa.** “İstihza”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/347-348. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çanga, Mahmut.** *Mu’cemul Müfehres*. İstanbul: Timaş Yayınları, 6. Basım, 2016.
- Çelik, Şerif Ahmet - Yaşar, Hüseyin.** “Belâgat İlminde Tıbâk (Tezat) Sanatı: Mâide Sûresi Örneği”. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2021), 66-97.
<https://doi.org/10.20486/imad.902869>
- Çetin, Abdurrahman.** *Hitabet ve İrşad (Güzel Konuşma Ve İnsanları Etkileme Yolları)*. Bursa: Akça Yayınları, 1998.
- Çevik, Abdulkadir.** “Mağduriyet Psikolojisi ve Toplumsal Yansımaları”. *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2013 2012), 65-84.
- Dağ, Mehmet.** “Dil ve Belagat Açısından Kur’ân Ayetlerinde Nida”. *EKEV Akademi Dergisi* XII/34 (2008), 121-148.
<http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=10121250&Dergivalkod=0183>
- Demir, Mehmet.** “Psiko-Eğitsel Açısından Kur’an’ın Hitâp Üslûbu”. *Tafsir Dergisi*.
- Demir, Şehmus.** *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, 1. Basım, 2010.
- Demirci, Muhsin.** *Konulu Tefsire Giriş*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 2. Basım, 2013.
- Demirci, Muhsin.** *Kur’ân’ın Ana Konuları*. İstanbul: IFAV, 12. Basım, 2016.
- Demirci, Muhsin.** *Tefsir Tarihi*. İstanbul: IFAV, 75. baskı., 2021.
- Demirci, Muhsin.** *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MÜ İlahiyat fakültesi, 7. Basım, 2018.
- Demirci, Muhsin.** *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 98. Basım, 2021.
- Demirci, Muhsin.** *Tefsire Giriş*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Dündar, Mücahide Başkan.** *Hız. Yusuf Kıssasının Psikolojik Tahlili*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2024.

Düven, Yasemin. “Seyyid Kutub’un Tefsire Psikolojik Yaklaşımı: Bakara Sûresi Örneği”.

Tevilat 1/2 (31 Aralık 2020), 383-407.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tevilat/issue/59479/817904>

Düzgün, Osman. *Türkçe-Arapça Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Birinci baskı., 2021.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş‘aş es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 4 Cilt. Delhi: el-Maţba‘atu’l-Enşâriyye, 1323.

Ebû Lihye, Mecdî Âyiş Avde. *en-Nazmu’l-Kur’ânî fî Sûreti Hûd: Dirâse Üslûbiyye*. Gazze: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, Risâle Mâcistîr, 2009.

Ebu Musa, Muhammed. *Min Esrârî’t T’abîrî’l Kur’ânî, Dirâsetu Tahlîliyye li Sûreti’l Ahzâb*. Kahire: Mektebetü’l Vehbe, 1444.

Ebû Naşr el-Cevherî, İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî. *Tâcu’l-Luğa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye*. thk. Aḥmed ‘Abdulğafûr ‘Atţâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987.

Ebu Şehbe, Muhammed. *es-Sîretü’n-Nebeviyye ‘alâ Dav’i’l-Ḳur’ân ve’s-Sünne*. 2 Cilt. Dımaşk: Daru’l-Kalem, 8. Basım, 1436.

Ebû’l-Beḳâ’, Eyyûb b. Mûsâ el-Ḥuseynî el-Keḳevî el-Ḥanefî. *el-Kulliyât*. thk. ‘Adnân Dervîş - Muḥammed el-Mışrî. Beyrut: y.y., ts.

Ebu’s-Su‘ûd, Muhammed b. Muhammed b. Muştafâ el-‘İmâdî. *İrşâdu’l-‘Âkli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitâbi’l-Kerîm*. 15 Cilt. Beyrut: Dar’ul-İhyai’t-Türasi’l-Arabî, 1431.

Erdim, Enes. “Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ında Bedi’ Sanatlarının Kullanılışı”. *Hikmet Yurdu* IV/8 (2011), 71-82.

<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=...ar&midno=44047500&Dergivalkod=0264&YayinTarihi=2011&Cilt=IV&Sayi=8>

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar, 3. basım., 2010.

Ertürk, Elvan Melek. “Bilimsel Psikolojinin Tarihsel Süreci Üzerine”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (10 Temmuz 2017), 161-180.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/trkede/issue/40912/494088>

Evsî, Abbâs Alî. “Esâlîbu’l-Mubâlağa fî’l-Kur’ânî’l-Kerîm”. *Mecelletü’l-Lügati’l-Arabiyye ve Adâbihâ* 1/19 (2014), 211-282.

Gazioğlu, Emine Begüm. *Arap Dilinde Nidâ Üslûbu ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Belâgi Yönleri*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Gazzâlî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Ḥâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ’u ‘Ulûmi’d-Dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, ts.

- Gedikli, Fikret.** *Sosyo Psikolojik Boyutları Açısından Kur'an Kıssaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Gerrig, Richard J.** - Zimbardo, Philip G. *Psikoloji ve Yaşam: Psikolojiye Giriş*. çev. Gamze Sart. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 19.basımdan çeviri., 2012.
- Gordon W. Allport.** *Personality A Psychological Interpretation*, 1937.
<http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.155561>
- Görgün, Tahsin.** *İlahi Sözü'nün Gücü (Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an)*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Görgün, Tahsin.** *Kur'an: Vahyin Özü. İslam'a Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Görmez, Mehmet.** "Tergîb ve Terhîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/508-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Gözden, Mustafa Erhan.** *Kur'an'da Psikolojik Gerilim ve Yönetimi*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Güler, Büşra.** *Psikolojik Tefsir Bağlamında Muhammed Esed'in Kur'an Mesajı İsimli Tefsirinin İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
<http://openaccess.izu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12436/6421>
- Günay, Ünver.** *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 11. baskı., 2012.
- Ğazâl, Lahzar.** "‘el-Mubalağatu’ fi Üslûbi'l-Kur'âni'l-Kerîm Beyne Delâleti'l-Mebnâ ve'l-Ma'nâ". *Mecelletü'l Hakîka* 38 (2016), 263-286.
- Halidî, Salah Abdel Fettah.** *Vakafât*. Şam: Dar'ul-Kalem, 2. Basım, 1434.
- Hançerlioğlu, Orhan.** *Ruhbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Hayta, Akif.** "Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru". *Değerler Eğitimi Dergisi* 4/12 (01 Aralık 2006), 29-63.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ded/issue/29189/312530>
- Hicazî, Muhammed Mahmud.** *et-Tefsiru'l-Vâzih*,. Beyrut: Dâru'l-Ceyl Cedid, 1413.
- Hocaoğlu, Mustafa.** *Konulu Tefsir ve Problemleri*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019.
- Hökelekli, Hayati.** *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Hökelekli, Hayati.** "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIX/3 [Din Psikolojisi Özel Sayısı] (2006), 409-421.
<http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=16331250&Dergival kod=0351>
- Hökelekli, Hayati.** *Psikolojiye Giriş*. Bursa: Emin Yayınları, 7. Basım, 2021.

Huli, Emin.*Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod.* çev. Mevlüt Güngör. İstanbul: Bayrak Matbaası, 1995.

Işık, Şerife.*Eğitim Psikolojisi.* Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018.

İbn Aḥmed, Ebû 'Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî el-Ḥalîl. *Kitâbu'l-'Ayn.* thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1408.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir.*et-Tahrîr ve't-Tenvîr.* 30 Cilt. Tunus: ed-Darü't-Tunisiyye, 1404.

İbn Ḥabîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ḥabîb el-Bağdâdî. *el-Muḥabber.* thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: y.y., ts.

İbn Haldûn - Uludağ, Süleyman. *Mukaddime.* İstanbul: Dergah Yayınları, 3.bs., 2004.

İbn Ḳayyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşķî el-Ḥanbelî.*er-Rûḥ fî'l-Kelâm 'alâ Ervâhi'l-Emvât ve'l-Ahyâ bi'd-Delâil mine'l-Kitâb ve's-Sunne.* Beyrut: y.y., ts.

İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşķî. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm.* thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Ṭaybe, 1420/1999.

İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd el-Ḳazvînî. *Sunenu İbn Mâce.* thk. Muhammed Fuâd 'Abdulbâķî. 2 Cilt. b.y.: Dâru 'İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Faḍl Muhammed b. Mukerrem b. 'Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefi'î. *Lisân'l-'Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdir, 1414/1993.

İbn Sinâ. *el-Kaniün Fit-Tıbb.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 5. Basım, 2017.

İbn 'Aṭiyye, Ebû Muhammed 'Abdulḥaḳ b. Ğâlib b. 'Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî. *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz.* thk. 'Abdusselâm 'Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr.* thk. 'Abdurrezzâķ el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.

İşfehânî, Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muhammed er-Râğıb. *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Ḳur'ân.* thk. Şafvân 'Adnân ed-Dâvûdî. Dımaşķ; Beyrut: ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.

İşfehânî, Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muhammed er-Râğıb. *et-Tefsîr.* 2 Cilt. Mekte: Câmi'atu Ummi'l-Ḳurâ, 1424/2003.

Jeffrey J. Magnavita.*Kişilik Kuramları.* ed. Tahir Özakkaş. çev. Menekşe Arık. İstanbul: Psikoterapi Enstitüsü Eğitim Yayınları, 1. Basım, 2016.

Jung, Carl Gustav.*Psikoloji ve Din.* çev. Karabey. İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 1998.

Kahraman, Ferruh. “Psikolojik Tefsir”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/40 (2015), 103-138.

Kara, Mustafa. “Kur’ân’da Zann Kavramı”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (01 Haziran 2011), 193-220.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hititilahiyat/issue/7686/100698>

Kara, Osman. “Kur’ân’a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (15 Haziran 2012), 1-24.

<https://doi.org/10.17335/suifd.30137>

Karagöz, İsmail. *Allah İnsan ve Merhamet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.

Karagöz, İsmail (ed.). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 7. baskı., 2017.

Karakullukçu, Şevval. “Sosyo-Psikolojik Açından Kur’an’da Uyma Davranışı Bağlamında İtaat Kavramı”. *Journal of Analytic Divinity* 8/2 (15 Aralık 2024), 127-143.

<https://doi.org/10.46595/jad.1482826>

Karaman, Hayreddin. *Kur’an yolu: Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 8. baskı., 2020.

Karamollaoğlu, Fatma Serap. *Kur’an Işığında Belagat Dersleri: Beyan İlmi*. ed. Yasin Beyaz. İstanbul: İşaret Yayınları, 2013.

Karasakal, Şaban. “Kur’ân ve Psikoloji İlişkisi Üzerine”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları (Dergi)* VIII/12 (2013), 679-692.

<http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=86662500&Dergivalkod=0597>

Karaz, Alaa Aldeen. “İnsan Suresinin Belagat Açısından Tahlili”. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (01 Ekim 2018), 213-236.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/karataysad/issue/54878/751654>

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur’an Psikoloji Atlası*. 3 Cilt. Ankara: Kendini Bilmek Yayınları, 2011.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur’ân Psikolojisi Konuları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2020.

Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur’an’da İman Psikolojisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur’ân’ı Anlamada Metin Dışı (Psikolojik) Bağlam ve Schleiermacher Hermenötüğü”. *Tafsir Dergisi* /> *Tafsir Journal* II/1 (2022), 1-14.

<http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=178916250&Dergivalkod=2457>

- Kasapoğlu, Abdurrahman.** “Kur’an’ın Psikolojik Tefsiri”. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011), 1-47.
- Kasapoğlu, Abdurrahman.** *Kur’an’ın Üslup Psikolojisi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2020.
- Kasapoğlu, Abdurrahman.** *Psikolojik Tefsîr Araştırmalarında Bilgi Kaynakları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2020.
- Kasapoğlu, Abdurrahman.** *Psikolojik Tefsir Ekolü*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2. Basım, 2018.
- Kasapoğlu, Abdurrahman.** *Psikolojik Tefsirde Yöntem Ve Problemler*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2020.
- Kasapoğlu, Abdurrahman.** *Psikolojik Tefsirin Önemi ve Amaçları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Kasapoğlu, Abdurrahman.** *Psikolojik Tefsîr-Kuram ve Uygulama-*. 12 Cilt. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2024.
- Kaya, Mevlüt.** “Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (01 Ocak 1997), 193-204. <https://doi.org/10.17120/omuifd.20359>
- Kaymak, Büşra.** *Değer odaklı yaşam ile psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkide duygu regülasyonunun aracı rolü*. İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2024.
- Ḳazvîni, Ebû'l-Me'âlî Muhammed b. 'Abdurrahman.** *el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*. thk. Muhammed 'Abdulmun'im Ḥafâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 3. Basım, 1431.
- Kesler, Muhammed Fatih.** “Kur’ân’ı Kerim’de Hz. Peygamber’e Hitaplar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 1. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000110
- Kınalızâde, Ali Çelbi.** *Ahlâk-ı Alâî*. çev. Murat Demirkol. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Kırca, Celal.** *İklimler ve Yorumlar Açısından Kur’ân’a Yönelişler*. Hiperlink, 2009.
- Kırca, Celal.** *Kur’ân’ı Kerim’de Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 5. baskı., 2005.
- Kıziler, Hamdi.** “Câhidî Ahmed Efendi’nin Abdest, Namaz ve Hac İbadetlerine Dair Bazı Bâtînî Yorumları”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*. S 17 (2006). <https://scholar.google.com/scholar?cluster=1032392960849499079&hl=en&oi=scholar>
- Koyuncu, Safiyya.** *Duhâ Süresinin Psikolojik Açıdan Analizi*. Gaziantep: Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2025.
- Köknel, Özcan.** *Kişilik*. İstanbul: Altın Kitaplar, 1986.

- Köse, Ali - Ayten, Ali.** *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Baskı., 2012.
- Kur'ân Yolu.** Erişim 08 Haziran 2024. <https://kuran.diyamet.gov.tr>
- Qurṭubî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Aḥmed el-Ḥazrecî.** *el-Câmi ' li-Āḥkâmi 'l-Kur'ân*. thk. Aḥmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mıṣriyye, 1384/1964.
- Kutluer, İlhan.** “İlmü'n-Nefs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/148-151. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutup, Muhammed.** *İnsan Psikolojisi Üzerine Etütler*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 1987.
- Kutup, Seyyid.** *Fi Zılal-il Kur'an*. çev. Salih Uçan - Vahdettin İnce. 10 Cilt. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1991.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi vd.** *Din Psikolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 6. Basım, 2015.
- Mekkî, Muḥammed b. 'Alî b. 'Aṭiyye el-Ḥârişî Ebû Ṭâlib.** *Kûtu'l-Kulûb fî Mu'âmeleti'l-Maḥbûb ve Vasfu Ṭarîki'l-Murîd ilâ Maḥâmi't-Tevḥîd*. thk. 'Âşım İbrahim el-Keyyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Muhasibi, Haris.** *Kalb Hayatı (el Muhasibi - er-Riaye li Hukukillah)*. çev. Abdülhakim Yüce. Işık Yayınları, 2011.
- Muslim, Ebû'l-Ḥasen Muslim b. el-Ḥaccâc el-Ḳuşeyrî en-Nîsâbûrî.** *Şaḥîhu Muslim*. thk. Muḥammed Fuâd 'Abdulbâkî. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Mustaganemi, Muhammed Safî.** *Mevsuatü't Tefsiri'l Belâgî*. Şarika, BAE: El-Kasimi Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Nas, Eşref - Sak, Ramazan.** “Merhamet ve Merhamet Odaklı Terapi”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (24 Mart 2020), 64-84.
<https://doi.org/10.18026/cbayarsos.525744>
- Nasafî, 'Umar ibn Muḥammad vd.** *et-teysîr fî't-tefsîr: Ömer Neseî tefsiri (inceleme - eleştirmeli metin - çeviri)*. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2019.
- Necati, Osman.** *Hadis ve Psikoloji*. çev. Mustafa Işık. Ankara: Fecr Yayınları, 4. Basım, 2022.
- Necati, Osman.** *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınları, 5. Basım, 2021.
- Neseî, Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Aḥmed.** *Medâriku't-Tenzîl ve Ḥaḳâîku't-Te'vil*. thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998.

Okumuş, Mesut. “Kur’an’ın Tedrici Nüzûl Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine”. *Eskiyeni* 27 (25 Kasım 2013), 7-21.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/issue/36913/425040>

Ögke, Ahmet. *Kuranda Nefs Kavramı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

<https://scholar.google.com/scholar?cluster=10510011071516528085&hl=en&oi=scholar>

Önal, Recep. “Kur’an’da imani ve Ahlaki Bir Tavrı Olarak Sabır”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (15 Aralık 2008), 439-466.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4293/255226>

Özcan, Abdullah. “Kur’ân’ı Kerim’de Allah’ın Sevdiği İnsan Tipleri”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (31 Aralık 2017), 173-208.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/siirtilahiyat/issue/43339/527346>

Özervarlı, M. Sait. “Melek (İslâm İnancında Melek)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

P. Schultz, Duane. *A History of Modern Psychology-Modern Psikoloji Tarihi*. çev. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Basım, 2007. https://kupdf.net/download/duane-p-schultz-modern-psikoloji-tarihi_5ab57b3fe2b6f5cd4d2343f8_pdf

Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 20. baskı., 2022.

Peker, Hüseyin. *Namaz Psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 4. baskı., 2014.

Plotnik, Rod vd. *Psikoloji’ye Giriş*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1.basım., 2009.

Polat, Ahmet. “Hikmet-i Teşri’ Bağlamında Abdest ve Namazın İnsan Sağlığı ile İlişkisi”. *Academic Platform Journal of Islamic Research (APJIR)* IV/3 (2020), 386-418. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=150438750&MakaleAdi2=insan>

Polat, Emannullah. *Kur’ân’a Göre Ruhi Hastalıklar*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2018.

Râzî, Ebû ‘Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu’l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşi’l-‘Arabî, 1420.

Sâbûnî, Muhammed ’Ali. *Safvetü’t-Tefâsîr*. 3 Cilt. İstanbul: Sıraç Yayınevi, 5. Basım, 1443.

Salovey, Peter - Mayer, John D. “Emotional Intelligence”. *Imagination, Cognition and Personality* 9/3 (Mart 1990), 185-211. <https://doi.org/10.2190/DUGG-P24E-52WK-6CDG>

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. baskı., 2004.

- Şâfiî, İbrâhîm İbn-Mûsâ vd.** *el-Muvâfakât: İslâmî İlimler Metodolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Sâvî, Abdullah vd.** *Hâşiyetüs-Sâvî Alâ Tefsîri'l-Celâleyn*. 4 Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis, 1432.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman.** *Uyûbü'n-Nefs ve Müdâvâtühâ*. Kahire: Dâru's Şûruk, 1401.
- Süyûfî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî.** *ed-Durru'l-Menşûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dar'ul- Fikr, 1431.
- Süyûfî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî.** *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed Ebü'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etu'l-Miṣriyyeti'l-'Amme li'l-Kuttâb, 1394/1974.
- Süyûfî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî.** *Lubâbu'n-Nuḳûl fî Esbâbi'n-Nuzûl*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431.
- Şen, Mustafa.** *Kur'an'da Vaad Ve Vaid*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisan Tezi, 1997.
- Şener, Abdülkadir.** "Abdest". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/68-70. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Şentürk, Habil.** "Namaz İbadetinin Uyandırdığı Duygu ve Düşünceler Üzerine Pilot Bir Araştırma". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Şubat 2004), 37-62. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=ar&midno=27031875&Dergivalkod=0550>
- Şirbînî, Şems ed-Dîn Muḥammed b. Aḥmed eş-Şâfi'î el-Ḥaḫḫib.** *Muḡni'l-Muḫtâc ilâ Ma'rifeti Me'ânî Elfâzi'l-Minhâc*. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî.** *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Aḥmed Muḥammed Şâkir. 24 Cilt. b.y.: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Taftazanî, Sadettin.** *Muhtasarül Meanî*. çev. Mehmet Ali Arslan. 3 Cilt. Diyarbakır: Seyda Yayınevi, 1. Basım, 2014.
- Tarhan, Nevzat.** *Duyguların Dili: Duygusal Zekâya Yeni Bir Yorum*. ed. Seval Akbıyık. İstanbul: Timaş Yayınları, 7. baskı., 2010.
- Tarhan, Nevzat.** *İnanç Psikolojisi: Ruh, Beyin Ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu*. İstanbul: Timaş yayınları, 5. baskı., 2011.
- Tarhan, Nevzat - Özten, Fatma.** *Toplum Psikolojisi: Sosyal Şizofreniden Toplumsal Empatiye*. İstanbul: Timaş, 2010.
- Tıraşî, Seydî Muhammed.** *es-Sûretü'l-İsti'âriyye ve Cemâliyyâtihâ fî'l-Kur'âni'l Kerim*. Tilmisan: Câmiatü Ebî Keker Belkâyid, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sunenu't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Fu'âd 'Abdulbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketu Muşafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.

Tûsî, Ebû Nasr es-Serrâc. *el-Luma' fi't-Taşavvuf*. ed. Abdülhalîm Mahmûd. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, ts.

Türk, İdris. “Abdest ve Guslün Derûni Anlamlarıyla İlgili Olarak Sûfilerin Değerlendirmeleri”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 22 (Ocak 2012), 205-222. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=eng&midno=66030000&Dergivalkod=0079>

Ulvân, Muhammed Şaban. *Dirâsât fi'l-Belağatil-Arabiyye: min Belağati'l-Kur'an: el-Meâni, el-Beyâni el-Bedi'*. Gazze: ed-Daru'l-Arabiyye li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2. Basım, 1998.

Uzun, Nihat. “Kur'ân'da İnsan Psikolojisi: Eleştirel Bir Yaklaşım = Human Psychology the Qur'an: A Critical Approach”. *The Journal of Academic Social Science Studies* VI/1 (2013), 1511-1541.

<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=.....trandidno=206616andtarama=bay%C4%B1nd%&midno=60971250&Dergivalkod=0589>

Yargıcı, Atilla. “Mekkî ve Medenî Surelerin Ana Mesajları Açısından Değerlendirilmesi”. *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XVII/4 (2004), 281-294.

<http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=eng&midno=30673125&YayinTarihi=2004>

Yaylacı, Filiz vd. *Davranış bilimleri*. ed. Ali Şimşek - Ömer Eroğlu. Konya: Eğitim Kitabevi, 2013.

Yazgan İnanç, Banu - Yerlikaya, Ercüment. *Kişilik Kuramları*. Ankara: Pegem Akademi, 6.baskı : Eylül 2012., 2012.

Yazır, Muhammed Hamdi vd. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2021.

Yıldız, Adem. *İmam Gazzâlî'ye Göre Nefis Ve Nefis Eğitimi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2007.

Yılmaz, Hasan. “Kur'ân'da Her Konu ve Bilgi Var Mı?” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (30 Aralık 2006), 186-201.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2722/36238>

Yılmazer, Rabia. “Psikolojik İ'câz Bağlamında Tehaddî Ayetleri”. *HİKEM* 2/2 (30 Eylül 2024), 67-84. <https://doi.org/10.63022/hikem.1478783>

Yüksel, Öznur. *Davranış Bilimleri*. Ankara: Gazi Kitabevi, 1. Basım, 2006.

- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk.** *Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-‘Kâmûs.* thk. Heyet. 4 Cilt. b.y.: Dâru’l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Muhammed Huseyn.** *et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn.* 3 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Wahbah, 1397.
- Zehebî, Muhammed Huseyn.** *İlmü’t-Tefsîr.* Mısır: Dâru’l Ma’ârif, 1390.
- Zemaşserî, Ebû’l-‘Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr.** *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳâîkı Ğavâmiḳi’t-Tenzîl.* 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1407.
- Zemaşserî, Ebû’l-‘Kâsım Maḥmûd b. ‘Amr.** *Esâsu’l-Belâĝa.* thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419/1998.
- Zerkeşî, Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. ‘Abdullâh b. Bahâdır eṣ-Şâfi’î.** *el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-‘Kur’ân.* thk. Muhammed Ebu’l-Faḳl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: Dâru ‘İhyâ’i’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1376/1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm.** *Menâhilü’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-‘Kur’ân.* 2 Cilt. Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, 1431.